Гарпер Лі. Убити пересмішника...

Переклад: Михайло Харенко

Юристи, певно, теж були колись дітьми.

Чарлз Лем

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ І

Коли моєму брату Джемові було близько тринадцяти років, він зламав руку в лікті. З часом вона загоїлась, побоювання, що він ніколи не зможе грати в футбол, розвіялись, і Джем тільки іноді відчував деяку незручність від тієї вади. Ліва рука у нього стала трохи коротша за праву, а коли він стояв або ходив, вона була повернута ребром до боку, а великий палець стирчав униз. Та це зовсім не турбувало Джема, адже він міг пасувати і подавати м'яч, а то було головне.

Коли збігло чимало років і все це стало вже минулим, ми, бувало, сперечалися про те, що призвело до нещасного випадку. Я доводила, що почалося з Юелів, а Джем, на чотири роки старший від мене, запевняв, ніби початок був значно раніше — того літа, коли до нас приїхав Діл і коли він уперше запропонував нам виманити з дому Страхолюда Редлі.

Я сказала, що насправді, коли дивитися ширше, все почалося з Ендрю Джексона. Якби генерал Джексон не прогнав тоді індіанців племені Струмок вгору по річці, Саймон Фінч ніколи не піднявся б по Алабамі — і невідомо, що сталося б з нами. Ми були занадто дорослі, щоб вдаватися до кулаків, розв'язуючи спірне питання, і тому вирішили звернутися до Аттікуса. Батько сказав, що ми обоє маємо слушність.

Ми — жителі Півдня, наші предки не билися під Гастінгсом[1], і дехто з нашої родини соромиться цього. Наш родовід починається від Саймона Фінча, лікаря і мисливця з Корнуола, чоловіка набожного, але дуже великого скнари. Саймону не подобалося, що в Англії більш ліберальна братія переслідувала людей, які називали себе методистами, а Саймон вважав себе методистом, отож він перетнув Атлантичний океан і опинився в Філадельфії, звідти подався до Ямайки, потім до Мобіла і далі до Сент-Стівенса. Пам'ятаючи, як суворо осуджував Джон Уеслі багатослів'я в комерційних справах, Саймон розбагатів на медицині, проте не був щасливий, бо відчував, що його можуть спокусити діяння, не угодні богові — почне, скажімо, рядитися в золото, у коштовне вбрання. Але, знехтувавши повчання свого вчителя щодо людей, які використовують чужу працю, він купив трьох рабів і заснував ферму на березі Алабами, миль за сорок вище від Стівенса. Тільки один раз він відвідав Стівенс — щоб знайти собі там дружину. Отак було покладено початок роду Фінчів. Народжувалися здебільшого дівчата. Саймон дожив до глибокої старості і помер багатою людиною.

Так уже повелося, що чоловіки в нашій родині осідали на фермі Саймона "Пристань Фінча" і жили з того, що вирощували бавовник. Ферма була скромна порівняно з тими володіннями, що оточували її, але вона цілком забезпечувала себе усім необхідним. Тільки лід, пшеничне борошно і одяг привозили річкою з Мобіла.

Чвари між Північчю і Півднем Саймон, очевидно, сприйняв би з безсилою люттю, бо вони відібрали у його нащадків геть усе, окрім землі; ті нащадки були фермерами аж до двадцятого століття, коли мій батько, Аттікус Фінч, подався до Монтгомері вивчати право, а його молодший брат поїхав до Бостона вивчати медицину. На "Пристані Фінча" лишилася їхня сестра Олександра: вона вийшла заміж за тихого чоловіка, який коротав дні в гамаці біля річки, поглядаючи на поплавець.

Закінчивши навчання, мій батько повернувся до Мейкомба і почав адвокатську практику. Мейкомб — центр округу Мейкомб — містився миль за двадцять од "Пристані Фінча". В приміщенні суду Аттікус

влаштував собі контору, в ній були вішалка для капелюхів, плювальниця, шахівниця, новенький звід законів штату Алабама — і більше нічого. Його перші два клієнти були останніми в'язнями, яких повісили в Мейкомбській окружній тюрмі. Аттікус намагався умовити їх визнати себе винними у ненавмисному вбивстві і, скориставшися з великодушності закону, зберегти життя, але то були Хейверфорди, а в округу Мейкомб усі знали, що Хейверфорди вперті, як осли. Посварившись із ковалем, який зайняв у шкоді їхнього коня, Хейверфорди відправили його на той світ і мали необережність зробити це при трьох свідках, певні, що негідник дістав по заслузі і що саме це їх виправдає. Вони доводили, що не винні в убивстві, і Аттікус нічим не міг їм допомогти, хіба що своєю присутністю під час страти. Мабуть, тоді мій батько вперше відчув огиду до кримінальних справ.

Перші п'ять років життя в Мейкомбі Аттікус більше думав про те, як звести кінці з кінцями, аніж про свою адвокатську практику. Весь його заробіток ішов на навчання молодшого брата. Джон Хейл Фінч був на десять років молодший від мого батька, він надумав стати лікарем у той час, коли ціни на бавовник різко знизилися. Аттікус поставив дядечка Джека на ноги і з полегкістю зітхнув. Адвокатська практика давала цілком пристойний прибуток, йому подобався Мейкомб, він тут народився і виріс, знав усіх мешканців, так само як і вони знали його. Завдяки заповзятливості Саймона Фінча в місті мало було сімей, де б Аттікус не мав родичів або свояків.

Мейкомб — старе місто, печать старечої втоми вже лежала на ньому, коли я вперше його побачила. Під час дощу на вулицях утворювалося червоне місиво; тротуари позаростали травою, будинок суду, що містився на площі, ніби вгруз у землю. Раніше, здавалося, тут і спека була більша: важко тоді доводилося чорним собакам в літню годину. Спека дошкуляла навіть у затінку під віргінськими дубами, де стояли запряжені кістляві мули, відмахуючись хвостами од мух. Не було ще й дев'ятої години ранку, як накрохмалені комірці у чоловіків розм'якали від поту. Дами приймали ванну і до полудня, і після обіду та відпочинку, години о

третій, та це небагато помагало — надвечір вони були схожі на здобні булочки, покриті глазур'ю з поту і пудри.

Люди в ті часи жили неквапом. Ходили собі по площі, заглядали у крамниці, статечно, без поспіху. І хоч доба мала, як звичайно, двадцять чотири години, вона видавалася довшою. Ніхто не поспішав — нікуди було йти, нічого купувати, та й грошей не було. Ніщо не приваблювало і за межами округу Мейкомб. Але для декого це була пора невиразних сподівань: незадовго перед тим округу Мейкомб пояснили, що йому нічого боятися, крім страху.

Ми мешкали на головній вулиці міста — Аттікус, Джем, я та наша куховарка Келпурнія. Ми з Джемом були цілком задоволені своїм батьком: він брав участь у наших забавах, читав нам, був з нами ввічливий і справедливий.

Зате Келпурнія була зовсім інша. Кощава, незграбна, короткозора і трохи косоока, з широкими, як лопати, загрубілими долонями. Вона завжди проганяла мене з кухні, дивуючись, чому я не можу поводитися пристойно, як-от Джем, хоча знала, що Джем старший за мене. Келпурнія мала звичку кликати мене додому саме тоді, коли мені цього зовсім не хотілося. Наші сутички були гострі і завжди кінчалися однаково. Келпурнія перемагала — здебільшого тому, що Аттікус заступався за неї. Вона жила в нашій сім'ї відтоді, як народився Джем, і, скільки пам'ятаю себе, я завжди відчувала її владу.

Наша мати померла, коли мені було два роки, тому я не дуже переживала втрату. Мати була з міста Монтгомері, з роду Грехемів. Аттікус познайомився з нею, коли його вперше обрали до законодавчих зборів штату. Він був уже людиною середнього віку, на п'ятнадцять років старший за неї. Через рік після їхнього одруження народився Джем, ще за чотири роки знайшлася я, а потім через два роки наша мама раптово померла від серцевого приступу. Казали, що в роду Грехемів це було спадкове. Я не сумувала за мамою, а Джем, мабуть, сумував. Він добре

пам'ятав її, інколи під час гри важко зітхав, йшов за гараж і грався там один. У такі хвилини я знала, що до нього краще не підходити.

Коли мені було близько шести років, а Джемові майже десять, нам уже дозволяли гуляти віддалік від дому, ми могли йти на північ — до двору місіс Генрі Лафайєт Дюбоз, через два будинки від нас, а на південь — до садиби Редлі, через три будинки, щоб було чути, коли Келпурнія покличе нас. Нам ніколи й на думку не спадало порушити ці межі. В садибі Редлі мешкало невідоме страховисько. Досить було згадати про нього — і ми цілий день ходили слухняні; а вже місіс Дюбоз була справжній диявол.

Того літа до нас приїхав Діл.

Якось рано-вранці я і Джем гралися на задвірку. Раптом на капустяній грядці міс Рейчел Хейверфорд, нашої сусідки, щось зашаруділо. Ми підбігли до дротяної огорожі подивитися, чи то, бува, не цуценя (у фокстер'єра міс Рейчел от-от мали з'явитися щенята), але там сидів хтось маленький — голова урівень з капустою — і дивився на нас. Ми втупилися в нього.

— Привіт! — озвався він.

— Сам привіт! — весело відповів Джем.

— Я Чарлз Бейкер Гарріс,— долинуло з грядки.— Я вмію читати.

— Ну й що з того? — сказала я.

— Я подумав, що, може, вам цікаво дізнатися, що я вмію читати. Якщо вам треба щось прочитати, то я можу...

— Скільки тобі років? — запитав Джем.— Чотири з половиною?

— Скоро сім.

— Тоді нема чого вихвалятися,— зауважив Джем і показав великим пальцем на мене.— Ось наша Всевидько зроду вміє читати, а до школи ще не ходить. Ти дуже малий на свої сім років.

— Я малий, однак уже дорослий.

Джем одкинув з лоба волосся, щоб краще було видно хлопця.

— Підійди-но сюди, Чарлз Бейкер Гарріс. Ну й ім'я ж у тебе!

— Не смішніше, ніж твоє. Тітка Рейчел казала, що тебе звуть Джеремі Аттікус Фінч.

Джем насупився.

— Я здоровий, і моє ім'я мені підходить. А твоє ім'я довше за тебе. На цілий фут.

— Всі звуть мене просто Діл,— сказав хлопець і поліз під дротяну огорожу.

— Ти краще перелазь верхом,— порадила я.— Звідки ти тут узявся?

Діл приїхав з Мерідіана, штат Міссісіпі, на літо до своєї тітки, міс Рейчел, і відтепер щоліта житиме в Мейкомбі. Його батьки родом з округу Мейкомб. Мати працює у фотографії в Мерідіані. Вона послала фотокартку Діла на "конкурс вродливих дітей" і одержала премію — п'ять доларів. Віддала гроші Ділу, і він ходив на них двадцять разів у кіно.

— Тут кіно немає, тільки інколи покажуть що-небудь у будинку суду, та й то все більше про бога,— сказав Джем.— А ти бачив щось цікаве?

Діл бачив кінофільм "Дракула". Зачувши це, Джем пройнявся повагою до Діла.

— Розкажи,— попросив.

Чудний він був, цей Діл. Блакитні полотняні штанці, пристебнуті ґудзиками до сорочки, біле як сніг волосся скидалося на качиний пух. Він був на рік старший за мене, але я стояла поряд з ним, як каланча. Пощипуючи біле пасмо, що спадало на лоб, він розповідав давню казку, і в його блакитних очах то спалахував вогник, то згасав, а то раптом хлопчак заливався щасливим сміхом.

Коли Діл розправився з Дракулою, Джем сказав, що фільм цікавіший, ніж книжка, а я запитала Діла, де його батько.

— Ти про нього нічого не сказав.

— У мене батька немає.

— Помер?

— Ні...

— Якщо не помер, то він живий, отже, у тебе батько є. Так же?

Діл почервонів, а Джем велів мені замовкнути, і це означало, що Діл витримав перевірку, отже, його можна вважати своїм. Все літо у нас минуло в приємних повсякденних турботах: ми разом лагодили хатку, споруджену в розгіленні велетенського платана, що ріс в кінці подвір'я, сперечалися, грали різних героїв з творів Олівера Оптіка, Віктора Еплтона та Едгара Райса Берроуза. Яке щастя, що Діл був з нами. Він виконував ролі, які раніше випадало грати мені: мавпу в "Тарзані", містера Кребтрі в "Братах Роуверах", містера Деймона в "Томі Свіфті". І

ми впевнилися, що у Діла, мов у чарівника Мерліна, завжди було повно сміливих планів, несподіваних задумів, дивної фантазії.

Наприкінці серпня, коли нам набридло грати безліч разів одні й ті самі сцени, Діл запропонував виманити з дому Страхолюда Редлі.

Якась невідома сила тягла Діла до подвір'я Редлі. Наші застереження і вмовляння не допомагали. Як місяць притягує море, так будинок Редлі притягував Діла — але не ближче ліхтарного стовпа на розі вулиці: така відстань од воріт Редлі виключала небезпеку. Тут Діл зупинявся і, обхопивши руками стовп, пильно дивився вперед, сповнений цікавості.

Вулиця коло будинку Редлі круто повертає на південь. Якщо йти в тому напрямку, то можна було б вийти до самісіньких східців, що ведуть на ґанок, але тут вулиця огинає їхню садибу. Низенький будинок, колись пофарбований у білий колір, з великою верандою і зеленими віконницями, давно вже почорнів і став такий же брудно-сірий, як і все у дворі. Трухлява дранка звисала над верандою, розлогі дуби не пропускали сонця. Невпевнено, ніби напідпитку, ніс свою службу поріділий частокіл, охороняючи двір перед будинком — "чистий" двір, який ніколи не підмітали і який геть заріс бур'яном.

У будинку жив злий дух. Так казали люди, але ми з Джемом ніколи його не бачили. Вночі, коли місяць не світить, він нібито виходить і заглядає до людей у вікна. Якщо, буває, в холодну ніч у кого примерзнуть азалії, то це тому, що він дихнув на них. Яка б прикра подія не трапилася в Мейкомбі, це була його робота. Якось на місто посипалися одна за одною сумні і зловісні пригоди: люди знаходили своїх курей, котів, собак понівеченими, і хоча злочинцем, виявилося, був несамовитий Едді, який зрештою втопився в Баркеровій заводі, проте люди скоса поглядали на подвір'я Редлі — не так легко позбутися першої підозри. Жоден негр не наважувався пройти поночі повз двір Редлі — неодмінно перейде на другий бік і почне насвистувати для хоробрості. Подвір'я Мейкомбської школи межувало з садибою Редлі. Біля курятника Редлі росли високі пеканові дерева, горіхи з яких падали на шкільне

подвір'я, але ніхто до них не торкався: усі вважали, що горіхи Редлі отруйні. А якщо бейсбольний м'яч перелітав за паркан до Редлі, ніхто про нього більше й не згадував — м'яч зникав назавжди.

Сумної слави зажив цей будинок ще задовго до того, як ми з Джемом народилися. Сім'я Редлі, перед якою були гостинно відчинені всі двері міста, трималася замкнуто. Такий гріх у Мейкомбі нікому не прощали. Редлі не ходили до церкви, молилися вдома, а в Мейкомбі тільки й розваг, що церква. Місіс Редлі рідко виходила з двору, щоб випити у товаристві сусідок чашку кави, а щоб відвідати місіонерське товариство, про це годі було й думати. Містер Редлі вирушав у місто щодня о пів на дванадцяту і о дванадцятій повертався, інколи з загорнутим у рудуватий папір пакунком, по якому сусіди визначали, що містер Редлі був у бакалійній крамниці. Я так і не зрозуміла, як старий Редлі заробляв собі на прожиття; Джем казав, що він "купує бавовну" (ввічливий зворот замість "байдикує"), але ж містер Редлі з дружиною і двома синами жили тут з давніх-давен.

У неділю віконниці та двері в домі Редлі були завжди зачинені,— явище теж незвичайне для Мейкомба: двері тут зачиняють лише в холод або коли хто захворіє. Неділя — день, коли люди ходять тут одне до одного: жінки — в корсетах, чоловіки — в піджаках, діти — в черевиках. Ніхто не пам'ятає, щоб хтось із сусідів піднявся колись у неділю на ґанок до Редлі і гукнув: "Моє шанування!" Двері у них були не засклені. Якось я запитала у Аттікуса, чи завжди у них так було, і він сказав, що колись і в них двері були засклені, але ще до того, як я народилася.

Розповідали, що коли молодший Редлі був підлітком, вія знайшов собі друзів серед Канінгемів із Старого Сарема — численного і загадкового племені, що мешкало в північній частині округу, і в Мейкомбі вперше за всю його історію появилося щось схоже на розбійницьку ватагу. І хоча накоїли вони не дуже багато лихого, цього було досить, щоб про них заговорило все місто, їх намагалися вгамувати священики трьох церков; а тим часом вони тинялися біля перукарні, у неділю їздили автобусом до Ебботсвіла в кіно, ходили на танці до готелю "Крапля роси і

пристановище рибалки" — готелю на набережній, навіть пробували пити віскі. І в Мейкомбі не знайшлося нікого, хто б наважився сказати містерові Редлі, що його син водиться з сумнівною компанією.

Одного вечора хлопці неабияк розійшлися: позичили у когось старенький автомобіль, об'їхали задом наперед площу, а коли містер Коннер, шанований церковний староста, намагався їх затримати, вони замкнули його у флігелі для присяжних у будинку суду. Жителі міста вирішили, що довше цього терпіти не можна. Містер Коннер заявив, що впізнав усіх і що він сповнений рішучості довести справу до кінця. Хлопці стали перед судом — їх звинувачували у хуліганстві, порушенні спокою, образі дією, лихослів'ї в присутності жінок. Суддя запитав містера Коннера, як розуміти останнє звинувачення. Містер Коннер сказав, ніби хулігани так голосно лаялися, що їх, напевно, чули всі жінки міста. Суддя вирішив віддати хлопчаків у виробничу школу, куди інколи посилали підлітків, щоб вони мали там шматок хліба і притулок: це була не тюрма, і нічого ганебного в тому не було. Але містер Редлі був іншої думки. Якщо суддя звільнить Артура, містер Редлі подбає, щоб хлопець більше нікого не турбував. Суддя знав, що містер Редлі вміє дотримувати слова, й тому охоче звільнив його сина.

Інші хлопці пішли до виробничої школа і згодом здобули найкращу середню освіту, яку можна здобути в межах штату Алабама. Один з них навіть закінчив вищу технічну школу в Оберні. Двері дому Редлі були зачинені і в будні, і в неділю. П'ятнадцять років ніхто не бачив сина містера Редлі.

Нарешті настав день — Джем його трохи пам'ятає,— коли заговорили про Страхолюда Редлі — хтось його чув, хтось бачив. Джем казав, що Аттікус не любив розповідати про Редлі, і коли Джем, бувало, щось питав про них, той звичайно відповідав: знай свої справи, а Редлі хай займаються своїми; зрештою, вони мають на це право. Але після того випадку Аттікус похитав головою і сказав: "Гм-гм".

Про всякі новини Джем здебільшого дізнавався від міс Стефані Крофорд, сварливої сусідки, яка запевняла, що все знає. Міс Стефані розповіла, як одного разу Страхолюд сидів у вітальні, вирізав якісь замітки з "Мейкомб трібюн" і наклеював їх в альбом. В цей час до кімнати зайшов батько. Коли містер Редлі проходив мимо, син проштрикнув йому ножицями ногу, витер з них кров об штани і продовжував свою роботу.

Місіс Редлі вибігла на вулицю і почала кричати, що Артур їх усіх повбиває, та коли приїхав шериф, Страхолюд сидів у вітальні, щось вирізаючи з "Трібюн". На той час йому було тридцять три роки.

Міс Стефані казала, що коли старому Редлі запропонували віддати сина на деякий час в Таскалузу на лікування, він відповів, що жоден Редлі не був і не буде в будинку для божевільних. Страхолюд не божевільний, просто він іноді буває збуджений, та й годі. Потримати його трохи під замком, звісно, можна, але вини за ним немає ніякої — він не злочинець. Шериф не наважився посадити Страхолюда у тюрму разом з неграми, і його замкнули у підвалі будинку суду.

Джем уже не пам'ятає, як Страхолюда знову забрали з підвалу додому. Міс Стефані казала, що хтось із членів муніципалітету порадив містерові Редлі узяти сина додому, поки той не помер у підвалі від плісняви. Крім того, не міг же він весь час перебувати на утриманні округу. Ніхто не знав, як пощастило містерові Редлі налякати Страхолюда так, що той не показувався на люди. Джем думав, що містер Редлі тримає сина здебільшого прикутим до ліжка. Аттікус твердив, що є інші способи перетворити людину в привид.

Пам'ятаю, траплялося інколи бачити, як місіс Редлі відчиняє двері, виходить на веранду, поливає канни. А от як містер Редлі вирушає до міста і повертається додому, ми з Джемом бачили щодня. Редлі був худорлявий, жилавий, а очі мав якісь безбарвні, принаймні важко було визначити, якого вони кольору. Гострі вилиці, великий рот, верхня губа — тонка, нижня — повна. Міс Стефані Крофорд казала, що він людина

пряма, боже слово для нього закон, і ми їй вірили, бо містер Редлі й справді був прямий, як ломака.

З нами він ніколи не розмовляв. Бувало, проходив мимо, ми опускали очі й віталися: "Доброго ранку, сер", але у відповідь він звичайно тільки кашляв. Старший син містера Редлі жив у Пенсаколі і на Різдво приїздив до батька, він був один з небагатьох, кому доводилося переступати поріг цього будинку. Люди подейкували, що відтоді як містер Редлі забрав Артура з підвалу, в його домі все наче вимерло.

Та ось одного дня Аттікус попередив нас, щоб ми не пустували, бо відлупцює, велів Келпурнії, щоб ми й писнути не сміли, поки його не буде вдома. Містер Редлі помирає.

Містер Редлі не поспішав. Дорогу по обидва боки його садиби перегородили дерев'яними козлами, щоб транспорт звертав на другу вулицю, тротуар посипали соломою. Коли до Редлі приїздив доктор Рейнольдс, він залишав свою машину біля нашого будинку. Ми з Джемом цілими днями тихенько вештались по двору. Нарешті козли було забрано, і ми, стоячи на веранді, дивилися, як містер Редлі повз наше подвір'я вирушає в останню путь.

— То ховають найпідлішу в світі людину,— глибокодумно мовила Келпурнія і плюнула. Ми глянули на неї здивовано, бо Келпурнія рідко наважувалася коментувати вчинки білих.

Сусіди гадали, що після смерті Редлі Страхолюд вийде на волю, але помилилися: з Пенсаколи повернувся брат Страхолюда і зайняв місце батька. Вік — це було єдине, що відрізняло сина від батька. Джем дійшов висновку, що містер Натан Редлі теж "скуповує бавовну". Однак містер Натан відповідав на наші вітання, інколи повертався з міста з журналом в руках.

Чим більше ми розповідали Ділу про сімейство Редлі, тим більше хотілося йому знати, тим довше він простоював на розі вулиці, обнімаючи ліхтарний стовп, тим більша цікавість розбирала його.

— І що він там робить? — буркне, бувало, Діл.— Здається от-от визирне з дверей.

— Він виходить надвір уночі, коли темно,— зауважив Джем. — Міс Стефані Крофорд казала, що одного разу, прокинувшись серед ночі, бачила, як він дивиться на неї у вікно... Дивиться, а голова — не голова, а череп. Діле, ти ніколи не прокидався серед ночі? Тобі не траплялося його бачити? Він отак ходить.— І Джем зачовгав ногами по гравію. — А чого, думаєш, міс Рейчел замикає на ніч усі двері? Я сам бачив багато разів його сліди — вранці на задвірку, а однієї ночі я чув, як він шкрібся у вікно чорного ходу, та коли Аттікус вийшов, одразу зник.

— Хотів би я побачити, який він,— мовив Діл.

Джем описав Страхолюда досить точно: зріст, судячи по слідах,— десь близько шести з половиною футів; їсть сирих білок і котів, як пощастить спіймати,— ось чому його руки завжди в крові: хто їсть тварин сирими, той ніколи не змиває з рук кров. Через усе обличчя у нього довгий нерівний шрам, зуби жовті, гнилі; банькатий і слинявий.

— Давайте якось виманимо його надвір,— запропонував Діл.— Я хочу подивитися на нього.

— Якщо тобі набридло життя, то підійди до парадних дверей і постукай,— зауважив Джем.

Наш перший наліт відбувся, коли Діл і Джем побилися об заклад — книга "Сірий привид" проти двох випусків "Тома Свіфта",— що Джем наважиться поткнутися до воріт Редлі. Ніколи ще такого не було, щоб Джем, наважившись, одступав.

Джем думав три дні. Певно, честь йому була дорожча за життя, бо Діл дойняв його дуже легко.

— Ти злякався,— сказав Діл першого дня.

— Зовсім не злякався. Просто незручно,— відповів Джем.

Наступного дня Діл сказав:

— Ти боїшся навіть однією ногою ступити до нього на подвір'я.

Джем заперечив, адже він щоразу, йдучи до школи, проходить повз будинок Редлі.

— Ти не проходиш, а пробігаєш,— сказала я.

Діл доконав Джема на третій день, коли сказав, що в Мерідіані люди не такі боягузи, як у Мейкомбі, що він ніколи не бачив таких легкодухих людей, як у Мейкомбі.

Цього для Джема було досить: він рішуче попрямував до рогу вулиці, зупинився і, обіпершись на ліхтарний стовп, втупився в хвіртку, що гойдалася на саморобних завісах, ніби от-от мала зірватися.

— Сподіваюся, ти розумієш, Діле Гарріс, що нам усім тут каюк,— мовив Джем, коли ми підійшли до нього.— Якщо він видряпає вам очі, я не буду винен. Май на увазі, все це затіяв ти.

— А ти все-таки боягуз,— лагідно промимрив Діл.

Джемові хотілося, щоб Діл затямив раз і назавжди, що він нічого не боїться.

— Я просто не можу придумати, як його виманити, щоб він нас не спіймав. Крім того, не забувай, що у мене є молодша сестричка.

Коли він це сказав, я зрозуміла: він боїться. Одного разу я загадала йому стрибнути з даху будинку, і тоді він теж згадав, що в нього є маленька сестричка. "Що станеться з тобою, якщо я розіб'юся?" — запитав. Потім стрибнув, щасливо приземлився і забув про свою відповідальність за сестричку, аж поки не опинився біля воріт Редлі.

— То що — назад? — промовив Діл.— Коли так, тоді...

— Діл, усе це треба обмізкувати,— сказав Джем.— Дай хвилинку подумати... це все одно, що примусити черепаху висунути голову...

— А як це зробити? — запитав Діл.

— Припекти її сірником знизу.

Я погрозила, що скажу Аттікусу, якщо Джем підпалить будинок Редлі.

Діл зауважив, що припікати черепаху сірником — мерзота.

— Ніяка не мерзота — треба ж якось її примусити, це ж не те, що кинути її у вогонь,— пробурчав Джем.

— Звідки ти знаєш, що їй не боляче від сірника?

— Дурний, черепахи нічого не відчувають,— сказав Джем.

— А ти що, був коли-небудь черепахою?

— Ну, це ти вже занадто. Дай мені подумати хвилинку... може, спробувати камінцями...

Джем стояв замислено так довго, що Діл вирішив трохи поступитися.

— Гаразд, я не казатиму, що ти злякався, ти тільки підійди до будинку, торкнися стіни рукою — і "Сірий привид" твій.

Джем повеселішав.

— Тільки торкнутись — і все?

Діл кивнув головою.

— Це точно? Бо коли я повернуся, ти скажеш, ніби щось було не так.

— Ні, це точно! — запевнив Діл.— Побачивши тебе у і він, певно, вискочить, тоді я і Всевидько накинемось на нього, повалимо і скажемо, що не збираємося його кривдити.

Ми перейшли вулицю, що вела повз будинок Редлі, і зупинилися біля воріт.

— Ну, йди,— озвався Діл.— Ми з Всевидьком будемо тут.

— Іду,— відповів Джем.— Не підганяй мене.

Він пройшов до кінця паркану, повернув назад і, ніби зважуючи, як краще здійснити операцію, нахмурився і почухав потилицю.

Я фиркнула.

Джем рвучко розчинив ворота, кинувся до будинку, ляснув долонею по стіні і чимдуж побіг назад повз нас, навіть не озирнувся, щоб побачити, чим скінчилася його вилазка. Ми з Ділом летіли слідом за ним. Без пригод добігли до веранди і, захекавшись, насилу зводячи дух, оглянулися.

Старий будинок стояв як і раніше — похмурий, сумовитий, проте нам здалося, що штора на одному вікні поворухнулась. Легенький, ледь помітний рух — і знову будинок завмер.

РОЗДІЛ II

На початку вересня Діл поїхав назад до Мерідіана. Ми провели його до автобуса, що відходив о п'ятій годині. Я страшенно сумувала, а потім згадала, що за тиждень мені йти до школи. Нічого в житті не ждала так нетерпляче. Годинами, бувало, просиджувала взимку в хатці на платані, дивилася на шкільне подвір'я, стежила за учнями в бінокль, який мені дав Джем, вивчала їхні ігри і не спускала очей з червоної куртки Джема, коли хлопці грали в піжмурки, потайки ділила їхні радощі і невдачі. Як мені хотілося бути разом з ними!

В перший день занять Джем зглянувся і відвів мене до школи — звичайно це роблять батьки, але Аттікус сказав, що Джем охоче покаже мені мій клас. Певно, без винагороди тут не обійшлося, бо коли ми підтюпцем обминали подвір'я Редлі, я почула незвичайний звук — дзенькіт монет у кишені Джема. Біля школи ми стишили ходу, Джем докладно пояснив мені, що в школі я не повинна турбувати його: щоб не чіплялась і не просила виконати що-небудь з "Тарзана і людини-мурашки", не натякала недоречно про його особисте життя і не бігала за ним назирці під час перерви. Моє місце в першому класі, місце Джема — в п'ятому. Словом, я не повинна біля нього вештатися.

— То тепер ми уже не зможемо гратися разом? — запитала я.

— Вдома буде, як і раніше,— відказав Джем.— А от школа — розумієш, зовсім інша річ.

Це справді було так. Першого ж ранку наша вчителька міс Кароліна Фішер викликала мене і перед усім класом відлупцювала лінійкою по долоні, а потім наказала стояти в кутку до великої перерви.

Міс Кароліні було щонайбільше двадцять один рік. Каштанове волосся, рожеві щоки, пофарбовані темно-червоним лаком нігті. Лаковані, на високих каблуках туфлі, червоне в білу смужку плаття. Вона скидалася на м'ятну цукерку, і пахло від неї цукеркою. Вона наймала горішню кімнату у міс Моді Аткінсон, навпроти нас, на один будинок нижче, і після того як міс Моді познайомила нас із нею, Джем кілька днів ходив як в тумані.

Міс Кароліна написала своє ім'я на дошці великими літерами і сказала:

— Тут написано, що мене звуть міс Кароліна Фішер. Я з Північної Алабами, з округу Уїнстон.

У класі зашепотіли. Певно, характером міс Кароліна мало відрізнялася від своїх земляків, а їх знали добре. (Коли 11 січня 1861 року Алабама відокремилася від решти південних штатів, округ Уїнстон відокремився від Алабами — в округу Мейкомб про це знає кожна дитина). В Північній Алабамі безліч горілчаних заводів, ткацьких фабрик, сталеварних компаній, республіканців, професорів та іншого люду без роду-племені.

День почався з читання. Міс Кароліна читала нам про котів. Коти довго розмовляли між собою, вони були в гарненьких платтячках і жили на кухні в теплій хатці, під пічкою. Коли місіс Кицька подзвонила в аптеку і замовила сухих мишей у шоколаді, весь клас зареготав. Міс Кароліна, здавалося, не розуміла, що її учні — хлопчики в подертих сорочках і

дівчатка в платтях з мішковини, діти, які, ледве навчившись ходити, доглядають бавовник і годують свиней,— що ці діти не сприйнятливі до красного письменства. Міс Кароліна дочитала до кінця і сказала:

— Ну, як, гарна казка?

Потім підійшла до дошки, написала великими друкованими літерами алфавіт і, звернувшись до класу, запитала:

— Хто знає, що це таке?

Знали всі. Більшість дітей були другорічники.

Міс Кароліна викликала мене, певно тому, що знала, як звуть; коли я почала читати алфавіт, ледь помітна зморшка з'явилася у неї між бровами; потім вона загадала мені прочитати майже весь буквар та біржовий бюлетень з "Мобіл реджістер", впевнилася, що я вмію читати, і глянула на мене несхвально. А тоді веліла передати батькові, щоб він мене більше не вчив, бо це може зашкодити моєму шкільному навчанню.

— Щоб більше не вчив? — здивувалася я.— Але ж він і не вчив, міс Кароліно. Аттікус не має часу вчити мене,— додала я, коли міс Кароліна всміхнулась і похитала головою. — Він так стомлюється, що ввечері тільки сидить у вітальні та читає.

— Якщо не він, то хто ж тебе вчив? — запитала міс Кароліна доброзичливо.— Хтось же вчив. Не від народження ж ти читаєш "Мобіл реджістер"?

— Джем каже, що саме так. Він читав одну книжку, і там я була не Фінч, а Булфінч. Джем каже, що моє справжнє ім'я — Джін Луїза Булфінч, що мене підмінили, коли я народилась, а насправді я...

Міс Кароліна не сумнівалася, що все це я вигадала.

— Не даватимемо волю фантазії,— мовила вона.— Перекажи батькові, щоб він тебе більше не вчив. Учитися читати краще в школі. Скажеш йому, що тепер я візьмуся за тебе і спробую виправити помилку...

— Що ви сказали, мем?

— Твій батько не вміє навчати. А зараз сідай.

Я промимрила вибачення, сіла на місце і подумала, в чому був мій злочин. Ніколи не намагалась я вчитися читати, але якось так виходило, що я кожен день порпалася в газетах. А може, я навчилася читати за ті довгі години, коли була в церкві? Не пам'ятаю, чи був такий час, коли я не вміла читати псалми. Тепер я зважую все це, і мені здається, що вміння читати прийшло до мене так, як і вміння застебнути, не повертаючись, ззаду комбінезон або зав'язати подвійним бантом шнурки черевиків. Не можу пригадати, коли рядки, під якими рухалися пальці Аттікуса, стали перетворюватися на слова, але скільки пам'ятаю себе, я щовечора вдивлялася в них, сидячи у нього на колінах і слухаючи останні новини, проекти нових законів, щоденники Лоренцо Доу — все, що читав Аттікус. Я не любила читати, аж поки не злякалася думки, що все це може скінчитися. Припустімо, вам не подобається дихати, а спробуйте-но не дихати...

Розуміючи, що міс Кароліна незадоволена мною, я сиділа до кінця уроку і дивилась у вікно. На перерві Джем побачив мене у дворі серед першокласників, одвів убік і по цікавився, як мої справи. Я розповіла.

— Якби можна було піти додому. Джеме, ця клята леді каже, що Аттікус учив мене читати і щоб він цього більш не робив...

— Не журися, Всевидько,— заспокоював мене Джем.— Наша вчителька каже, що міс Кароліна навчає по-новому. Вона вчилася цьому в коледжі. Скоро так буде в усіх класах. За цим способом книжки майже

не потрібні. Приміром, ти хочеш дізнатися про корову — треба її подоїти, зрозуміло?

— Так, Джем, але я не хочу вивчати корів, я...

— Ти повинна. У нашому окрузі на них тримається половина господарства.

Я тільки запитала Джема, чи не збожеволів він.

— Ох ти вперта ж. Я тобі просто пояснюю, що першокласників відтепер навчатимуть за новим способом. Називається "десяткова система Дьюї".

Я ніколи не сумнівалася в тому, що казав мені Джем, отож повірила йому й тепер. "Десяткова система Дьюї" зводилася до того, що міс Кароліна розмахувала перед нами карточками, на яких було написано друкованими літерами: КІТ, ВІН, ВІЗ, ВИ. Од нас, певно, не ждали ніяких коментарів, і клас мовчки сприймав ці імпресіоністські нововведення. Мені все набридло, і я заходилася писати листа Ділу. Міс Кароліна помітила це і ще раз веліла сказати батькові, щоб він перестав навчати мене.

— Крім того,— зауважила вона,— в першому класі ми пишемо тільки друкованими літерами. А вчитися писати по-справжньому ти будеш у третьому класі.

В усьому була винна Келпурнія. В негоду я могла довести її до божевілля, вона знаходила мені роботу: надряпає алфавіт зверху на грифельній дощечці, а нижче велить переписувати главу з біблії. Якщо мені вдавалося копіювати літери, в нагороду я одержувала шматок хліба з маслом і цукром. Келпурнія була вимоглива вчителька, і мені рідко діставалася нагорода.

— Всі, хто ходить снідати додому, піднесіть руки,— сказала міс Кароліна, перериваючи мої думки про кривди Келпурнії.

Міські діти піднесли руки, і міс Кароліна уважно оглянула нас.

— Всі, хто взяв сніданок із собою, покладіть його на парту.

Невідомо звідки з'явилися на партах відерця з мелясою, і на стелі заграли веселі зайчики. Міс Кароліна ходила між рядами парт, оглядаючи сніданки, схвально кивала головою або хмурилася. Біля парти Уолтера Канінгема вона зупинилась.

— А де твій сніданок? — запитала.

По обличчю Уолтера Канінгема кожен першокласник міг догадатися, що у нього глисти. А глянувши на босі ноги легко було зрозуміти, звідки вони в нього. Глисти бувають тоді, коли люди босоніж ходять у хліві або по грязюці, де валяються свині. Коли б Уолтер і мав черевики, він взув би їх тільки в перший день навчання, а потім знову ходив би босоніж до самої зими. Зате на ньому була чиста сорочка і старанно залатаний комбінезон.

— Ти сьогодні забув свій сніданок? — спитала міс Кароліна.

Уолтер дивився прямо перед собою. На його худій щоці сіпнувся мускул.

— Ти сьогодні забув овій сніданок? — повторила міс Кароліна.

Щока сіпнулася знову.

— Еге,— видавив він нарешті.

Міс Кароліна підійшла до столу і відкрила свою сумочку.

— Ось тобі двадцять п'ять центів,— звернулася вона до Уолтера.— Піди і купи собі поїсти. Гроші віддаси мені завтра.

Уолтер похитав головою.

— Ні, мем, дякую,— сказав він тихо.

— Підійди сюди, Уолтер, і візьми гроші.

В голосі міс Кароліни почулося нетерпіння.

Уолтер знову похитав головою.

Коли Уолтер похитав головою втретє, хтось шепнув:

— Всевидько, скажи їй!

Я обернулась і побачила, що майже всі діти — і міські й загородні — дивляться на мене. Ми з міс Кароліною розмовляли вже двічі, і вони дивилися на мене в простодушній певності, що така близькість породжує взаєморозуміння.

Я підвелась і відповіла за Уолтера:

— Е-е-е... міс Кароліно...

— Що в тебе, Джін Луїзо?

— Міс Кароліно, він Канінгем.

Я сіла.

— Що таке, Джін Луїзо?

Мені здавалося, що я сказала досить зрозуміло. Всім принаймні було ясно: Уолтер Канінгем брехав відчайдушно. Ніякого сніданку він не забував, у нього його просто не було. Нема сьогодні, не буде завтра ні післязавтра. Він, мабуть, ніколи в житті не бачив разом і трьох таких монет, як пропонувала вчителька.

Я спробувала ще раз:

— Міс Кароліно, адже Уолтер... він Канінгем.

— Не розумію, Джін Луїзо, що ти хочеш сказати.

— Це нічого, мем, скоро ви знатимете всіх людей округу. Канінгеми ніколи нічого не візьмуть безплатно — ні в церкві, ні в муніципалітеті. Вони ні в кого нічого не беруть, обходяться тим, що мають. У них небагато є, але вони обходяться.

Що таке плем'я Канінгемів — точніше, одне з його відгалужень — я дізналася минулої зими. Одного вечора батько Уолтера прийшов до Аттікуса, щоб порадитися. Сидячи у вітальні, вони довго і нудно розмовляли про ущемлення прав на успадкування, а прощаючись, Канінгем сказав батькові:

— Не знаю, містер Фінч, коли я зможу з вами розрахуватися.

— Хай це вас не турбує, Уолтер,— сказав Аттікус.

Я спитала Джема, що таке ущемлення, він пояснив: коли тобі прищикнуть хвоста — ото й буде ущемлення; тоді я запитала Аттікуса, чи зможе містер Канінгем коли-небудь нам заплатити.

— Грішми не зможе,— мовив Аттікус,— але до кінця року він розрахується. От побачиш.

І ми побачили. Якось уранці я і Джем знайшли на задвірку цілу гору хмизу. Згодом на ґанку з чорного ходу звідкись узявся мішок горіхів. На Різдво — кошик гостролисту. А коли весною ми знайшли у дворі мішок молодої ріпи, Аттікус сказав, що містер Канінгем заплатив більше, ніж треба.

— Чому він платить не так, як усі? — поцікавилась я.

— Бо він може розрахуватися тільки так. У нього немає грошей.

— А ми бідні, Аттікус?

Аттікус кивнув головою:

— Авжеж.

Джем зморщив ніс.

— Такі ж бідні, як і Канінгеми?

— Не зовсім. Канінгеми живуть не в місті, вони фермери, криза завдала їм особливо відчутного удару.

Аттікус пояснив, що серед міських жителів багато бідних через те, що фермери бідні. Мейкомб — фермерський округ, ось чому лікарям, дантистам, адвокатам тут важко заробити. Ущемлення прав — це тільки частина незгод, що випали на долю містера Канінгема. Ділянка землі, на яку він має право безроздільного користування, заставлена і перезаставлена, а мізерні гроші, які він у такий спосіб здобуває, ідуть на виплату процентів. Якби містер Канінгем умів мовчати, він міг би дістати

роботу на державному підприємстві, тільки ж тоді йому ніколи було б обробляти свою землю, і вона стала б пустирем; ні, він воліє голодувати, але зберегти землю і голосувати за кого хоче. Містер Канінгем належить до породи непохитних, казав Аттікус. Оскільки у Канінгемів немає грошей, щоб заплатити юристу, вони платять чим можуть.

— А знаєте, доктор Рейнольдс працює так само,— сказав Аттікус.— Коли народжується дитина, він часом бере з батьків бушель картоплі. Міс Всевидько, приділіть мені трохи уваги, і я поясню вам, що таке ущемлення прав. Джем інколи дає досить вдалі визначення.

Коли б я могла так же просто пояснити все це міс Кароліні, то уникла б деяких прикрощів і врятувала б міс Каролiну від гіркого розчарування в майбутньому, але я не вміла пояснювати так дохідливо, як це робив Аттікус, а тому сказала:

— Міс Кароліно, ви даремно соромите його. В Уолтера немає грошей, щоб завтра повернути вам, а хмиз же вам не потрібен.

Міс Кароліна на якусь мить завмерла, потім схопила мене за комір і потягла до свого столу.

— Джін Луїзо, я досить натерпілася від тебе сьогодні,— сказала вона. — Ти кепсько починаєш, дорогенька. Дай-но свою руку.

Я думала, що вона плюне мені в долоню — в Мейкомбі тільки для цього і подають руку: це віками освячений звичай скріплювати неписану угоду. Не зовсім розуміючи, про яку угоду йдеться, я обернулась до класу і побачила звернені до мене збентежені обличчя. Міс Кароліна взяла зі столу лінійку і легенько вдарила мене разів п'ять чи шість по руці, а потім веліла стати в куток. Аж тепер усі зрозуміли, що міс Кароліна відлупцювала мене, і зайшлися сміхом.

Коли міс Кароліна пригрозила, що те саме чекає й на них, першокласники знову зареготали і вгамувалися тільки тоді, коли появилася міс Блаунт. Корінна жителька Мейкомба, поки що не обізнана з "десятковою системою Дьюї", вона стала на порозі, руки в боки, і виголосила:

— Якщо з цього класу я почую ще хоч один звук, ви мене довго пам'ятатимете. Міс Кароліно, через цей гамір шостий клас не може зосередитися на пірамідах.

У кутку я стояла недовго. Міс Кароліну виручив дзвоник. Тепер вона стежила, щоб усі діти пішли снідати. Я виходила остання і помітила, як міс Кароліна важко сіла на стілець і затулила обличчя руками. Якби вона не поставилася до мене так суворо, я б пожаліла її. Вона була така гарненька.

РОЗДІЛ III

На шкільному подвір'ї я стріла Уолтера Канінгема і трохи відвела душу; я само тицяла його носом у землю, коли прибіг Джем і велів мені перестати.

— Нащо ти кривдиш меншого? — сказав він.

— Меншого? Та він старший за тебе. Через нього я сьогодні почала з неприємностей.

— Відпусти його, Всевидько. Що сталося?

— У нього не було сніданку...— І я пояснила, як мені перепало через Уолтера.

Уолтер підвівся і мовчки слухав. Він стиснув кулаки, готуючись відбити наш напад. Я затупала на нього ногами, намагаючись прогнати, але Джем притримав мене рукою. Він уважно оглянув Уолтера і мовив:

— Твій тато — містер Уолтер Канінгем з Старого Сарема?

Уолтер кивнув.

Він був такий худий і миршавий, ніби завжди недоїдав; очі сині, як у Діла Гарріса, але сльозилися, повіки червоні, обличчя бліде, тільки кінчик носа червоний і мокрий. Уолтер нерішуче перебирав руками шлейки свого комбінезона, нервово смикав гаплички.

Раптом Джем усміхнувся:

— Ходімо до нас, Уолтер, поснідаємо. Ми будемо дуже раді.

Обличчя Уолтера засвітилося радісною усмішкою і знову затьмарилося.

Джем сказав:

— Наш батько з твоїм батьком друзі. А Всевидько просто нестримана. Більше вона тебе не чіпатиме.

— Це ми ще побачимо,— обурилася я. Як це Джем дає обіцянки від мого імені без моєї згоди? Тим часом дорогоцінні хвилини минали.

— Гаразд, Уолтер,— озвалась я,— більше не битимуся. Тобі подобаються боби? Наша Кел — чудова куховарка.

Уолтер стояв нерухомо, кусаючи губи. Ми вже махнули на нього рукою і майже дійшли до подвір'я Редлі, коли почули:

— Гей, я з вами!

Уолтер наздогнав нас, і Джем почав з ним жваву розмову.

— Тут живе злий дух,— приязно сказав він, показуючи на будинок Редлі.— Чув про нього?

— Хто не чув,— відказав Уолтер.— Уперше пішовши до школи, я мало не вмер: наївся горіхів. Кажуть, він їх навмисне отруює і кидає через паркан.

З усього було видно, що тепер, коли ми йшли втрьох, Джем не боявся Страхолюда Редлі. Більше того, він почав вихвалятись.

— Одного разу я підійшов до самісінького будинку,— сказав він Уолтеру.

— Якщо вже хто раз підійшов до самісінького будинку, то йому нема чого тепер кожного разу бігти повз нього,— кинула я, дивлячись на хмарки в небі.

— А хто ж це бігає, міс Причепо?

— Хто ж, як не ти, коли близько нікого нема.

Коли ми підходили до нашого гайку, Уолтер уже забув, що він Канінгем. Джем побіг на кухню і попросив Келпурнію поставити ще одну тарілку: адже в домі гість. Аттікус привітався з Уолтером і завів розмову про врожай, ми з Джемом на цих речах не розумілися.

— Я ніяк не перейду в другий клас, містер Фінч, бо кожної весни повинен кидати навчання і допомагати батькові обкопувати бавовник; але тепер у нас підріс ще один і може працювати в полі.

— Ви купили його за бушель картоплі? — запитала я.

Аттікус подивився на мене і несхвально похитав головою.

Уолтер накладав собі в тарілку їжу і, немало дивуючи мене та Джема, розмовляв з Аттікусом як рівний. Аттікус щось говорив про фермерські справи, коли Уолтер перебив його і запитав, чи не знайдеться в домі трохи меляси. Аттікус гукнув Келпурнію, і вона принесла цілий глечик меляси. Келпурнія стояла, ждучи, поки Уолтер наллє собі меляси, а той щедро поливав овочі, м'ясо і налив би, певно, в склянку з молоком, якби я не спитала, що він робить.

Він так швидко поставив глечик на срібну підставку, що вона аж дзенькнула. Руки поклав на коліна, насупився й опустив голову.

Аттікус знову глянув на мене і похитав головою.

— Ти тільки подивися, він весь обід втопив у мелясі, — почала я.— Геть усе залив...

Саме в цей час Келпурнія гукнула мене на кухню.

Келпурнія лютувала. Сердячись, вона завжди починала розмовляти неправильно. Коли ж буває спокійна, то розмовляє не гірше за письменних людей у Мейкомбі. Аттікус навіть твердить, що Келпурнія найосвіченіша серед кольорових.

Вона подивилася на мене скоса, і сіточка зморщок навколо очей позначилася глибше.

— Може, дехто і не так їсть, як ми,— просичала вона,— але як ти смієш говорити про те, коли за столом хтось чужий? Цей хлопчина — твій гість, і якщо йому заманеться жувати скатертину — хай жує, ти чуєш?

— Який він гість, Кел, це просто Канінгем...

— Ану цить! Яке твоє діло, хто він. Кожен, хто переступить поріг твого дому,— твій гість. І якщо я ще раз почую таке або побачу, що ти задираєш носа,— начувайся! Твоя рідня, може, й краща за Канінгемів, але ти її ганьбиш. Не вмієш пристойно поводитися за столом — їж у кухні.

Келпурнія дала мені доброго стусана і виштовхнула в їдальню. Я взяла свою тарілку і доїла обід у кухні, радіючи, що після такої ганебної сцени не довелося сидіти за столом разом з усіма. А Келпурнію попередила, хай знає; коли за мною ніхто не стежитиме, я піду і втоплюся в Баркеровій заводі. Отоді Келпурнія пожаліє. До того ж через неї я сьогодні вже вскочила в халепу — це вона навчила мене читати, всі мої неприємності від неї.

— Ану замовкни! — сказала Келпурнія.

Джем і Уолтер пішли до школи без мене. Але я не шкодую, що затрималася і потім мала сама бігти повз подвір'я Редлі, зате я розповіла Аттікусу все про беззаконня Келпурнії.

— І взагалі вона більше любить Джема, ніж мене,— сказала я і на закінчення порадила Аттікусу негайно вигнати Келпурнію.

— А ти не помічала, що завдаєш їй удвічі більше мороки, ніж Джем? — суворо запитав Аттікус.— Я не маю наміру розлучатися з Келпурнією ні тепер, ні в майбутньому. Без Кел ми й дня не проживемо, ти думала про де? Скільки вона тобі добра робить, ти повинна слухатися її, чуєш?

Я повернулась до школи. Моя ненависть до Келпурнії не згасала. Раптом мої невеселі думки урвав одчайдушний крик. Підвівши голову, я побачила серед класу до смерті перелякану міс Кароліну. Певно, за перерву вчителька отямилась і тепер була готова вести заняття далі.

— Вона жива! — заверещала міс Кароліна.

Всі хлопчики зірвались із своїх місць і кинулися на допомогу вчительці. Боже мій, подумала я, злякалася миші. Чак Літл, прозваний Коротуном, був винятково терпеливий з усіма живими істотами.

— Міс Кароліно, куди вона побігла? — запитав він.— Скажіть швидше, куди вона ділась. Мерщій зачини двері,— наказав він хлопцеві, що сидів за ним,— зараз ми її спіймаємо. Мем, хутчіше скажіть, куди вона побігла.

Міс Кароліна показала тремтячим пальцем не на підлогу і не на стіл, а на здорового хлопця, якого доти не помічала. Коротун спохмурнів і нерішуче запитав:

— Це ви про нього, мем? Ну, звісно, він живий. Це він налякав вас?

— Проходжу поряд і бачу — повзе... прямо по голові повзе...— промовила перелякана міс Кароліна.

Коротун добродушно засміявся.

— Це вошка, мем. Чого її боятися! Хіба ви ніколи не бачили? Не бійтесь, ідіть до свого столу і ще трошки повчіть нас.

Коротун, як і чимало інших його земляків, снідаючи, не знав, де йому пощастить пообідати, але він мав удачу справжнього джентльмена. Він узяв міс Кароліну під руку і відвів до столу.

— Не хвилюйтеся, мем,— заспокоював Чак.— Не треба боятися вошки. Я принесу вам холодної води.

Господаря воші цей переполох ніскілечки не стурбував. Він почухав голову, намацав непрохану гостю, затиснув між двома пальцями і витяг на білий світ.

Міс Кароліна з жахом стежила за цією процедурою. Коротун приніс у паперовому стаканчику води, і вона з вдячністю випила. Нарешті до неї повернувся голос.

— Як тебе звуть? — звернулася міс Кароліна до здорованя.

Той закліпав очима.

— Кого, мене?

Міс Кароліна кивнула головою.

— Барріс Юел.

Учителька подивилася в список.

— У мене тут записано Юел, а імені нема. Як пишеться твоє ім'я?

— Не знаю. Вдома мене звуть Барріс.

— Гаразд, Барріс,— сказала міс Кароліна.— Я думаю, ми увільнимо тебе сьогодні від занять. Іди додому і помий голову.

З шухляди столу вона дістала якусь товсту книжку, перегорнула і з хвилину читала.

— Надійний домашній засіб од... Барріс, іди додому і помий голову дьогтьовим милом. А потім протри гасом.

— Нащо, місус?

— Щоб вивести е-е... воші. Розумієш, Барріс, від тебе вони можуть перелізти на інших, ти ж не хочеш цього, правда?

Хлопець підвівся. Такого замазури я ще ніколи не бачила. Шия темно-сіра, шкіра на руках лущиться, під нігтями бруд. Обличчя — тільки очі промиті. Раніше його ніхто не помічав, можливо, через те, що ми з міс Кароліною цілий ранок розважали клас.

— Будь ласка, Барріс, і завтра, перед тим як іти до школи, помийся у ванні.

Хлопець зареготав.

— Думаєте, ви мене прогнали, місус? Я вже сам хотів іти — на цей рік з мене досить.

Міс Кароліна здивовано подивилася на нього.

— Що ти хочеш сказати?

Він не відповів, тільки презирливо фиркнув.

Хтось із старших у класі пояснив:

— Він із Юелів, мем.— І я подумала: вона однаково не зрозуміє, як не зрозуміла мене, коли я розповідала про Канінгемів. Але міс Кароліна слухала уважно.— Їх у нас повно. Щороку в перший день занять вони приходять до школи, а потім кидають. Це пані інспекторка заганяє їх у перший день, погрожуючи шерифом, але на цьому все й кінчається. Вона думає так: витягла їх до школи, занесла в список — усе виконано, закону

дотримано. А потім цілий рік відмічай — мовляв, на заняття не ходить, і все...

— А як же дивляться на це батьки? — В голосі міс Кароліни відчувалося щире занепокоєння.

— Матері у них немає,— почулася відповідь,— а батькові байдуже.

Баррісу ця розмова лестила.

— Я вже третій рік у першому класі — по одному дню рік,— мовив він гордовито.— Як пощастить, то, думаю, на той рік переведуть у другий клас.

— Барріс, сідай, будь ласка,— сказала міс Кароліна.

Отут вона зробила помилку. Поблажливість Барріса змінилася гнівом:

— Е ні, місус, не вийде!

Підвівся Коротун.

— Відпустіть його, мем,— порадив.— Він недобра людина, справжній негідник. Чого доброго, може накоїти лиха, а в класі є малюки.

Коротун був непримітним серед інших, та коли Барріс Юел обернувся до нього, рука Чака ковзнула в кишеню.

— Спокійно, Барріс,— застеріг він,— а то й незчуєшся, як витягнеш ноги. А тепер — киш додому!

Барріс, здавалося, злякався хлопчини, удвічі меншого за нього, і міс Кароліна скористалася з його нерішучості:

— Іди додому, Барріс, а то я покличу директора. Однаково я повинна доповісти йому про все.

Юел фиркнув і нехотя попрямував до дверей. Відчувши себе на безпечній відстані, він обернувся і гукнув:

— Ну й чорт з тобою — доповідай! Знайшлася тут соплива, теж мені вчителька! Думає, що вигнала мене! А дзуськи! Мене не виженеш. Затям! Я сам іду!

Він постояв хвилину, щоб упевнитися, що вона плаче, і тільки тоді, човгаючи ногами, подався з класу.

Всі з'юрмилися навколо вчительки, і кожен як міг намагався її заспокоїти. Яка нікчема цей Юел... так повестися... таких і вчити не треба... де не по-мейкомбськи, міс Кароліно, справді, ні... ви не бійтеся, мем. Міс Кароліно, почитайте нам казку. Про котика вранці було дуже цікаво.

Міс Кароліна всміхнулася, витерла хустинкою носа, сказала: "Дякую вам, милі дітки", розгорнула книжку і здивувала нас довгою казкою про жабу, яка жила в хатинці.

Коли я того дня вчетверте проходила повз подвір'я Редлі — двічі пробігала галопом,— на душі у мене було сумно, як у домі Редлі. Чи й далі навчальний рік буде такий бурхливий, як перший день? Це навіть цікаво, та коли подумаєш, що дев'ять місяців не доведеться ні читати, ні писати, то від такої школи хочеться тікати світ за очі.

Надвечір я відчула, що дуже втомилась, і коли ми з Джемом побігли наввипередки зустрічати Аттікуса, який повертався з роботи, у мене не було навіть бажання випередити його. Так уже ми звикли — бігти назустріч батькові, тільки-но побачимо, як він виходить з-за рогу вулиці біля пошти. Аттікус, здавалося, забув, що вдень я впала і неласку, і без

кінця розпитував мене про школу. Мої відповіді були короткі, Аттікус не наполягав.

Келпурнія, певно, відчувала, що день у мене видався не дуже веселий, і дозволила дивитись, як вона готує вечерю.

— Заплющ очі і відкрий рот — у мене щось є для тебе,— сказала вона.

Келпурнія рідко готувала хрущики — все ніколи, але сьогодні ми обоє були в школі, день видався в неї неважкий. Вона знала, що мені подобаються хрущики.

— Я скучала за вами сьогодні,— сказала вона.— Така нудьга бути самій удома. Десь о другій годині увімкнула радіо.

— А чого? Ми ж із Джемом все одно не сидимо вдома, хіба що в дощ...

— Це так, але ви недалеко, і я завжди можу гукнути котрогось із вас. Тільки те й роблю, що гукаю. Думаю, ще встигну підсушити хрущики,— сказала вона, встаючи з стільця.— А тепер тікай звідси, я накриватиму на стіл.

Келпурнія нахилилась і поцілувала мене. Я побігла, дивуючись, що це з нею сталося. Хоче помиритися зі мною — от і все. Вона завжди була сувора до мене. А тепер зрозуміла, що була несправедлива, і шкодує. Тільки не скаже відверто, бо вперта. Я стомилася від всього пережитого за день.

Після вечері Аттікус сів почитати газету і підкликав мене.

— Ну що, Всевидько, почитаємо?

Цього я вже не могла стерпіти і вибігла на веранду. Аттікус вийшов за мною.

— Що сталося?

Я відповіла, що мені нездужається і що до школи, з його дозволу, я більше не піду.

Він сів у крісло-гойдалку, закинув ногу за ногу, засунув пальці в кишеньку для годинника. Він запевняв, що йому так краще думається. Аттікус ждав мовчки, спокійно, і я вирішила закріпити свої позиції.

— Ти ніколи не ходив до школи — і добре робив. Я теж сидітиму вдома. Ти навчатимеш мене, як дідусь навчав тебе і дядечка Джека.

— Ні, я не можу,— сказав Аттікус.— Я маю заробляти на прожиття. Крім того, мене посадять у тюрму, якщо я триматиму тебе вдома. Отже, прийми на ніч магнезію, а завтра — до школи.

— Та я цілком здорова.

— Я так і думав. То що ж сталося?

Слово по слову, і я розповіла йому про всі свої пригоди.

— ...і вона каже, що ти навчав мене не так, як треба, тепер ми вже ніколи не зможемо читати разом, ніколи. Будь ласка, не посилай мене знову до школи, прошу тебе.

Аттікус підвівся і пройшов до кінця веранди. Довго і уважно вивчав гілку гліцинії, тоді повернувся до мене.

— Насамперед, Всевидько, ти повинна засвоїти один нехитрий фокус, — промовив він,— і тобі легше буде жити в злагоді з людьми, хто б вони не були. Ти ніколи не зрозумієш людину, поки не подивишся на речі її очима.

— Як це?

— ...поки не влізеш у її шкуру і не походиш у ній.

Аттікус сказав, що того дня я багато дечого навчилась і міс Кароліна теж. Вона зрозуміла, що Канінгему не треба було подавати милостиню. Але якби ми з Уолтером поставили себе на її місце, то зрозуміли б, що вона не навмисне скривдила його, міс Кароліна помилилася. Вона ж не може вивчити всі мейкомбські звички за один день, а тому не треба звинувачувати її, коли вона чогось не знає.

— Халепа, та й годі,— сказала я.— Звідки мені знати, що їй не подобається, коли читають, виходить, я ще й винна. Послухай, Аттікус, мені зовсім не обов'язково ходити до школи,— несподівано подумала я.— Пам'ятаєш, я тобі розповідала про Барріса Юела. Він приходить до школи тільки в перший день. Пані інспекторка записує його ім'я до списку — і цього досить, усе по закону...

— Тобі це не підходить,— заперечив Аттікус.— Бувають випадки, коли доцільно обійти закон. Але в даному разі закон невблаганний. Отже, ти повинна ходити до школи.

— Я не розумію, чого я повинна ходити, а Юелу — необов'язково.

— Тоді слухай.

І Аттікус розповів мені, що Юели ось уже протягом трьох поколінь — ганьба Мейкомба. Скільки він пам'ятав, жоден з них і дня не прожив чесною працею. Він сказав, що коли-небудь на Різдво, під кінець свята,

візьме мене з собою і покаже, де і як вони живуть. Ці люди живуть, як тварини.

— Коли б у них було хоч найменше бажання здобути освіту, вони ходили б до школи,— сказав Аттікус.— Можна, правда, примусити їх, але нерозумно тягти до школи таких, як Юели, коли вони цього не хочуть.

— А якби я не пішла завтра до школи, ти примусив би мене?

— Облишмо це,— сухо сказав Аттікус.— Ти Всевидько Фінч, така ж, як і всі. І повинна коритися законові.

Аттікус сказав, що Юели — це своєрідна каста. За певних умов звичайні люди розважливо надають їм деякі переваги; іншими словами, намагаються не помічати деякі їхніх вчинків. Не помічають, наприклад, що Юели не ходять до школи. Що містер Боб Юел, батько Барріса, стріляй і ловить капканами дичину в той час, коли це заборонено.

— Але ж це погано, Аттікус! — вигукнула я.— Полювання в окрузі Мейкомб в недозволений період вважається грубим порушенням закону, злочином перед людьми.

— Так, це порушення закону,— відповів батько,— і це справді погано. Та коли чоловік, одержавши грошову допомогу, пропиває її, діти його плачуть, бо вони голодні, то думаю, що в нашому округу не знайдеться землевласника, який пошкодував би для них дичину, навіть якщо б їхній батько здобув її незаконно.

— Містер Юел не повинен цього робити...

— Авжеж, не повинен, але такий уже він є, і ніщо його не змінить. Сподіваюся, ти розумієш, що діти тут не винні.

— Так, розумію,— промимрила я і зробила ще одну спробу: — Тільки якщо я ходитиму до школи, ми ніколи не зможемо читати разом...

— Це тебе справді турбує?

— Так.

Аттікус якось особливо глянув на мене, і цей вираз його обличчя провіщав щось значне.

— Ти знаєш, що таке компроміс? — запитав він.

— Це коли обминають закон?

— Ні, це коли досягають угоди при взаємних поступках. Приміром, так: ти погоджуєшся ходити до школи, і ми з тобою читаємо щовечора, як робили раніше. Домовились?

— Так!

— Вважатимемо, що угоду скріплено без звичайних формальностей, — мовив Аттікус, помітивши, що я хочу плюнути йому в долоню.

Коли я зібралася йти і відчинила двері, Аттікус зауважив:

— До речі, Всевидько, у школі ти не кажи про нашу угоду.

— Чому?

— Боюсь, що нашу діяльність не схвалять вищі учені авторитети.

Ми з Джемом уже звикли до того, що наш батько говорить мовою заповітів та кодексів, і коли чогось не розуміли, могли перебити його і запитати, що означає незрозуміле слово чи вираз.

— То й що?

— Я ніколи не ходив до школи,— сказав батько,— але відчуваю, що коли міс Кароліна дізнається про наші вечірні читання, то сваритиме уже мене, а цього мені не хотілося б.

Того вечора ми з Джемом дуже сміялись,— батько читав нам довгу історію про чоловіка, який не знати чого заліз на флагшток і не хотів злазити. Цього було досить, щоб Джем наступну суботу просидів у хатці високо на платані. Він заліз туди після сніданку і сидів аж до заходу сонця. Він би лишився там і на ніч, але Аттікус перервав постачання. Я цілий день тільки те й робила, що лазила до Джема і назад, виконуючи його доручення — носила йому книжки, їжу, воду, а коли несла ковдру на ніч, Аттікус сказав: не звертай на нього уваги, і він скоро злізе. Аттікус мав слушність.

РОЗДІЛ IV

Мої подальші дні в школі мало чим відрізнялися від першого. Вони минали під знаком перетворення в життя грандіозного плану, за яким штат Алабама витратив гори паперу і олівців у своїх добрих, але марних намірах навчити мене "груповій дії". Під кінець мого першого року навчання те, що Джем називав "десятковою системою Дьюї", поширилося на всю школу, тому я не мала змоги порівняти її з іншими методами викладання. Але звертали на себе увагу деякі факти: Аттікус і мій дядечко свого часу навчалися вдома, проте знали все — принаймні чого не знав один, те знав другий. Крім того, батька стільки років обирали до законодавчого органу штату, і щоразу одноголосно, хоч він нічого не знав про нововведення, без яких, на думку наших учителів, неможливо виховати порядного громадянина. Джем навчався

наполовину за "десятковою системою", наполовину за звичайною, і в нього виходило непогано, незалежно від того — діяв він сам чи в колективі. Але Джем — не типовий приклад. Ніяка хитромудра система навчання не відірве його від читання. Щодо мене, то я ще нічого не знала, хоч, правда, читала журнал "Тайм" і все інше, що попадало вдома під руку, одначе, плентаючись у ярмі педагогічної системи Мейкомбського округу, відчувала, що мене обкрадають. Хоч я й не розуміла, що до чого, кому потрібні дванадцять років безпросвітної нудьги в школі.

Цілий рік моє навчання в школі кінчалося на півгодини раніше, ніж у Джема, — він учився до третьої години, — і щоразу я мчала повз подвір'я Редлі до самісінької нашої веранди — тут уже відчувала себе в безпеці. Але одного разу, пробігаючи повз дім Редлі, я помітила таке, від чого мені перехопило подих. Озирнувшись навкруги, я повернула назад.

В самому кінці садиби Редлі росли два віргінських дуби, їхнє коріння виходило на дорогу, і в цьому місці вона була нерівна. Якась блискуча цятка на дереві привернула мою увагу.

На стовбурі, в ямці, на рівні моєї голови, немов підморгуючи мені, у сонячному світлі виблискував шматочок срібної фольги. Я стала навшпиньки, ще раз поспіхом роззирнулась і витягла з ямки два пакетики жувальної гумки без верхньої обгортки.

Одразу хотіла засунути їх у рот, але вчасно згадала, де я. Дома на веранді почала розглядати знахідку. На вигляд гумка була свіжа. Понюхала — запах приємний, лизнула, почекала хвилинку — не вмерла, тоді я засунула пакетик у рот: це була "подвійна м'ятна".

Повернувшись із школи, Джем одразу ж поцікавився, де я дістала гумку. Я сказала, що знайшла.

— Ніколи не бери в рот те, що знаходиш.

— Я знайшла не на землі, а на дереві.

Джем недовірливо гмукнув.

— Справді, на дереві,— сказала я.— Бачиш отой дуб біля школи?

— Виплюнь негайно!

Я виплюнула. Гумка все одно вже втратила свій смак.

— Я півдня її жую і не вмерла, навіть не нудить.

Джем тупнув ногою:

— Ти хіба не знаєш, що тих дерев навіть торкатися не можна? Помреш!

— А ти ж тоді торкнувся стіни.

— То інша річ. Піди і прополощи горло, негайно. Чуєш?

— Не хочу, весь смак змиється.

— Не хочеш? Скажу Келпурнії.

Я послухалася Джема — не хотіла мати справу з Келпурнією. Не знаю чому, але відтоді, як я пішла до школи, наші стосунки змінилися: Келпурнія більше не мучила мене своєю несправедливістю, не втручалася в мої справи, хоч увесь час тихенько бурчала. Я ж ішла на жертви, аби тільки було тихо-мирно.

Надходило літо, я і Джем ждали його з нетерпінням. Це була наша улюблена пора року: спати можна на задній закритій веранді або навіть у

хатинці на дереві, влітку стільки ласощів, усе навкруги горить тисячами барв під гарячим сонцем, але найголовніше влітку — це Діл.

В останній день навчання нас одпустили із школи раніше, і ми з Джемом ішли додому разом.

— Може, завтра приїде Діл,— сказала я.

— Певно, післязавтра,— відповів Джем.— Переправа через Міссісіпі затримає їх на день.

Коли ми підійшли до віргінських дубів, що росли в садибі Редлі, я, мабуть, уже в сотий раз показала пальцем на вузлувате дупло, де знайшла жувальну гумку,— повинен же нарешті Джем повірити, що саме тут я знайшла її,— і раптом знову побачила клаптик блискучої фольги.

— Бачу, Всевидько, бачу...

Джем глянув навкруги, простяг руку і обережно поклав у кишеню невеличкий блискучий пакетик. Ми побігли додому і на веранді почали розглядати знахідку — маленьку коробочку, загорнуту в клаптики фольги від жувальної гумки. В таких коробочках — з червоного оксамиту, з малесеньким замочком — держать обручки. Всередині, одна на одній, лежали дві начищені до блиску монети по одному пенні. Джем уважно оглянув їх.

— Голова індіанця,— промовив він.— Тисяча дев'ятсот шостого року. Ось глянь, Всевидько, друга монета — тисяча дев'ятсотого року. Старовинні.

— Тисяча дев'ятсотого,— повторила я.— Послухай...

— Помовч хвилинку. Дай подумати.

— Як по-твоєму, Джем, це чиясь схованка?

— Ні, тут, крім нас, майже ніхто не ходить, хіба що хтось із дорослих...

— У дорослих схованок не буває... Як ти гадаєш, Джем, ми можемо забрати монетки?

— Не знаю, Всевидько. А кому їх віддати? Це правда, тут ніхто не ходить... Сесіл іде додому іншою вулицею, огинаючи все місто.

Сесіл Джейкобс жив у самому кінці нашої вулиці, біля пошти, ходив щодня цілу милю зайву, аби не проходити повз Редлі і місіс Лафайєт Дюбоз. Місіс Дюбоз жила через два будинки од нас. Геть усі сусіди вважали, що підлішого створіння, ніж місіс Дюбоз, світ іще не знав. Без Аттікуса Джем не наважувався пройти повз її двір.

— То як ти думаєш, Джем, що нам робити?

Знахідку треба зберегти, поки не знайдеться господар. Зірвати при нагоді квітку камелії, випити літнього дня тепленького молока від корови міс Моді Аткінсон або пригоститися чужим виноградом — це не вважалося порушеннями норм етики, але гроші — річ зовсім інша.

— Знаєш що,— сказав Джем,— хай будуть у нас, а восени підемо до школи, тоді спитаємо всіх дітей, може, хто і знайдеться. Це, певно, хтось із загородніх сховав, а сьогодні дуже поспішав додому і забув узяти монетки. Господар у них є, це точно. Глянь, вони блищать. За ними хтось ретельно доглядає.

— Гаразд, а нащо було ховати жувальну гумку? Адже вона швидко псується.

— Не знаю, Всевидько. Але ці монети хтось ховав неспроста, вони незвичайні.

— Як це, Джем?

— Розумієш, на них індіанська голова, отже, вони походять від індіанців. Це чарівні монети, вони дають щастя, І не якийсь там дріб'язок, як-от смажене курча на обід,— ні, це щось більше. Наприклад, довге життя, добре здоров'я, успіх на контрольній і таке інше... Це справжній скарб для когось. Поки що я заховаю їх у свою скриньку.

І перш ніж зайти до кімнати, Джем ще довго дивився на будинок Редлі. Здавалося, він знову про щось міркує.

Минуло два дні, приїхав Діл, гордий і щасливий: він сам приїхав поїздом від Мерідіана до станції Мейкомб (це тільки назва, насправді ж станція міститься в округу Еббот), його зустріла міс Рейчел в єдиному на все місто таксі; він обідав у вагоні-ресторані і бачив, як у Бей Сент-Луїсі з поїзда виходили два сіамських близнюки, і хоч йому не дуже вірили, Діл уперто доводив, що це правда. Тепер він носив не заяложені блакитні штанці, пристебнуті до сорочки, а справжні короткі штани з паском. Він не підріс, але став кремезний, і сказав, що бачив свого батька. Його батько вищий за нашого, у нього гостра чорна борода, він — президент залізничної компанії Луїсвіл-Нешвіл.

— Я трохи допомагав машиністові,— мовив Діл, позіхаючи.

— Так я тобі й повірю,— сказав Джем.— Краще мовчи. У що сьогодні гратимемо?

— В Тома, Сема і Діка,— відповів Діл.— Ходімо в палісадник.

Діл хотів грати в братів Роуверів, бо там усі три ролі благородні. Йому вже набридло грати характерні ролі.

— Мені остогидли ці Роувери,— сказала я.

Роль Тома Роувера, який раптом посередині картини втрачає пам'ять, надовго зникає з екрана, і тільки наприкінці його знаходять десь на Алясці, надоїла мені.

— Придумай щось новеньке, Джем,— запропонувала я.

— Набридло мені придумувати.

Канікули тільки-но почались, а нам уже все набридло. Що ж це за літо буде?

Ми прийшли в палісадник. Діл стояв, не спускаючи очей з похмурого будинку Редлі.

— Я відчуваю... запах... смерті,— промовив він.

Я сказала йому, щоб він замовк.

— Справді відчуваю,— вів далі Діл.

— Як це? Ти по запаху відчуваєш, коли хтось помирав?

— Ні, не так. Я понюхаю — і можу сказати, помре ця людина чи ні. Мене одна бабуся навчила.— Діл нахилився до мене і понюхав.— Джін... Луїзо... Фінч, ти помреш через три дні.

— Діл, перестань, а то так дам, що довго пам'ятатимеш. Дивись мені...

— Ну досить,— пробурчав Джем,— можна подумати, що ти віриш в жар-пару.

— Наче ти не віриш,— сказала я.

— А що таке жар-пара? — спитав Діл.

— Тобі ніколи не доводилося ходити самому вночі? Ідеш, кругом ні душі, і раптом попадаєш на гаряче місце,— пояснив Джем.— Жар-пара — це коли людина помре, а на небо потрапити не може, от вона й вештається по безлюдних дорогах, а наскочиш на неї — сам після смерті станеш таким, будеш тинятися по ночах і висмоктувати дух із живих...

— А як обійти таке місце?

— Обійти не можна,— сказав Джем,— іноді воно заступає всю дорогу, але коли тобі неодмінно треба пройти, маєш сказати: "Ангел пречистий, смерть помине, геть забирайся, не чіпай мене". Тоді жар-пара не обкрутиться навколо тебе...

— Не вір жодному його слову,— сказала я.— Келпурнія каже, що все це негритянські казочки.

Джем грізно подивився на мене, але тільки й сказав:

— То ми сьогодні гратимем чи ні?

— Давайте покатаємось у колесі,— запропонувала я.

Джем зітхнув.

— Ти ж знаєш, що я вже великий і в колесо не влізу.

— Штовхатимеш.

Я побігла за будинок, витягла з-під ґанку стару автомобільну шину і прикотила в палісадник.

— Я перша.

Діл сказав, що першим буде він — адже він тільки-по приїхав.

Розсудив нас Джем: першою буду я, зате Діл кататиметься довше. І я, зігнувшись, залізла всередину шини.

До останньої хвилини я не догадувалася, що Джем образився за те, що я посміла з ним сперечатися про жар-пару, він терпеливо ждав нагоди, аби відплатити. І відплатив: щосили штовхнув колесо, і воно помчало по тротуару. Земля, небо, будинки — все злилося в шаленій круговерті, у вухах мені дзвеніло, я почала задихатись. Витягти руки, щоб загальмувати, не могла: вони були затиснуті між колінами і грудьми. Я сподівалася, що, може, Джем дожене і зупинить колесо або воно наскочить на щось на тротуарі. Чула, як Джем, біжучи навздогін, щось вигукував.

Колесо наскочило на купу жорстви, повернуло, перекотилося через дорогу, стукнулося об щось тверде, і я вилетіла на бруківку, як корок із пляшки. В голові наморочилося, мене нудило, я лежала на бруківці і трясла головою, потім ударила долонями по вухах, щоб перестало гудіти в голові, і почула голос Джема:

— Тікай, Всевидько! Швидше!

Я підвела голову і закам'яніла: переді мною були східці, що вели на веранду будинку Редлі.

— Швидше, Всевидько, тут не можна лежати!.. — кричав Джем.— Вставай!

Трохи отямившись, тремтячи всім тілом, я звелася на ноги.

— Візьми колесо! — волав Джем.— Давай його сюди! Ти що, очманіла?

Нарешті я відчула, що можу рухатись, і хоча ноги в мене ще тремтіли, побігла до хлопців.

— А колесо?! — загорлав Джем.

— Сам піди й принеси! — крикнула я.

Джем замовк.

— Піди й забери, воно зразу ж за воротьми. Іди, ти вже одного разу навіть стіни торкнувся рукою, пам'ятаєш?

Джем люто глянув на мене, але робити було нічого. Він побіг уздовж тротуару, біля воріт на мить завагався, потім кинувся вперед і виніс колесо з двору.

— Бачила? — мовив урочисто і дещо зневажливо.— Нічого страшного. Чесно, Всевидько, ти іноді поводишся як дитина. Просто гидко!

Він ще дечого не знав, але я вирішила нічого йому не казати.

На ґанок вийшла Келпурнія і закричала:

— Ідіть пити лимонад! Швидше, поки не спеклися живцем під гарячим сонцем!

Так уже в нас було заведено: влітку щоранку, коли вже сонце підніметься височенько, пити лимонад. Келпурнія поставила на веранді

глечик і три склянки, а сама пішла в своїх справах. Я знала, що Джем сердиться на мене, проте це не турбувало мене. Вип'є лимонаду — і знову повернеться добрий настрій.

Джем одним духом випив дві склянки, стукнув себе кулаком у груди і виголосив:

— Знаю, в яку гру будемо грати! Зовсім нова.

— Яка? — поцікавився Діл.

— Зветься Страхолюд Редлі.

Інколи Джема було видно наскрізь: він придумав це, аби переконати мене, що ніяких Редлі він не боїться, що він, мовляв, герой, а я — боягузка.

— Грати в Страхолюда Редлі? Як це? — запитав Діл.

Джем пояснив:

— Всевидько, ти будеш місіс Редлі.

— Це ще побачимо. Я думаю, що...

— В чому річ? — запитав Діл.— Ще й досі боїшся?

— А що як він вийде вночі, коли ми спимо?..— завагалась я.

Джем тільки свиснув.

— Всевидько, звідки йому знати, що ми робимо? До того ж мені здається, що його взагалі вже там нема. Певно, давно помер і його запхнули в димохід.

— Джем, давай ми з тобою будемо грати, а Всевидько хай тільки дивиться, якщо вона боїться.

Я знала, що Страхолюд нікуди не дівся, але довести не могла. Тому вважала за краще мовчати, бо знову скажуть, що я страхополох.

Джем розподілив ролі: я — місіс Редлі, я мала виходити і підмітати східці. Діл — старий Редлі, він ходив сюди-туди по тротуару і, коли Джем звертався до нього, тільки кашляв у відповідь. Джем, звичайно, був Страхолюдом: він ховається під східцями веранди і час від часу пищить та виє.

Літо тривало, і наша гра теж. Ми удосконалили і відшліфували її, вставляли діалоги, прикидали сюжет — і вийшла невеличка п'єска, яку ми щодня грали по-новому.

Діл був справжнім лиходієм: він легко вростав у характерні ролі, які випадало йому виконувати, і навіть ставав вищий, коли цього вимагала ситуація. Йому чудово вдавалися негативні персонажі — розбійники, варвари. Я без особливого бажання виконувала жіночі ролі. Того літа гра не захоплювала мене — це не Тарзан, до того ж на душі весь час було неспокійно, хоч Джем і запевняв: Страхолюд уже давно помер і мені нема чого боятись, тим більше, вдень зі мною Джем і Келпурнія, а ввечері приходить додому батько.

Джем був природжений герой.

З уривків чуток і різних пліток, що ходили у нашому кварталі, ми створили справжню невеличку драму: колись місіс Редлі була красуня, але після того як стала дружиною містера Редлі, вона втратила вроду і

всі свої гроші. І ще вона втратила майже всі свої зуби, волосся та вказівний палець правої руки (це вже фантазія Діла: Страхолюд якось уночі одкусив у матері палець, бо був голодний і не міг зловити ні кота, ні білки); тепер цілі дні вона сидить у вітальні і плаче, а Страхолюд тим часом струже ножем меблі.

Потім ми грали хлопчаків, яких спіткало лихо. Цього разу я була суддею. Діл вів Джема до веранди, заштовхував його під східці, штурхав мітлою. Під час гри Джем появлявся знову уже в ролі шерифа, городянина або міс Стефані Крофорд, яка могла розповісти про Редлі більше, ніж будь-хто інший у Мейкомбі.

Коли наставав час коронного номера Страхолюда, Джем пробирався в будинок потайки, щоб не бачила Келпурнія, хапав ножиці з шухляди швейної машини, повертався, вмощувався в крісло-гойдалку і починав різати газету. В цей час Діл проходив мимо, кашляв, а Джем удавав, що штрикає ножицями йому в ногу. Звідти, де стояла я, все це було наче насправді.

І щоразу, коли містер Натан Редлі, йдучи до міста, проходив повз нас, ми замовкали і стояли нерухомо — цікаво, що б він зробив з нами, якби догадався?.. Ми переставали грати і тоді, коли бачили сусідів, але одного разу я побачила, що міс Моді Аткінсон, стоячи з садовими ножицями в руках по той бік вулиці, не зводить з нас очей.

Якось ми так захопилися грою — це був двадцять п'ятий розділ з другого тому нашої книги "Одна сім'я",— що й не помітили, як підійшов Аттікус. Це було опівдні. Він стояв на тротуарі, стежив за нами і легенько попліскував себе по коліну скрученим у трубочку журналом. Сонце стояло на полудень.

— Що це у вас за гра? — спитав він.

— Та ми не граємо,— відповів Джем.

Джем ухилився од відповіді, і я зрозуміла, що наша гра — таємниця, тому промовчала.

— А нащо тобі ножиці? Нащо ви ріжете газету? Якщо це сьогоднішня, дам прочухана.

— Нічого.

— Що "нічого"?

— Нічого.

— Дай сюди ножиці,— сказав Аттікус.— Це не іграшка. Чи не має все це якогось відношення до Редлі?

— Ні,— відповів Джем червоніючи.

— Сподіваюсь, що це так,— сказав Аттікус і зайшов у будинок.

— Дже-е-м...

— Мовчи. Він пішов до вітальні, а там усе чути.

Коли ми знайшли у дворі безпечніше місце, Діл запитав Джема, чи ми ще будемо грати.

— Не знаю, Аттікус не сказав, що не можна...

— Джем,— озвалася я,— мені здається, що Аттікус усе знає.

— Ні, не знає. Якби знав, то сказав би.

Я не була певна, але Джем сказав, що я дівчисько, а дівчата завжди ладні щось вигадувати, за це їх і не люблять, і коли я така, як усі інші, то можу йти геть і грати з ким хочу.

— Гаразд,— відказала я,— грай далі, ти дограєшся.

Те, що Аттікус, прийшовши на обід, застукав нас, було другою причиною, чому мені розхотілося грати. Перша ж виникла того дня, коли я вкотилася до Редлі у двір. І хоч голова моя тряслася, мене нудило, а Джем щосили кричав, я все ж почула тоді ще один звук,— тихий звук, який не міг долинути з тротуару: в будинку хтось сміявся.

РОЗДІЛ V

Я знала, що зрештою мені пощастить вплинути на Джема, і зітхнула з полегкістю, коли ми перестали грати в Страхолюда. Правда, Джем запевняв, що Аттікус не забороняв, отже, ми могли не припиняти гри; та коли б навіть і заборонив, то є вихід: дати інші імена дійовим особам, і тоді вже до нас не присікаєшся.

Ділу дуже сподобався такий план. До речі, Діл ставав просто-таки нестерпний, наслідуючи в усьому Джема. Якось на початку літа він запропонував мені вийти за нього заміж, невдовзі забув про це. Наче обгородив мене кілочками, позначив як свою власність, сказав, що все життя кохатиме тільки мене, та й забув про все. Я його відлупцювала, але це мало помогло. Він ще більше здружився з Джемом. Цілими днями вони сиділи в хатці на дереві, щось затівали, планували і кликали мене тільки тоді, коли їм потрібен був третій. Але я трималась осторонь від їхніх безглуздих витівок; байдуже, що вони називали мене дівчиськом; того літа я здебільшого проводила вечори в товаристві міс Моді Аткінсон — у неї на веранді.

Мені і Джемові дозволяли бігати на подвір'ї міс Моді, при умові, що ми не підходитимемо до азалій, проте наші стосунки з нею були не зовсім

визначені. До того, як Джем і Діл почали сторонитися мене, вона була для мене просто сусідка — не більше, хіба що трохи добріша за інших.

За нашою мовчазною угодою з міс Моді ми могли гратися на галявині, їсти виноград, не вилазячи на підпірки, вільно бігати по великій ділянці за будинком; умови настільки великодушні, що ми навіть рідко розмовляли з нею — боялися порушити хитку рівновагу стосунків, але Джем і Діл своєю поведінкою зблизили мене з нею.

Міс Моді ненавиділа свій дім, і проведений у ньому час вона вважала втраченим. Міс Моді була вдова, до того ж жінка-хамелеон: коли працювала в саду, то надівала старий бриль і чоловічий комбінезон, а коли, прийнявши о п'ятій вечора ванну, виходила на веранду, то вже була королева вулиці — красива, гарно вбрана, велична. Вона милувалася всім, що росте на землі, навіть бур'яном. Проте був один виняток. Коли вона знаходила у своєму дворі подорожник, починалася друга битва на Марні: міс Моді бігла до нього з бляшанкою і поливала коріння якоюсь отрутою, такою згубною, що якби ми не трималися осторонь, то й нас спіткала б доля подорожника.

— А чому б його просто не вирвати? — запитала я, побачивши, як міс Моді наступає на стеблинку завбільшки дюймів три.

— Вирвати, кажеш? Просто вирвати? — Жінка підняла знівечену стеблинку і провела по ній великим пальцем. З неї посипалися малесенькі зернятка.— Бачиш? Один такий паросток може спустошити весь город. Восени зернята підсохнуть, і вітер рознесе їх по всьому округу.— Вираз обличчя у міс Моді був такий, ніби йшлося принаймні про єгипетську чуму.

Розмовляла міс Моді жваво і рішуче — манера, не властива жителям Мейкомба. Кожного з нас вона називала повним іменем; коли всміхалась, у неї з обох боків блищали два золотих зуби. Якось я замилувалася ними і

сказала, що, може, коли-небудь і в мене будуть такі. На це міс Моді відповіла:

— Подивися! — І, цмокнувши язиком, вийняла вставну щелепу. Такий щирий вияв довіри скріпив нашу дружбу.

Доброта міс Моді поширювалась і на Джема та Діла в ті хвилини, коли вони відривались од своїх таємничих справ; ми пожинали плоди невідомого нам раніше таланту міс Моді. Ніхто в околиці не міг спекти смачніших пиріжків, ніж вона. Відтоді, як між нами встановилися відносини цілковитої довіри, вона щоразу випікала один великий пиріг і три маленькі, а потім кликала нас через вулицю:

— Джем Фінч, Всевидько Фінч, Чарлз Бейкер Гарріс, ходіть-но сюди!

Ми не затримувались і діставали щедру винагороду.

Влітку тихі вечірні сутінки тривають довго. Часто, бувало, ми з міс Моді сиділи мовчки у неї на ґанку й дивилися, як заходить сонце і небо стає спочатку жовтим, а потім рожевим, як поблизу низько пролітають ластівки і зникають десь за дахом школи.

— Як ви думаєте, міс Моді, Страхолюд Редлі ще живий? — запитала я одного такого вечора.

— Його звуть Артур, і він живий,— відповіла міс Моді, повільно погойдуючись у великому дубовому кріслі.— Відчуваєш, як пахне сьогодні мімоза? Божественний запах.

— Еге ж. А звідки ви знаєте?

— Що саме, дитино?

— Що Стр... містер Редлі живий?

— Яке сумне запитання! Це, певно, тому, що сумна тема. Я знаю, що він живий, Джін Луїзо, бо не бачила, щоб його виносили з дому.

— А може, він помер і його запхали у димохід.

— Звідки ти це взяла?

— Джем сказав.

— Он як. З кожним днем він стає все більше схожий на Джека Фінча.

Міс Моді знала нашого дядечка Джека Фінча, брата Аттікуса, з дитинства. Майже однолітки, вони разом росли на "Пристані Фінча". Батько міс Моді, доктор Френк Б'юфорд, був сусідом Фінчів. Лікар за фахом, доктор Б'юфорд страшенно любив порпатися в землі, любив кожну стеблинку і тому лишився бідний. Дядечко Джек такої пристрасті не мав, його влаштовували квіти на підвіконні його будинку в Нешвілі, і він був багатий. Дядечко Джек приїздив до нас щороку на різдво і щоразу голосно гукав через усю вулицю, пропонуючи міс Моді вийти за нього заміж. Міс Моді горлала у відповідь:

— Кричи дужче, Джек Фінч, щоб чути на пошті було, бо я тебе кепсько чую.

Нам з Джемом такий спосіб освідчуватися видавався трохи дивним, але дядечко Джек узагалі був дивак. Він казав, що намагається розізлити міс Моді — ось уже сорок років намагається, та все марно, що міс Моді і не подумає виходити за нього заміж, а тільки насміхається, і що найкращий спосіб захиститися від неї — нападати самому. Нам все стало зрозуміло.

— Артур Редлі сидить весь час удома, от і все,— пояснила міс Моді.— А ти хіба не сиділа б удома, якби тобі не хотілося виходити?

— Еге, мені все одно захотілося б на вулицю. А чому він не хоче?

Міс Моді примружила очі.

— Ти знаєш цю історію не гірше за мене.

— Не знаю, справді. Мені ніхто не розповідав.

Міс Моді поправила свою вставну щелепу.

— Ти, певно, знаєш, старий Редлі був з баптистів, які миють ноги...

— Так і ви ж баптистка, правда?

— Справді, я баптистка, дитино. Але не така твердолоба.

— Хіба не всі баптисти миють ноги?

— Миють. Дома, у ванні.

— Але ви молитеся не так, як ми...

Міс Моді, певно, вирішила, що легше пояснити, що таке звичайний баптизм, ніж вдаватися до канонів віросповідання.

— Баптисти-ногомийки вважають, що будь-яка розвага — гріх. Якось у суботу кілька баптистів вийшли з лісу. Проходячи повз мій двір, почали кричати, що я разом із своїми квітами попаду прямісінько в пекло.

— І квіти в пекло?

— Так. Квіти горітимуть разом зі мною. Ці ногомийки вважають, що я надто багато часу буваю під божим небом і дуже мало сиджу в чотирьох стінах над біблією.

Моя віра в слово боже похитнулася, коли я уявила собі, як міс Моді шкварчить у пеклі (а воно у кожного протестанта інше). Звичайно, у неї злий язик і добра вона робить людям мало, не те що міс Стефані Крофорд. Проте довіряти міс Стефані може тільки божевільний, а от у порядності міс Моді ми з Джемом ніскільки не сумнівалися. Вона ніколи не сказала про нас лихого слова, була щира з нами, не втручалася в наше особисте життя. Вона була нашим другом. І я зовсім не розуміла, за що таку помірковану людину можна приректи на вічні муки!

— Це несправедливо, міс Моді. Ви найкраща жінка на світі.

Міс Моді всміхнулась.

— Дякую. Але ногомийки вважають, що кожна жінка — це втілення гріха. Вони занадто буквально розуміють біблію.

— То, може, містер Артур тому й сидить весь час дома, щоб бути якнайдалі від жінок?

— Не знаю.

— По-моєму, це безглуздо. Певно, містерові Артуру дуже хочеться в рай, але все-таки він міг би виходити хоч на веранду. Аттікус каже, що бог велить любити людей як самого себе...

Міс Моді перестала гойдатися в кріслі.

— Ти ще надто мала, щоб зрозуміти це,— мовила вона рішуче.— Але є люди, в чиїх руках біблія небезпечніша, ніж пляшка віскі в руках... в руках твого батька.

Я була приголомшена.

— Мій батько не п'є віскі,— обурилась я.— Скільки живе — жодної краплини... Ой, ні, якось він казав, що одного разу трошки випив, але йому не сподобалося.

Міс Моді засміялась.

— Я не те хотіла сказати. Я мала на думці інше: коли б Аттікус і напився, то все одно він не був би такий грубий, як дехто буває навіть у своєму найкращому вигляді. Трапляються люди, які... які надміру дбають про потойбічний світ і не можуть навчитися жити на цьому. Глянь на вулицю, он туди, і ти побачиш, до чого це призводить.

— Ви гадаєте, то все правда, що кажуть про Стр... містера Артура?

— А що кажуть?

Я розповіла.

— Все це на три чверті негритянські казки і на одну чверть вигадки міс Стефані Крофорд,— мовила міс Моді похмуро.— Стефані Крофорд розповідала мені навіть, як одного разу вона прокинулася серед ночі, а він дивиться на неї у вікно. Я поцікавилася, що ж вона зробила, побачивши його,— посунулась і дала йому місце в ліжку? Стефані Крофорд на деякий час замовкла.

Ще б пак! Язичок у міс Моді такий, що кого завгодно примусить замовкнути.

— Що не кажи, дитино, а то оселя сумна,— вела вона далі. — Я пам'ятаю Артура Редлі ще хлопчиком. Що б там люди про нього не казали, а зі мною він завжди був люб'язний. Люб'язний настільки, наскільки міг.

— Як ви думаєте, він справді божевільний?

Міс Моді похитала головою.

— Хіба що тепер збожеволів. Ми ніколи не знаємо, що діється з людьми. Що відбувається по той бік зачинених дверей, які таємниці...

— Аттікус поводиться з нами однаково і надворі і вдома,— вставила я, усвідомлюючи свій обов'язок — захищати батька.

— О господи, дитя, та й годі, я просто розповідаю, як воно буває, навіть не думаючи про твого батька, та коли вже зайшла про нього мова, то я тобі ось що скажу: Аттікус Фінч що вдома, що на вулиці — завжди однаковий. У мене є свіжий торт — хочеш узяти з собою шматочок?

Я дуже хотіла.

На другий день уранці, прокинувшись, я побачила Джема і Діла на задвірку: вони щось жваво обговорювали. Я підійшла до них, але мені, як звичайно, веліли іти геть.

— Не піду. Двір такий же твій, як і мій, Джем. Я теж маю право тут гуляти.

Після коротенької наради з Джемом Діл оголосив:

— Якщо ти зостанешся з нами, то робитимеш усе, що ми накажемо.

— Глянь на цього задаваку! Який розумний знайшовся!

— Якщо ти не пообіцяєш робити усе, що ми накажемо, ми тобі нічого не розповімо,— вів далі Діл.

— Подумаєш, яка велика цяця! Гаразд, що там у вас?

— Ми хочемо передати Страхолюду записку,— мовив Джем, не змигнувши оком.

— Як це? — Я намагалася стримати почуття страху, що охопило мене. Міс Моді легко говорити, примостившись затишно на ґаночку,— вона вже стара. Інша річ — ми.

Джем збирався причепити записку на вудку і просунути крізь віконниці. Якщо в цей час хто-небудь з'явиться на вулиці — Діл подзвонить дзвіночком.

Діл підняв праву руку, і я побачила затиснений у долоні срібний обідній дзвіночок моєї матері.

— Я підійду з другого боку будинку,— сказав Джем.— Учора ми примітили з вулиці, що одна віконниця ледве тримається. Хоч би на підвіконня просунути записку.

— Джем...

— Ні, ти сама напросилася, вороття нема, залишайся з нами.

— Гаразд, але я не хочу вартувати. Джем, того разу хтось...

— Ти будеш вартувати, стежитимеш за тильною стороною подвір'я, Діл стоятиме перед будинком і дивитиметься на вулицю; якщо хто буде йти, він подзвонить. Зрозуміло?

— Зрозуміло. А що ти йому напишеш?

— Ми дуже чемно просимо його,— сказав Діл,— щоб він хоч зрідка виходив з дому і розповідав нам, що він там робить, запевняємо, що не скривдимо його, купимо морозива.

— Ви збожеволіли, він уб'є нас усіх!

— Це я придумав,— сказав Діл.— По-моєму, якщо він вийде і трохи посидить з нами, то йому буде веселіше.

— Звідки ти знаєш, що йому невесело?

— Спробувала б ти посидіти під замком років сто і їсти тільки котів! Б'юсь об заклад, у нього вже виросла отакенна борода...

— Як у твого батька?

— У мого батька нема бороди, він...— Діл замовк, ніби щось пригадавши.

— Ага, піймався, раніше казав, що в твого батька чорна борода...

— Коли хочеш знати, він поголив її минулого літа. У мене є лист од батька, не віриш — можеш прочитати, ще й два долари мені вислав.

— Так я й повірила! Може, він вислав тобі кавалерійський мундир і шаблю? Ну й брехун же ти! Патякай далі.

Діл Гарріс був мастак збрехати, я вперше такого бачила. Крім усіх інших пригод, він сімнадцять разів літав на поштовому літаку, бував у Новій Шотландії, бачив слона, а бригадний генерал Джо Уїлер був його дідом і залишив йому свою шаблю.

— Перестаньте,— сказав Джем. Він заліз під веранду і витяг звідти жовте бамбукове вудлище.— Думаю, що дістану з тротуару.

— А я думаю, що тому, хто не побоявся підійти і торкнутися стіни, вудочка ні до чого,— сказала я.— Пішов би та й постукав у парадні двері.

— Це... інша... річ,— сказав Джем.— Скільки разів тобі про це говорити?

Діл дістав з кишені папірець і віддав його Джемові. Ми всі троє обережно рушили до будинку Редлі. Діл зупинився біля ліхтарного стовпа, а ми з Джемом звернули в провулок. Я поминула Джема, дійшла до повороту і глянула навкруги.

— Спокійно. Ніде ні душі,— повідомила я.

Джем зиркнув на Діла. Той кивнув головою.

Тоді Джем прикріпив записку до вудлища і простяг її до вікна, яке заздалегідь намітив. Але вудлище було коротке, до вікна не діставало якихось кілька дюймів. Джем нахилився вперед скільки міг і тицяв вудлищем у напрямку вікна. Я стежила за цією операцією, а тоді покинула свій пост і підійшла до Джема.

— Ніяк не закину записку,— пробуркотів він,— до вікна дістало, а відчепити там не можу. Йди на вулицю, Всевидько.

Я вернулася на своє місце і глянула за поворот на безлюдну вулицю. Потім озирнулася на Джема, який терпляче намагався просунути записку на підвіконня: папірець усе падав на землю. Джем знову й знову піднімав його вудкою і тицяв у вікно; я подумала, що коли навіть це послання і дійде до Страхолюда, він нічого не розбере. Я знову глянула на вулицю і раптом почула дзвіночок. Я різко обернулася — зараз на мене кинеться Страхолюд із жахливими і закривавленими іклами. Натомість побачила

Діла, який щосили дзвонив у Аттікуса під носом. У Джема був такий нещасний вигляд, що я вже не наважилася й докоряти йому. Казала ж, щоб нічого не затівав. Він поплентався по тротуару, тягнучи за собою вудлище.

— Перестань дзвонити,— наказав Аттікус.

Діл опустив дзвоник; стало так тихо, що мені захотілося, щоб дзвіночок залунав знову. Аттікус зсунув на потилицю капелюха і, взявшись руками в боки, запитав:

— Ти що тут робиш, Джем?

— Нічого.

— Перестань викручуватися. Кажи.

— Я... ми хотіли дещо передати містеру Редлі.

— Що ж саме ви хотіли йому передати?

— Листа.

— Покажи.

Джем подав брудний, пом'ятий папірець. Аттікус намагався збагнути написане.

— Чого це вам захотілося, щоб містер Редлі вийшов з дому?

— Ми думали, що йому з нами буде весело...— почав було Діл, але Аттікус глянув на нього так, що той знітився й замовк.

— Сину,— мовив Аттікус, звертаючись до Джема,— я хочу сказати тобі одну річ, сказати і більше не повторювати: перестань мучити цю людину. І ви обоє теж.

Що б містер Редлі не робив — це його діло. Захоче він вийти — вийде. Захоче лишатися вдома, у своєму власному будинку,— це його право, і він обійдеться без турбот таких, м'яко кажучи, цікавих, як ми. Чи сподобалося б нам, якби Аттікус вдерся ввечері, не постукавши, в нашу кімнату? А ми саме так чинимо щодо містера Редлі. Нам здається, що містер Редлі поводиться трохи дивно, а йому його поведінка не здається дивною. До того ж чи не спадало нам на думку, що коли хочеш з людиною поговорити, то ввічливіше заходити через двері, а не лізти у вікно? Нарешті, ми повинні триматися якнайдалі від цього будинку, поки нас туди не запросять, не слід більше грати в нерозумну гру, за якою нас застав Аттікус, або глузувати з будь-кого на нашій вулиці чи взагалі в нашому місті...

— Ми й не думали глузувати з нього,— сказав Джем,— ми просто так...

— Ага, значить, ви просто так це робили, правда?

— Що робили? Глузували?

— Ні,— сказав Аттікус,— своєю грою ви перед усіма сусідами виставляли напоказ його життя.

Джем, здається, навіть обурився.

— Я цього не казав! Не казав!

Аттікус сухо засміявся.

— Ти ж щойно сам це визнав. Ну, ось що,— промовив Аттікус,— негайно припиніть ці дурниці.

Джем навіть рота роззявив, дивлячись на батька.

— Ти, здається, хочеш стати юристом? — Аттікус якось загадково стиснув губи, ніби хотів вирівняти їх у ниточку.

Джем вирішив, що викручуватися далі — марна річ, і замовк. Аттікус зайшов у будинок по якісь папери, що їх забув узяти з собою вранці, а Джем тільки тепер збагнув, що піймався на давно відомий юридичний трюк. Він стояв далеченько від веранди, аж поки батько вийшов і рушив до міста. Коли Аттікус був на такій відстані, що вже не міг почути, Джем закричав йому вслід:

— Раніше хотів стати юристом, а тепер не знаю!

РОЗДІЛ VI

— Гаразд,— сказав батько, коли ми запитали його, чи можна нам з Ділом посидіти біля ставка міс Рейчел, бо Діл завтра вже від'їздить.— Попрощайся з ним за мене, наступного літа ми чекаємо на нього.

Ми перестрибнули через низеньку огорожу, що відділяла двір міс Рейчел від доріжки до нашої садиби. Джем закричав перепелом, і з темряви долинула відповідь Діла.

— Яка тиша! Ніщо й не колихнеться,— сказав Джем,— Подивіться.

Вій показав на схід. За горіховими деревами міс Моді піднімався величезний місяць.

— Навіть здається, що він гарячий,— промовив Джем.

— Що на ньому сьогодні, хрест? — запитав Діл, не підводячи голови. Він скручував цигарку з клаптика газети і мотузка.

— Ні, просто жінка. Діл, не запалюй тієї штуки, смердітиме на все місто.

Коли в Мейкомбі дивишся на місяць, то бачиш жінку. Вона сидить перед дзеркалом і розчісує волосся.

— Ми нудьгуватимемо без тебе,— сказала я Ділу.— Може, підемо і підстережемо містера Ейвері?

Містер Ейвері наймав кімнату навпроти будинку місіс Генрі Лафайєт Дюбоз. Кожної неділі він збирав мідяки на користь церкви, а щодня до дев'ятої години вечора сидів на ґанку і чхав. Одного вечора нам пощастило побачити сцену, яку він, певно, розіграв востаннє, бо скільки ми стежили за ним після цього, нічого не повторювалося. Ми з Джемом спускалися з веранди міс Рейчел, як раптом Діл зупинив нас.

— Ви тільки гляньте!

І показав рукою через вулицю. Спочатку ми не побачили нічого, крім порослої гліцинією веранди, але, придивившись пильніше, помітили, що з-поміж листя, описуючи дугу, з висоти приблизно десяти футів цівкою ллється вода прямо в коло жовтого світла від вуличного ліхтаря. Джем сказав, що містер Ейвері прорахувався, а Діл зауважив, що він, певно, випиває по галону в день: вони засперечалися, хто точніше визначить відстань. Участі в цьому змаганні я не брала і знову відчула себе самотньою.

Діл потягся, позіхнув і кинув недбало:

— Придумав. Ходімо гуляти.

Пропозиція видалася мені підозрілою. В Мейкомбі ніхто не ходить так просто гуляти.

— Куди, Діл?

Діл кивнув головою в південному напрямку.

— Згоден,— сказав Джем.

А коли я запротестувала, він мовив мені солодким голоском:

— А ти, ангелочку, не ходи з нами, тебе ніхто не запрошує.

— І тебе не запрошують. Пам'ятаєш...

Але Джем був не з тих, хто довго роздумує над минулими невдачами. Здавалося, єдине, що йому запам'яталося з розмови з Аттікусом, це вміння юристів докопуватися до правди.

— Всевидько, ми нічого не збираємося робити. Дійдемо до ліхтаря — і назад.

Ми мовчки брели тротуаром, прислухаючись до скрипу гойдалок на сусідських верандах, до тихих розмов дорослих на вулиці. Зрідка до нас долинав сміх — сміялася міс Стефані Крофорд.

— Ну? — сказав Діл.

— Гаразд,— відповів Джем.— Всевидько, чому ти не йдеш додому?

— А ви що збираєтесь робити?

Вони збиралися тільки зазирнути у вікно, на якому ледве трималася віконниця, може, побачать Страхолюда Редлі, а якщо я не хочу йти з ними, то можу рушати додому і тримати свій довгий язик за зубами, оце і все.

— То якого ж дідька ви чекали до самого вечора?

Чекали, бо ввечері їх ніхто не побачить, бо Аттікус настільки поринає у свої книги, що може і царство небесне проґавити, і якщо Страхолюд їх уб'є, то це випаде не на канікули, а на час навчання, а ще тому, що в темряві у неосвітленому будинку можна щось розгледіти краще, ніж удень, зрозуміло це мені?

— Джем, будь ласка...

— Всевидько, кажу тобі востаннє, замовкни або йди додому. Слово честі, я з кожним днем більше пересвідчуюсь, що ти справжнє дівчисько.

Після цього мені не лишалося нічого іншого, як приєднатися до них. Ми вирішили, що найкраще пролізти під дротяною огорожею з тильного боку подвір'я Редлі, тут мало хто міг нас помітити. За огорожею був великий сад і вузенький дерев'яний сарай.

Джем підняв трохи нижній дріт і подав рукою знак, щоб Діл ліз під ним. Я полізла за Ділом і притримала дріт, поки проліз Джем. Він ледве протиснувся.

— Тихо,— прошепотів Джем.— І не наступіть на капусту — затріщить так, що мертві піднімуться.

Намагаючись бути слухняною, я повзла, як черепаха, і тільки тоді, коли побачила, що Джем в місячному сяйві далеко попереду махає мені рукою, рушила швидше. Ми дісталися хвіртки, що вела з садка до задвірка. Джем торкнув хвіртку. Вона заскрипіла.

— Поплюйте на неї,— прошепотів Діл.

— Завів ти нас, Джем,— пробурмотіла я.— Не так легко вибратися звідси.

— Тс-с-с. Плюй на завіси, Всевидько.

Ми плювали, доки не пересохло в роті, потім Джем потихеньку відчинив хвіртку, підняв її з одного боку і притулив до огорожі. Ми опинилися на задвірку.

Тильна сторона будинку була ще непривітніша, ніж фасад: на всю стіну тяглася напіврозвалена веранда з двома дверима, між ними — двоє вікон. Товста колода підтримувала один кінець даху. В кутку стояла старовинна грубка, а над нею — вішалка для капелюхів та дзеркало, в якому відбивалося примарне місячне світло.

Джем тихенько скрикнув і завмер, стоячи на одній нозі.

— Що там?

— Кури,— прошепотів він ледь чутно.

З усіх боків на нас чигали несподіванки. Десь попереду Діл простогнав: "О господи!" Ми доповзли до стіни, повернули за ріг будинку і дісталися до вікна з відірваною віконницею. Джемові бракувало всього кілька дюймів, щоб дотягтися до підвіконня.

— Зараз я тебе підсаджу,— прошепотів він Ділу.— А втім, зажди.

Ми взялися за руки і зробили сідло. Діл сів на сідло. Ми підняли його, і він ухопився за підвіконня.

— Швидше,— прошепотів Джем,— ми довго не вдержимо.

Діл стукнув мене по плечу, і ми спустили його на землю.

— Що ти бачив?

— Нічого. Штори. Але десь там світиться.

— Ходімо звідси,— прошепотів Джем.— Повертаймо назад. Тс-с-с!..— сичав він на мене, коли я хотіла заперечити.

— Давайте спробуємо з іншого боку,— запропонував Діл.

— Не треба, Діл,— благально мовила я.

Діл зупинився і пропустив Джема вперед. Коли Джем став ногою на першу сходинку веранди, вона заскрипіла. Джем завмер, потім став обережно підніматися. Сходинки не скрипіли. Він зійшов ще на дві, підняв ногу і мало не втратив рівновагу, але втримався, став на коліна, підповз до вікна, підвів голову і зазирнув усередину.

Нараз я побачила тінь. Це була тінь чоловіка в капелюсі. Спочатку я подумала, що то дерево, але вітру не було, а стовбури дерев ходити не вміють. Веранду заливало місячне сяйво, і тінь з чітко окресленими контурами посувалася вздовж веранди ближче й ближче до Джема.

Після мене її побачив Діл. Побачив і затулив обличчя руками.

Коли тінь упала на Джема, він теж помітив її і, обхопивши голову руками, завмер. Тінь просунулася ще трохи, підняла руку і опустила. Потім повернулася, пропливла над Джемом, далі вздовж веранди і зникла за будинком, так само непомітно, як і виникла.

Джем стрибнув з веранди і помчав до нас. Розчахнув хвіртку і побіг між грядками скрипучої капусти. На півдорозі я спіткнулась, і в цей час на всю околицю прогримів постріл.

Джем і Діл виринули біля мене. Джем важко дихав.

— До школи у двір, а там через огорожу! Швидше, Всевидько!

Він притримав нижній дріт; ми з Ділом перекотилися на другий бік і вже були майже біля прикриття — одинокого розлогого дуба, що ріс на шкільному подвір'ї, коли раптом помітили, що Джема з нами немає. Ми кинулися назад і побачили, як він, зачепившись за дріт, намагається вилізти із штанів і в такий спосіб звільнитися. Нарешті він виплутався і в самих трусах побіг до дуба.

Дуб поминули без пригод, аж тоді відчули, що від страху заціпеніли. Тільки Джем не втратив самовладання.

— Скоріше додому, там хвилюватимуться,— сказав він.

Ми побігли через шкільний двір, проповзли під огорожею на Оленячий луг, що за нашим будинком, знову перелізли через огорожу з тильного боку нашого подвір'я і опинилися перед нашим ґанком. Тут Джем дозволив нам перепочити.

Перевівши дух, ми всі троє, наче нічого й не сталося, попрямували в палісадник, виглянули на вулицю — біля воріт Редлі зібралися люди.

— Нам треба було б теж піти туди. Бо може видатися підозрілим, якщо нас там не буде.

Містер Натан Редлі стояв біля двору з дробовиком у руках. Тут же були Аттікус, міс Моді і міс Стефані Крофорд. Поруч стояли міс Рейчел і містер Ейвері. Коли ми підійшли, на нас ніхто не звернув уваги.

Ми тихенько зупинилися біля міс Моді. Вона оглянулась.

— Де ви були? Хіба ви нічого не чули?

— А що сталося?

— На грядку містера Редлі забрався негр. Ну, він і пальнув з рушниці.

— О! І вцілив?

— Ні,— пояснила міс Стефані.— Вистрілив у повітря. Налякав його так, що той став білий. Каже, що коли хто побачить білого негра, то це він. У містера Натана ще один ствол заряджено, він тільки й чекає, поки щось зашарудить на грядці, і більше вже не стрілятиме в повітря, що б там не було — собака, негр чи... Джем Фінч!

— Що, мем? — запитав Джем.

Тут заговорив Аттікус:

— А де твої штани?

— Штани?

— Штани.

Що було казати? Джем стояв перед людьми тільки в трусах. Я важко зітхнула.

— Е-е-е... містер Фінч!

У яскравому світлі вуличного ліхтаря я побачила Діла. Він силкувався щось вигадати: широко розплющив очі, його повне ангельське личко зробилося зовсім круглим.

— Що це означає, Діл? — запитав Аттікус.

— Я... я виграв у нього штани,— невпевнено пояснив Діл.

— Виграв?.. Як це?

Діл нерішуче почухав потилицю, провів рукою по лобі.

— Там, за ставком, ми грали в покер-роздяганку.

Ми з Джемом полегшено зітхнули. Сусіди, здається, теж нічого підозрілого не вбачали, вони стояли навколо заціпенілі. І все-таки що ж це за покер? Але ми не встигли з'ясувати. Почувся голос міс Рейчел — не голос, а пожежна сирена.

— О боже, Діл Гарріс! Грати біля мого ставка? Я тобі покажу покер-роздяганку!

Аттікус врятував Діла від неминучої розправи.

— Хвилинку, міс Рейчел,— сказав він.— Досі я ніколи не чув, щоб вони грали в якісь такі ігри. Ви що, грали в карти?

Джем кинувся рятувати становище.

— Ні, в сірники.

Молодчина мій брат. Сірники — річ небезпечна, але карти — це кінець.

— Джем, Всевидько, щоб я більше не чув ні про який покер. Джем, піди з Ділом і принеси свої штани. Якось уже розберіться там.

— Не бійся, Діл,— сказав Джем, коли ми підтюпцем побігли від місця події.— Нічого вона тобі не зробить. Аттікус забалакає її, вона й забуде. А ти молодець — швидко придумав, що сказати. Послухай... чуєш?

Ми зупинились і почули голос Аттікуса.

— ...нічого серйозного... всі вони проходять через це, міс Рейчел...

Діл заспокоївся, але ми з Джемом були неспокійні. Вранці Джем повинен показати штани, а де їх узяти?

— Можу дати тобі свої,— запропонував Діл, коли ми дійшли до будинку міс Рейчел.

Джем подякував, хоч і сумнівався, що вони на нього налізуть. Ми попрощались, і Діл зачинив за собою двері. Потім, певно, згадав, що ми заручені, вибіг знову і швиденько поцілував мене у присутності Джема.

— Пиши! Чуєш? — закричав він нам навздогін.

Коли б навіть Джемові штани й були на місці, ми все одно погано спали б. Я лежала в своєму ліжку на задній веранді, і найменший шерех в нічній тиші лунко віддавався в моїй душі. Зашарудить гравій у перехожого під ногами — Страхолюд Редлі підкрадається, щоб помститися; засміється в нічній темряві негр — Страхолюд женеться за нами; вдариться об скло нічний метелик — Страхолюд рве дротяну огорожу; зловісно насуваються на нас живі платани-потвори. Я довго лежала в напівдрімоті і раптом почула, як Джем прошепотів:

— Ти спиш, Всевидько?

— Як ти міг подумати?

— Тс-с... У Аттікуса вже темно.

У тьмяному місячному світлі я побачила, що Джем підвівся і спустив ноги з ліжка.

— Піду по штани,— сказав він.

Я підхопилась з ліжка.

— Нікуди ти не підеш! Не пущу!

Джем поспіхом натягував сорочку.

— Я повинен.

— Спробуй — я збуджу Аттікуса.

— Спробуй — і я тебе приб'ю.

Я вчепилася в нього і примусила сісти поруч мене на ліжко. Намагалась умовити його.

— Джем, містер Натан знайде їх уранці. Він знає, чиї штани. Принесе їх Аттікусу. Все це, звичайно, кепсько, але що поробиш. Лягай спати!

— Це я й сам добре знаю,— сказав Джем.— Тому й іду.

Мені аж млосно стало. Іти туди самому... Пригадалися слова міс Стефані: у містера Натана ще один ствол заряджено, і він тільки й чекає, поки щось зашарудить на грядці. Що б там не було — негр, собака... Джем розумів це краще за мене. Я була у відчаї.

— Джем, не варто, не ходи. Ну, дістанеш прочухана — поболить та й перестане. А підеш — там тобі і каюк. Джем, благаю...

Джем через силу глибоко зітхнув.

— Розумієш, Всевидько,— промимрив він,— скільки я себе пам'ятаю, Аттікус ніколи не бив мене, хочеться, щоб так було й надалі.

Це правда. Аттікус тільки погрожував нам майже щодня.

— Ти хочеш сказати, що Аттікус ніколи не ловив тебе на гарячому.

— Можливо, але... мені хочеться, щоб нічого не змінилося. Даремно ми сьогодні туди полізли.

Мені здається, що саме з цього часу ми почали віддалятися одне від одного. Раніше теж бувало, що я в чомусь не розуміла його, але то тривало недовго. Цього разу я його зовсім не розуміла.

— Будь ласка,— благала я,— ти тільки подумай, як туди йти самому...

— Замовкни!

— Це ж не те, що він ніколи з тобою не розмовлятиме, чи щось таке. Джем, я збуджу його, слово честі...

Джем схопив мене за комір піжами і стиснув.

— Тоді я йду разом з тобою,— ледве вимовила я.

— Ні, ти не підеш, ти наробиш шуму.

Я нічого не могла вдіяти. Відкинувши засув на дверях, притримувала їх, поки Джем спускався східцями. Було десь близько другої години ночі. Місяць уже заходив. Химерні плетива-тіні розпливались і зникали. Білий хвостик сорочки Джема то зникав, то виринав знову, ніби карлик-привид, який, боячись світанку, доганяв, пританцьовуючи, темряву. Я обливалася потом, хоча легенький нічний вітрець приносив свіжість і прохолоду.

Джем, певно, пішов в обхід, через Оленячу луку, шкільний двір і потім до огорожі; принаймні він вирушив у тому напрямку. Це далеко, тому хвилюватися було ще рано. Я чекала, поки настане час хвилюватися, прислухалася, чи не пролунає постріл. Потім мені почулося, ніби скрипнула огорожа на задвірках. Але то тільки здалося.

Потім я почула, як кашляє Аттікус. Затамувала подих. Траплялося й раніше, що, встаючи серед ночі, ми заставали його за книгою. Він казав, що часто прокидається, подивиться, як ми спимо, і знову читає, аж поки засне. Я чекала — ось зараз він засвітить лампу, вдивлялася в темряву — чи не впаде через якусь щілинку світло у вітальню. Ні, темно. Зітхнула полегшено.

Нічні метелики і мошкара зникли. Стояла гнітюча темрява. Шелестів вітрець у листі платана, тарабанили шишки дах, десь далеко гавкали собаки.

Нарешті повертається Джем. Його біла сорочка майнула через огорожу, ось вона вже зовсім близько. Джем піднявся східцями, зачинив за собою двері на засув і сів на ліжко. Мовчки показав мені штани. Потім ліг, і якийсь час я чула, як здригалося його ліжко. Скоро він затих. Більше я його не чула.

РОЗДІЛ VII

Цілий тиждень по тому Джем був похмурий і мовчазний. Я намагалася, як радив мені колись Аттікус, залізти в його шкуру і трохи

походити в ній: якби мені довелося піти самій о другій годині ночі у двір Редлі, назавтра мене поховали б. Тому я дала Джемові спокій і намагалася не турбувати його.

Почалося навчання в школі. Другий клас був не кращий за перший, навіть гірший: перед нами розмахували карточками, а читати і писати не дозволяли. Міс Кароліна була вчителькою в сусідньому класі, і по тому, як часто долинав звідти регіт, можна було судити, як удосконалюється її методика. А втім, штатні другорічники знову лишилися в першому класі і допомагали наводити лад. Єдиною радістю було те, що уроки у нас з Джемом кінчалися одночасно, і о третій годині ми звичайно разом ішли додому.

Одного разу, коли ми через шкільне подвір'я поверталися додому, Джем несподівано сказав:

— Я ще не розповів тобі про одну річ.

За кілька останніх днів я вперше почула від нього повне речення, а тому вирішила підбадьорити його.

— Про яку річ?

— Що сталося тієї ночі.

— Ти взагалі нічого про ту ніч мені не розповідав.

Джем махнув рукою, ніби відганяючи комара. Трохи помовчав, потім сказав:

— Я тоді пішов, щоб забрати свої штани... Коли я з них вилазив, вони геть заплуталися в огорожі, і я не міг відчепити... а коли прийшов по них...— Джем перевів дух. — Коли я прийшов, то вони вже висіли на огорожі, складені... ніби чекали на мене.

— Висіли на...

— І ще...— вів далі Джем рівним, байдужим голосом.— Покажу, коли прийдемо додому. Їх хтось зашив. І видно, що зашивала не жіноча рука. Так приблизно, як зашив би я. Нерівно. Так, ніби...

— ...ніби хтось знав, що ти по них прийдеш.

Джем здригнувся.

— Ніби хтось прочитав мої думки... знав, що я робитиму. Але той, хто мене не знає, не може заздалегідь сказати, що я робитиму, правда ж, Всевидько?

В голосі його чулися нотки благання. Я заспокоїла Джема.

— Тільки той, хто живе з тобою разом, може заздалегідь сказати, що ти збираєшся робити, та й то не завжди, як це буває зі мною.

Ми йшли недалеко від нашого дерева і раптом помітили в дуплі сірий клубок шпагату.

— Не чіпай, Джем. Це чиясь схованка.

— Не схоже, Всевидько.

— Ні, схоже. Хтось такий, як Уолтер Канінгем, приходить сюди під час великої перерви і ховав різні речі, а ми забираємо їх. Знаєш, не чіпаймо зараз, підождімо день-два. Якщо ніхто не візьме — заберемо ми, гаразд?

— Гаразд, може, твоя правда,— погодився Джем.— Можливо, це якийсь малюк ховає свої речі від старших. Ти звернула увагу, що на канікули ми тут нічого не знаходили?

— Так,— відповіла я,— але влітку ми й не буваємо тут.

Пішли ми додому. На другий день уранці шпагат лежав на місці. На третій день Джем поклав його в кишеню. Відтоді ми вважали своєю власністю все, що знаходили в дуплі.

В другому класі було сумно і нудно, але Джем запевняв мене, що з кожним роком буде краще; так колись і він починав — тільки десь у шостому класі почуєш більш-менш серйозні речі. Шостий клас сподобався Джемові з самого початку; він захопився короткою історією Єгипту та, бувало, немало дивував мене, зображаючи єгиптян: випрямиться, мов жердина, і йде — одну руку витягне вперед, другу — закладе за спину, ступні ставить одну за одною. Твердив, що саме так ходили єгиптяни. Незрозуміло тоді, зауважила я, як вони могли щось робити; і Джем пояснив, що вони зробили набагато більше, ніж американці: винайшли туалетний папір і вічне бальзамування. Що б з нами сталося, якби не вони? Аттікус казав мені: відкинь прикметники, і залишаться факти.

В Південній Алабамі не дуже чітко визначені пори року: літо повільно переходить в осінь, зими інколи зовсім не буває, і на зміну осені приходить весна, а за нею знову йде літо. То була довга і тепла осінь, майже не доводилося надівати куртку. Одного теплого жовтневого дня ми з Джемом підтюпцем бігли добре знайомою дорогою і знову зупинилися перед дуплом. Цього разу там щось біліло.

З дозволу Джема я витягла з дупла дві фігурки, вирізані з бруска мила: одна зображала хлопчика, на другій було щось схоже на платтячко.

І, навіть не подумавши, що на світі немає ніякого чаклунства, я заверещала й кинула фігурки на землю.

Джем підхопив їх.

— Що з тобою?— вигукнув він і почав витирати фігурки від червонуватого пилу.— Дивись, які гарні. Я ніколи таких не бачив.

Джем подав їх мені. Це були дві чудові ляльки — двоє дітей. Хлопчик — у коротеньких штанях, чуприна спадала до самісіньких брів. Я глянула на Джема. Пасмо каштанового волосся спадало від проділу вниз. Раніше я цього не помічала. Джем перевів погляд з ляльки-дівчинки на мене. У ляльки була гривка. У мене теж.

— Це ми з тобою,— сказав Джем.

— Як ти думаєш, хто їх зробив?

— А хто серед наших знайомих уміє вирізувати?

— Містер Ейвері.

— До чого тут містер Ейвері? Я питаю, хто може вирізувати фігурки?

Містер Ейвері стругав по цурпалку на тиждень. З одного цурпалка робив одну зубочистку, яку потім жував.

— Є ще дружок міс Стефані Крофорд,— сказала я.

— Той справді вміє непогано вирізувати, але ж він живе за містом. Йому ніколи до нас придивлятись.

— А може, він сидить на веранді і дивиться не на міс Стефані, а на нас. Я б на його місці саме так і робила.

Я відчула, що Джем пильно дивиться на мене, спитала, що сталося, і почула у відповідь: "Нічого, Всевидько". Коли ми прийшли додому, Джем заховав обидві ляльки в скриньку.

Не минуло і двох тижнів, як ми знайшли цілий пакетик жувальної гумки — і відвели душу, забувши про те, що все навколо подвір'я Редлі отруєне.

Через тиждень в дуплі опинилася потемніла медаль. Джем показав її батькові. Аттікус пояснив, що це медаль за грамотне письмо; давно, як нас ще й на світі не було, в школах округу Мейкомб влаштовували конкурси на найкраще письмо. Переможців нагороджували такими медалями. Аттікус сказав, що, певно, хтось загубив медаль, і поцікавився, чи не питали ми у сусідів. Я хотіла признатися, де ми її знайшли, але Джем добряче штовхнув мене і запитав батька, чи не знає він тут кого-небудь, хто був нагороджений такою медаллю. Ні, Аттікус не знав.

Але найцінніша знахідка ждала нас через чотири дні. Це був кишеньковий годинник, на ланцюжку з срібним ножиком, правда, він був несправний.

— Джем, як ти думаєш, це біле золото?

— Не знаю. Покажу Аттікусу.

Аттікус сказав, що якби годинник був новий, то коштував би — разом з ланцюжком і ножиком — десять доларів.

— Ти помінявся з кимось у школі? — запитав він.

— О, ні! — Джем витяг з кишені годинник дідуся — Аттікус дозволяв носити його раз на тиждень, з умовою, що Джем буде дуже обережним. У такі дні Джем ходив, боячись дихнути.

— Аттікус, якщо ти не заперечуєш, я краще візьму цей годинник. Може, мені пощастить його полагодити.

Коли гострота враження від дідусевого годинника стерлася, Джемові набридло виймати годинник кожні п'ять хвилин і дивитися, котра година.

Джем вправно розібрав і склав годинник — правда, лишилися зайві пружинка і дві маленькі деталі,— але він, як і раніше, не йшов.

— О,— тяжко зітхнув Джем,— певно, цей годинник уже ніколи не піде. Всевидько...

— Що?

— Як ти думаєш, може, треба написати листа тому, хто залишає нам ці речі?

— Це було б непогано, Джем, ми могли б подякувати... Чому не написати?

Джем затиснув вуха долонями і захитав головою.

— Не розумію, просто не розумію... не знаю, Всевидько...— Він кинув погляд на двері вітальні.— Може, все-таки сказати Аттікусу... Хоча ні, краще не треба.

— Давай я скажу.

— Ні, не треба. Всевидько, слухай...

— Що?

Цілий вечір він хотів мені щось сказати: заблищать очі, нахилиться до мене — і знову передумає. Так і цього разу.

— Та я так, нічого...

— Давай писати листа.— Я підсунула йому папір і олівець.

— Гаразд. "Дорогий містер..."

— А звідки ти знаєш, що це чоловік? Б'юся об заклад, це міс Моді. Я давно вже знаю, що це вона.

— Е-е... міс Моді не жує гумки.— Джем засміявся.— Ти ж знаєш, вона вміє гарно поговорити. Одного разу я запропонував їй гумку, а вона: "Ні, дякую, гумка пристає до піднебіння, і я не можу й слова мовити". Непогано сказано, правда? — кинув байдуже Джем.

— Так, інколи вона справді гарно говорить. Але звідки б у неї взявся годинник з ланцюжком?

"Дорогий сер,— почав Джем.— Ми вам вдячні за... за все, що ви нам поклали в дупло. Щиро вам відданий Джеремі Аттікус Фінч".

— Він не догадається, що це ти, якщо так підпишешся.

Джем стер своє ім'я і написав: "Джем Фінч". Нижче підписалась я: "Джін Луїза Фінч (Всевидько)". Джем поклав листа в конверт.

Наступного ранку, коли ми йшли до школи, Джем побіг вперед і зупинився біля нашого дерева. Він стояв обличчям до мене і дивився на дупло. Я помітила, що він зблід.

— Всевидько!

Я підбігла.

Хтось замазав наше дупло цементом.

— Не плач, Всевидько, не треба... заспокойся, не плач,— повторював Джем весь час, поки ми йшли до школи.

Коли ми прийшли додому на сніданок, Джем нашвидкуруч щось ковтнув, вибіг на веранду і зупинився на східцях. Я вийшла за ним.

— Ще не проходив...— мовив він.

На другий день Джем знову стояв на східцях, як на варті — цього разу недаремно.

— Здрастуйте, містер Натан,— привітався він.

— Здрастуйте, Джем і Джін Луїзо,— відповів містер Редлі, проходячи мимо.

— Містер Редлі,— звернувся Джем.

Містер Редлі зупинився.

— Містер Редлі, е-е... це ви замазали цементом дупло на тому дереві?

— Я. Я запломбував його.

— А нащо ви це зробили, сер?

— Дерево помирає. Коли дерева хворіють, дупла і тріщини замазують цементом. Ти маєш це знати, Джем.

До самого вечора Джем не розмовляв про це. Коли ми знову проходили повз наше дерево, він мовчки поплескав рукою по латці цементу і задумався. Було видно, що настрій у Джема все дужче псується, і я трималася якнайдалі від нього.

Увечері ми, як завжди, пішли зустрічати Аттікуса, коли він повертався з роботи. Уже біля нашої веранди Джем сказав:

— Аттікус, глянь, будь ласка, он на те дерево.

— Яке дерево, сину?

— Те, що на розі садиби Редлі, недалеко від школи.

— Бачу. А що?

— Воно помирає?

— Ні, не думаю. Подивись на листя — воно зелене й густе, жодної жовтої гілочки...

— І воно не хворе?

— Воно таке ж здорове, як і ти. А чого ти питаєш?

— Містер Натан Редлі сказав, що воно помирає.

— Що ж, можливо. Містер Редлі, певно, розуміється на цих речах краще, ніж ми з тобою.

Ми з Джемом лишилися на веранді. Він стояв, спираючись спиною на стовп, і терся об нього плечем.

— Джем, у тебе свербить спина?— спитала я якомога лагідніше. Він не відповів.

— Ходімо до хати, Джем.

— Зайду пізніше.

Так він стояв, поки не стемніло, а я чекала на нього. Коли ми зайшли в будинок, я побачила, що Джем плакав: на обличчі були розмазані бруднуваті плями. Дивно тільки, як це я нічого не чула.

РОЗДІЛ VIII

Того року після осені настала зима, і навіть найдалекоглядніші пророки округу Мейкомб не могли пояснити, чому так вийшло. Два тижні стояла така холоднеча, якої, сказав Аттікус, не було з 1885 року. Містер Ейвері повідав: на Розетському камені написано, що коли діти не слухають своїх батьків, курять і сваряться між собою, це призводить до змін у природі; ми з Джемом відчули на собі тяжку провину — порушили заведений у природі порядок, спричинивши цим немало прикростей сусідам і собі.

Тієї зими померла стара місіс Редлі, але ця подія минула майже непомітно, сусіди рідко бачили її, хіба що тоді, коли вона поливала свої канни. Ми з Джемом вирішили, що це Страхолюд доконав її, проте Аттікус розчарував нас: він сходив до Редлі і, повернувшись, сказав, що сусідка померла своєю смертю.

— Запитай його,— прошепотів Джем.

— Питай сам — ти ж старший.

— Саме тому ти й повинна його запитати.

— Аттікус,— звернулась я,— ти бачив містера Артура?

Аттікус суворо подивився на мене поверх газети.

— Ні, не бачив.

Джем не дав мені розпитувати далі. Аттікус ще не забув наших витівок над Редлі, тому краще облишити цю тему. До того ж Джему здавалося, що Аттікус догадується, що того літнього вечора справа не обмежилася тільки покером-роздяганкою. Джем, правда, сказав, що у нього нема підстав так думати, просто він відчуває.

Прокинувшись наступного ранку, я визирнула у вікно і мало не вмерла від страху. Я так закричала, що Аттікус прибіг з ванної з намиленим обличчям — він саме голився.

— Кінець світу, Аттікус! Що робити? — Я потягла його до вікна.

— Ні, це не кінець світу,— відповів він.— Надворі йде сніг.

Джем запитав Аттікуса, чи довго лежатиме сніг. Для нього це теж була новина, але він знав, що то сніг. Аттікус відповів, що знає про сніг не більше, ніж Джем.

— Одначе думаю, що коли він буде такий мокрий, як тепер, то перетвориться в дощ.

Задзвонив телефон, і Аттікус підвівся з-за столу.

— Дзвонила Юла Мей,— сказав Аттікус, повернувшись.— Передаю її слова: "Оскільки в округу Мейкомб снігу не було з тисяча вісімсот вісімдесят п'ятого року, навчання в школі сьогодні не буде".

Юла Мей — головна телефоністка міста. Вона робила різні оголошення, передавала запрошення на весілля, сповіщала про пожежу, радила, як подати першу допомогу, коли не було доктора Рейнольдса.

Нарешті Аттікус втихомирив нас, ми почали дивитися не в вікна, а в свої тарілки, і тоді Джем запитав:

— А як роблять сніговика?

— Не маю уявлення,— відповів Аттікус.— Не хочу вас розчаровувати, але мені здається, що цього снігу не вистачить навіть на добру сніжку.

Ввійшла Келпурнія і сказала, що сніг не розтає. Ми вибігли надвір і побачили, що все навкруги вкрито тоненьким шаром мокрого снігу.

— Не треба по ньому ходити,— сказав Джем.— Подивись, де ступає нога, там сніг зникає.

Я озирнулася: на моїх слідах снігу не було. Джем порадив трохи зачекати, поки нападає більше снігу, тоді, може, набереться і на сніговика. Я висунула язик і піймала кілька лапатих сніжинок. Вони були холодні, пекучі.

— Джем, сніг гарячий!

— Ні, то він такий холодний, що аж пече. Та не їж його, Всевидько, нащо марно переводити. Нехай падає.

— А мені хочеться походити по снігу.

— Знаєш що? Давай походимо по снігу на подвір'ї міс Моді.

Джем побіг стрибаючи, а я за ним, намагаючись ступати слід у слід. На тротуарі, навпроти подвір'я міс Моді, ми зустріли містера Ейвері. У нього було рожеве обличчя, з-під паска звисав великий живіт.

— Бачите, що ви наробили?— звернувся він до нас.— У Мейкомбі вже й не пам'ятають, коли останній раз ішов сніг. Погода міняється, а все через неслухняних дітей, таких, як ви.

Цікаво, подумала я, чи знає містер Ейвері, з яким нетерпінням ми чекали влітку, щоб він повторив свій номер. Якщо сніг — кара, то, мабуть, варто грішити. Мені було ясно, звідки у містера Ейвері такі вичерпні метеорологічні відомості: прямо з Розетського каменя.

— Джем Фінч, чуєш, Джем Фінч!

— Джем, тебе гукає міс Моді.

— Ходіть посеред двору. Біля веранди снігом присипало квіти. Не наступіть на них.

— Гаразд! — вигукнув Джем.— Яка всюди краса, міс Моді, правда?

— Вона мені ні до чого, ця краса! Якщо вночі підмерзне — загинуть мої азалії.

На старому, з широкими крисами капелюсі міс Моді поблискували сніжники. Схилившись над якимись кущиками, вона закутувала їх мішками. Джем запитав її, навіщо вона це робить.

— Щоб вони не мерзли,— відповіла міс Моді.

— Хіба квіти можуть мерзнути? Це ж не живі істоти.

— Я не можу як слід відповісти на твоє запитання, Джем Фінч. Знаю тільки одне: якщо вночі підморозить, то мої квіти замерзнуть. А щоб цього не сталось, я їх накриваю. Зрозуміло?

— Так. Міс Моді...

— Що?

— Ми з сестрою хотіли позичити у вас трошки снігу.

— Господи, та забирайте хоч і весь. Он там під верандою лежить старенький кошик від персиків, беріть його та й носіть у ньому сніг.— Міс Моді примружила очі.— Джем Фінч, а що ви збираєтеся робити з моїм снігом?

— Ось побачите,— відказав Джем.

Ми добряче промокли, зате перетягли з двору міс Моді стільки снігу, скільки змогли.

— Джем, а що далі з ним робити?

— Зараз побачиш. Візьми кошик, згрібай на задвірку якнайбільше снігу і тягни в палісадник. Та гляди — ступай слід у слід,— попередив Джем.

— У нас буде маленький сніговик?

— Ні, великий, справжній. Але роботи немало.

Джем побіг на задвірок, дістав мотику і почав швидко копати землю за стосом дров. Потім зайшов у будинок, виніс кошик від білизни, насипав туди землі і потяг у палісадник.

Коли ми натягали п'ять кошиків землі і два кошики снігу, Джем сказав, що можна починати.

— Тобі не здається, що у нас вийшло якесь місиво?— запитала я.

— Це спочатку так, а потім буде все гаразд.

Джем узяв грудку сирої землі, зліпив з неї "буханець", на нього поставив другий, третій і так далі, аж поки не вийшов тулуб.

— Джем, а хіба бувають сніговики-негри? — поцікавилась я.

— Він недовго буде чорний,— буркнув Джем.

Потім Джем приніс із-за будинку кілька персикових гілочок, сплів їх і зігнув — кістки були готові, лишалося обліпити їх глиною.

— Цей сніговик трохи схожий на міс Стефані Крофорд,— сказала я.— Сама товста, а руки тоненькі.

— Я зроблю їх товщими.— Джем облив водою своє чорне створіння, додав грязі. Подивився, подумав і приліпив великий живіт, що звисав нижче пояса. Глянув на мене, і його очі заблищали.

— Містер Ейвері трохи скидається на сніговика, як ти гадаєш?

Потім він набрав у руки снігу і почав класти зверху. Мені дозволив заліпити снігом спину, лишивши передню частину для себе. Поступово містер Ейвері ставав білий.

З паличок і трісок Джем зробив очі, ніс, рот і ґудзики; вигляд у містера Ейвері був сердитий, а дерев'яний оцупок в руках завершував картину. Джем відступив на крок і оглянув свій витвір.

— Чудово, Джем. Як живий, ніби розмовляв з тобою.

— Непогано, правда? — мовив Джем ніяково.

Ми не стали чекати, поки Аттікус прийде додому на обід, а подзвонили йому на роботу і сказали, що у нас для нього є сюрприз. Він був трохи здивований, коли побачив, скільки землі ми наносили в палісадник, проте зауважив, що ми славно попрацювали.

— Я не зовсім собі уявляю, як ти все це зробив,— мовив Аттікус,— але віднині, сину, можу не турбуватися за твоє майбутнє — ти знайдеш вихід із становища.

У Джема вуха почервоніли від таких приємних слів, та нараз Аттікус трохи відійшов назад і став уважно розглядати сніговика. Джем насторожився. Аттікус усміхнувся, потім весело засміявся.

— Важко поки що сказати, сину, що з тебе вийде — інженер, адвокат чи художник-портретист. Але вже тепер зрозуміло, що ти публічно образив людину. Доведеться цього хлопчину замаскувати.

Аттікус запропонував зробити сніговикові трохи менший живіт, замість оцупка дати в руки мітлу і пов'язати фартух.

Джем пояснив, що тоді це буде не сніговик, а грязьовик.

— Зроби якось інакше, але щось треба зробити. Я не можу дозволити, щоб ти ліпив карикатури на сусідів.

— Це не карикатура. Він справді такий.

— Містер Ейвері, певно, іншої думки.

— Придумав! — вигукнув Джем і зник за будинком міс Моді. Невдовзі повернувся щасливий: в руках він тримав крислатий капелюх міс Моді і

садові ножиці. Джем натягнув капелюх на голову сніговика, а в зігнуту руку тицьнув ножиці. Аттікус сказав, що тепер усе гаразд.

В цей час міс Моді відчинила двері і вийшла на ґанок. Подивилася на нас, всміхнулась.

— Джем,— гукнула вона,— чортеня таке. Принесіть мені мій капелюх, сер!

Джем глянув на Аттікуса, той похитав головою.

— Жартує,— сказав він.— Вона вражена твоєю майстерністю.

Аттікус перейшов через вулицю, і вони з міс Моді стали про щось розмовляти, розмахуючи руками; я тільки й почула: "...справжній... стоїть у дворі. Аттікус, ти погано їх виховуєш".

Пополудні сніг перестав, похолодало, і надвечір збулися пророкування містера Ейвері. Келпурнія затопила всі груби, а ми все одно не могли зігрітись. Увечері Аттікус повернувся з роботи і сказав, що холод настав зненацька і це погано. Він запропонував Келпурнії лишитися на ніч у нас. Вона глянула на високу стелю, на великі вікна і вирішила, що вдома у неї тепліше. Аттікус одвіз її додому в автомобілі.

Перед тим як я лягла спати, Аттікус підкинув вугілля в грубку у моїй кімнаті. Сказав, що термометр показує шістнадцять градусів — такого холоду він не пам'ятає, і що сніговик зовсім замерз.

Здавалося, минуло всього кілька хвилин, а мене вже хтось торсав за плечі. Я прокинулась і побачила, що поверх ковдри на мені лежить батькове пальто.

— Хіба вже ранок?

— Вставай, дитино.

Аттікус подав мені мій халат і пальто.

— Спочатку надінь халат,— сказав він.

Поруч з Аттікусом стояв, ледве тримаючись на ногах, розпатланий Джем. Однією рукою він тримав комір пальта, другу засунув у кишеню. Він здавався якимсь дивно товстим.

— Хутенько, доню,— сказав Аттікус.— Ось твої шкарпетки і черевики.

Я натягла їх машинально.

— Вже ранок?

— Ні, друга година ночі. Швиденько!

Нарешті я збагнула: щось трапилося.

— Що сталося?

Та мені вже не треба було розповідати. Як птахи знають, коли їм треба ховатися від дощу, так і я знала, коли на нашу вулицю приходило нещастя. Легенький шелест, схожий на шарудіння шовку, приглушене потріскування похолодили мою душу.

— У кого?

— У міс Моді,— відповів Аттікус.

З веранди ми побачили, що з будинку міс Моді, з вікон їдальні, виривалися язики полум'я. Над містом пролунали протяжні звуки

пожежної сирени, вони ставали все вищі, тривожніші, і не лишалося сумніву: прийшла біда.

— Згорить увесь? — жалібно запитав Джем.

— Напевно,— відповів Аттікус.— А тепер слухайте. Вийдіть на вулицю, підіть до будинку Редлі і станьте навпроти. Тільки не заважайте дорослим. Бачите, з якого боку дме вітер?

— О-о! — вигукнув Джем,— Аттікус, як гадаєш, чи не треба виносити з будинку меблі?

— Поки що рано. Роби те, що я кажу. Біжи. І дивись за сестрою, чуєш? Не відпускай од себе ні на крок.

Аттікус підштовхнув нас у напрямку воріт Редлі. Ми стояли і дивились, як вулицю заповнювали люди та автомобілі, а вогонь тим часом спокійно пожирав будинок міс Моді.

— Чому ж вони не поспішають, чому тягнуть? — буркотів Джем.

Але ми розуміли чому. Стареньку пожежну машину не можна було на морозі завести. Чоловіки, підштовхуючи, котили її по вулицях міста. Коли шланг було прилаштовано до водопроводу, він розірвався, і струмінь води вдарив угору, заливаючи бруківку.

— Ой, Джем...

Джем обійняв мене за плечі.

— Спокійно, Всевидько. Зачекай, не хвилюйся. Я скажу, коли можна починати.

Жителі Мейкомба, серед них чимало напівроздягнених, виносили меблі з будинку міс Моді у двір через вулицю. Я бачила, як Аттікус тягнув важке дубове крісло-гойдалку, і подумала, яке добре діло він робить, рятуючи те, що найбільше подобалося міс Моді.

Зрідка долинав чийсь крик. У вікні мансарди появився містер Ейвері. Спочатку через вікно на вулицю він викинув матрац, потім на нього почав викидати меблі, аж поки люди гукнули:

— Злазьте, Дік! Сходи горять! Вибирайтеся звідти, містер Ейвері!

Містер Ейвері почав лізти у вікно.

— Він застряв, Всевидько,— видушив із себе Джем.— О боже...

Містер Ейвері не міг просунутися ні вперед, ні назад. Я сховала голову Джемові під руку, боячись глянути на вікно. Нараз Джем закричав:

— Він проліз, Всевидько! Живий!

Я підвела голову і побачила, що містер Ейвері на балконі. Ось він перекинув через поручень одну ногу, потім другу, обхопив руками стовп, почав сповзати. Раптом зривається і з криком падає в кущі.

Тепер я помітила, що люди почали відступати від будинку міс Моді по вулиці — ближче до нас. Уже ніхто не кидав меблів. Горів другий поверх, вогонь добирався до даху. На фоні оранжевих спалахів усередині будинку вирізнялися чорні віконні рами.

— Джем, правда, схоже на гарбуз?..

— Глянь, Всевидько!

Од нашого будинку й від будинку міс Рейчел котив валом дим, ніби від річки піднявся густий туман. Туди потягли шланги. Позад нас завила сирена, з-за рогу вулиці вилетіла пожежна машина з Ебботсвіла і зупинилася навпроти нашого будинку.

— Книжка...— промовила я.

— Яка книжка?

— Про Тома Свіфта... це ж не моя... Ділова...

— Не турбуйся, Всевидько, рано хвилюватися,— заспокоював Джем. І показав пальцем.— Глянь!

Серед сусідів, засунувши руки в кишені, стояв Аттікус. Можна було подумати, що він дивиться футбольний матч. Міс Моді стояла поруч.

— Бачиш, він поки що не хвилюється,— зауважив Джем.

— Мав би вже бути на даху будинку!

— Він уже старенький, може скрутити в'язи.

— Чи не нагадати йому, що вже пора виносити речі?

— Краще не чіплятися до нього, він сам знає, коли виносити,— порадив Джем.

Машина з Ебботсвіла почала поливати водою наш будинок. На даху стояв чоловік і вказував, де саме треба поливати. Наш сніговик почорнів і розвалився, а капелюх міс Моді так і лишився на купі бруду. Садових ножиць не видно було. Між будинками міс Рейчел, міс Моді і нашим було так жарко, що чоловіки поскидали свої пальта і працювали в піжамах та

нічних сорочках, заправлених в штани. А до нас з усіх боків підбирався холод, я відчула, що зовсім заклякла. Джем намагався зігріти мене, обнявши за плечі, але це не допомагало. Я вивільнилась, обхопила себе руками і почала тупцяти, поки трохи зігрілися ноги.

Приїхала ще одна пожежна машина і зупинилася навпроти будинку міс Стефані Крофорд. Виявилося, що шланг уже нікуди було приладнати, і пожежники стали поливати будинок з ручних вогнегасників.

Залізний дах будинку міс Моді зупинив вогонь. Загуркотіло, затріщало, й будинок завалився, в усі боки бризнуло полум'я, на сусідніх дахах люди розмахували ковдрами, збиваючи іскри і головешки.

Коли вже засутеніло, люди почали розходитися, спочатку по одному, потім групками. Мейкомбську машину покотили назад, машина з Ебботсвіла поїхала, а третя лишилась. Удень ми дізналися, що ця машина прибула з Кларк Феррі — за шістдесят миль.

Ми з Джемом тихенько перейшли вулицю. Міс Моді не зводила очей з чорної ями посеред двору, над якою ще здіймався дим; Аттікус похитав головою, даючи нам зрозуміти, що міс Моді зараз не до розмов. Він обняв нас за плечі, і ми всі троє рушили через слизьку, обледенілу вулицю додому. Аттікус сказав, що поки міс Моді житиме у міс Стефані. Потім запитав:

— Хто хоче гарячого шоколаду?

Я тремтіла, поки Аттікус запалював вогонь на кухні.

Ми пили какао, і я помітила, що Аттікус весь час поглядає на мене. Спочатку дивився зацікавлено, потім його погляд став суворим.

— Я, здається, наказав вам з Джемом стояти на одному місці.

— А ми й стояли...

— Звідки ж тоді ковдра?

— Ковдра?..

— Авжеж, ковдра. Це не наша.

Я огледіла себе і помітила, що на плечах у мене й справді була якась руда шерстяна ковдра — такі ковдри носять індіанки.

— Аттікус, я нічого не знаю... я...

І обернулася до Джема — може, він знає. Але Джем здивувався ще більше. Сказав, що не знає, звідки взялася ковдра; ми робили все так, як велів Аттікус: стояли біля воріт Редлі і нікому не заважали, не сходили з місця... Раптом Джем на мить замовк. А тоді поспіхом промимрив:

— Містер Натан був на пожежі. Я бачив його, бачив, як він тягнув матрац... Аттікус, присягаюся...

— Гаразд, сину.— Аттікус ледь усміхнувся.— Так чи інакше, а схоже на те, що весь Мейкомб цієї ночі висипав на вулицю. Джем, здається, в комірчині у нас є пакувальний папір, принеси, будь ласка, і ми...

— Аттікус, не треба!

Джем, здавалося, збожеволів. Почав вибовтувати всі наші секрети, хоч би подумав про мене, якщо вже махнув рукою на себе,— і про дупло, і про штани, про все — нічого не втаїв.

— ...містер Натан замазав дупло цементом і зробив це для того, щоб ми більше нічого не знаходили... може, він божевільний, але ж, Аттікус,

присягаюся, він ніколи не зробив нам нічого поганого, тієї ночі він міг перерізати мені горло, а замість того зашив мої штани... він нас ніколи не кривдить, Аттікус...

— Заспокойся, сину, — промовив батько так лагідно, що на душі у мене стало веселіше. Певно, Аттікус нічого не зрозумів з того, що розповідав Джем, бо тільки й мовив: — Ти маєш слушність. Хай ковдра лишається у нас. При нагоді Всевидько подякує йому за те, що він не дав їй замерзнути.

— Кому подякувати? — запитала я.

— Страхолюду Редлі. Ти, крім пожежі, нічого не бачила — і не помітила, як він накинув на тебе ковдру.

У мене всередині все перевернулось, а коли Джем з ковдрою почав підкрадатися до мене, мені стало кепсько.

— Він непомітно вислизнув надвір, завернув за будинок, тихенько підійшов... і так само непомітно зник.

— Джеремі, не захоплюйся цією пригодою, дивись не вигадай чого-небудь,— сухо зауважив Аттікус.

Джем насупився.

— Не збираюсь нічого вигадувати.

Проте я бачила, як погасла в його очах іскра, певно, погасла якась нова ідея.

— Тільки подумай, Всевидько,— мовив він,— якби ти обернулася в ту мить, то побачила б його.

Ополудні нас розбудила Келпурнія. Аттікус сказав, що до школи можна сьогодні не ходити: чого навчишся після безсонної ночі? Келпурнія загадала нам трохи прибрати у дворі.

Капелюх міс Моді вкрився тонкою прозорою плівкою льоду і просвічував наскрізь, ніби муха в янтарі, а садові ножиці ми відкопали в грязюці. Міс Моді застали на задвірках, вона стояла і дивилася на замерзлі обвуглені азалії.

— Міс Моді, ми принесли ваші речі,— сказав Джем.— Шкода...

Міс Моді обернулася, тінь звичної усмішки майнула на її обличчі.

— Я завжди хотіла мати менший будинок, Джем. Тепер стане двір просторіший. Уявляєш, скільки буде місця для азалій?

— Міс Моді, хіба вам не шкода? — здивувалась я.

Аттікус казав, що, крім цього будинку, у неї нічого не було.

— А чого шкодувати? Мені набрид цей старий хлів. Скільки разів я сама хотіла його підпалити, тільки боялася — могли б посадити до божевільні.

— Але ж...

— Не турбуйся про мене, Джін Луїзо. Є речі, яких ти ще не розумієш. Я побудую маленький будиночок, візьму кількох квартирантів, і... клянуся — це буде найкращий двір в Алабамі. Я втру носа тим Беллінгрейсам — досить мені тільки взятися.

Ми з Джемом перезирнулись.

— Як же все це сталося, міс Моді?

— Не знаю, Джем. Певно, сажа в димоході загорілася. Топила вночі, щоб не померзли в кімнаті квіти. Я чула, Джін Луїзо, що вчора вночі до тебе приходив несподіваний гість?

— Звідки ви знаєте?

— Аттікус розповів сьогодні вранці, коли йшов на роботу. Відверто кажучи, я б хотіла бути з тобою в ту мить. Може б, якось догадалася озирнутись.

Я слухала міс Моді і дивувалася. Все в людини пішло димом, улюблена садиба скидалася на поле недавнього бою, а її цікавили наші з Джемом справи.

Вона, певно, помітила мою розгубленість.

— Тільки одне турбувало мене вчора вночі: переполох і небезпека, що їх викликала пожежа. Могла згоріти вся вулиця. Містерові Ейвері доведеться пролежати в ліжку не менше тижня — він добряче підсмалився. Надто старий, щоб лізти у вогонь, і я йому про це казала. Тільки-но трохи відмию руки, а Стефані Крофорд кудись одвернеться, я спечу для нього свій найкращий пиріг. Ця Крофорд уже тридцять років полює за моїм рецептом, може, Стефані думає, що тепер я викажу їй секрет, бо живу в її домі, але вона глибоко помиляється.

Я подумала, що коли б навіть міс Моді не витримала і поділилася своїм секретом з міс Стефані, та все одно не зуміла б з цього скористатись. Одного разу з дозволу міс Моді я дивилась, як вона пече пиріг: разом з іншими продуктами, передбаченими рецептом, у тісто треба всипати велику чашку цукру.

Стояв тихий день. У холодному і чистому повітрі було чути навіть, як на будинку суду скреготів, шипів і скрипів од натуги годинник, перш ніж відбити потрібну годину. Ніс у міс Моді став трохи незвичного кольору — нічого схожого я ще не бачила і тому спитала, від чого це буває.

— Я стою тут з шостої години ранку,— відповіла міс Моді.— Певно, відморозила.

Вона підняла руки. Долоні, бурі від глини, вкрилися тонким плетивом ліній-тріщин, у яких запеклася кров.

— Ви ж понівечили свої руки,— сказав Джем.— Чому не покликали якогось негра? — І цілком щиро додав: — Або нас із Всевидьком, ми допомогли б.

— Дякую,— відповіла міс Моді.— У вас і без мене роботи досить.— І вона показала на наш двір.

— Це ви про сніговика? — запитала я.— Та ми його вмить розгребемо.

Міс Моді не спускала з мене очей, її губи ледь ворушилися. Раптом вона обхопила голову руками та як зарегоче. Ми пішли собі, а вона все ще не могла заспокоїтися.

Джем сказав, що не розуміє, що з нею сталося. Дивачка ця міс Моді, та й годі.

РОЗДІЛ IX

— Візьми свої слова назад!

Так я наказала Сесілу Джейкобсу, і то був початок невеселих для нас з Джемом днів. Я стиснула кулаки й приготувалася кинутися в бій.

Аттікус обіцяв відлупцювати мене, якщо хоч раз почує, що я з кимось билася: мовляв, я уже занадто доросла, досить пустувати, і чим швидше я навчуся стримуватися, тим краще буде для всіх. Я про це забула.

Забула через Сесіла Джейкобса. Напередодні він крикнув посеред шкільного двору, що батько Всевидька Фінч захищає чорномазих. Я сказала, що це неправда, і розповіла про все Джемові.

— Що він хотів сказати? — запитала я Джема.

— Нічого. Спитай Аттікуса, він тобі розтлумачить.

— Аттікус, це правда, що ти захищаєш чорномазих? — звернулась я ввечері до батька.

— Ну звісно. Тільки не кажи "чорномазих", Всевидько. Це грубо.

— У школі всі так кажуть.

— Віднині на одного буде менше.

— А нащо ти посилаєш мене в школу, як не хочеш, щоб я так казала?

Батько подивився на мене лагідно і трохи здивовано. Незважаючи на компроміс між нами, я при всякій нагоді намагалася не піти до школи — надто вже вона мені набридла. З перших же днів вересня у мене то ноги підламувалися, то в голові паморочилось, то живіт болів. Я навіть дала п'ятачок синові куховарки міс Рейчел, аби він дозволив мені потертися головою об його голову: у нього був величезний стригучий лишай. Та дарма.

— Аттікус, а чи всі адвокати захищають чор... негрів?

— Авжеж, Всевидько.

— Чому ж тоді Сесіл сказав, що ти захищаєш чорномазих? Він сказав це так, ніби ти вчинив злочин.

Аттікус зітхнув.

— Я захищаю негра. Його звуть Том Робінсон. Він живе в невеличкому селищі, що за смітником. Ходить до тієї ж церкви, що й Келпурнія. Вона добре знає його родину. Кел каже, що це порядні люди. Всевидько, ти ще мала і не все розумієш. Є в місті люди, які кричать, що я не повинен захищати цю людину. Це справа особлива. Вона розглядатиметься в суді під час літньої сесії. Джон Тейлор люб'язно погодився перенести слухання справи...

— Якщо тобі не слід його захищати, чого ж ти захищаєш?

— На це є кілька причин,— відповів Аттікус.— Найголовніше — якщо я не стану його захищати, то не зможу дивитися людям у вічі, не зможу представляти наш округ на законодавчих зборах, не зможу навіть сказати тобі або Джемові, щоб ви робили так, а не інакше.

— Ти хочеш сказати, що якби ти відмовився захищати цю людину, ми з Джемом могли б тебе не слухатися?

— Майже так.

— Чого?

— Бо я не зміг би вимагати од вас, щоб ви слухалися. Розумієш, Всевидько, робота наша така, що кожному адвокату, принаймні раз у житті, доводиться стикатися з судовою справою, яка торкається його особисто. Саме така справа у мене тепер. Можливо, в школі ти почуєш різні нісенітниці з цього приводу. Єдине, про що я хочу тебе просити,—

тримай вище голову і не давай волі кулакам. Що б там не казали, ти не повинна втрачати самовладання. Для різноманітності намагайся боротися не кулаками, а головою, вона в тебе непогана, хоч і не дуже хоче вчитись.

— Аттікус, а ми виграємо цю справу?

— Ні, люба, не виграємо.

— Тоді чого ж...

— Бо хоч нас і перемогли сто років тому, а війна триває й досі,— сказав Аттікус.

— Ти кажеш так, як дядечко Айк Фінч,— сказала я.

Дядечко Айк Фінч — єдиний в округу Майкомб живий ветеран Південної армії. Він носив бороду таку, як у генерала Гуда, і дуже пишався цією схожістю. Принаймні раз на рік Аттікус разом з нами навідувався до нього, і мені доводилося його цілувати. Це було жахливо. Аттікус і дядечко Айк весь час розмовляли про ту війну.

"Я так скажу, Аттікус,— казав, бувало, дядечко Айк,— Міссурійський компроміс[2] — ось що нас доконало, а проте якби мені довелося почати все спочатку, я б знову пішов тією самою дорогою і не відступив би ні на крок. Більше того, цього разу ми всипали б їм... Коли в вісімсот шістдесят четвертому на нас звалився отой Твердокамінний Джексон... чи той... перепрошую, молоді люди, в той час Синій[3] Дрючок був уже на небі, пухом йому земля..."

— Підійди сюди, Всевидько,— сказав Аттікус.

Я залізла йому на коліна і поклала голову на груди. Вій обняв мене і став легенько колисати.

"Тепер не ті часи,— відповідав йому на те Аттікус.— Ми воюємо вже не з янкі, а з своїми друзями. Але пам'ятай, хоч як скрутно доводилося б у цій боротьбі, вони залишаються нашими друзями і це наш рідний край".

Я запам'ятала ці слова і все-таки на другий день перестріла в шкільному дворі Сесіла Джейкобса і сказала:

— Береш свої слова назад?

— А більше ти нічого не хочеш? — закричав він.— Дома мені сказали, що твій батько ганьбить наше місто, а того чорномазого треба повісити на вежі!

Я хотіла заїхати йому в шию, але, згадавши слова Аттікуса, опустила кулаки і пішла геть.

— Злякалася! Боягузка! — дзвеніло у мене в вухах.

Вперше в житті я ухилилася від бійки.

Виходило так, що якби я побилася з Сесілом, то підвела б Аттікуса. А він так рідко звертався з проханням до нас із Джемом, що заради нього я готова була стерпіти навіть образливе "боягузка". Я відчула, що повелася благородно, згадавши прохання Аттікуса, і лишалася благородною три тижні. А потім настало Різдво, і з ним прийшла біда.

Ми з Джемом ждали Різдва із змішаним почуттям. Ялинка і дядечко Джек Фінч — це приємно. Щороку напередодні Різдва ми їздили на станцію Мейкомб зустрічати дядечка Джека, і він звичайно гостював у нас цілий тиждень.

З другого боку, було ясно, що нам не минути візиту до тітки Олександри і Френсіса.

Певно, сюди треба додати ще й дядька Джімі, чоловіка тітки Олександри; правда, він зі мною ніколи не розмовляв, тільки одного разу буркнув: "Злазь з паркана",— отже, у мене були всі підстави не помічати його. Не помічала його і тітка Олександра. Колись давно, коли їх єднали тепліші почуття, у них з'явився на світ син, якого назвали Генрі. При першій же нагоді Генрі втік з дому, одружився і обзавівся сином Френсісом. Щороку на різдво Генрі і його дружина залишали Френсіса у діда й баби, а самі розважалися.

І хоч як ми зітхали, хоч як огиналась, Аттікус не дозволяв нам лишатися перший день удома. Скільки я пам'ятаю, цей день ми завжди проводили на "Пристані Фінча". Тітка Олександра була вправна куховарка, і це якоюсь мірою винагороджувало нас за терпіння — Френсіс Генкок завжди псував нам святковий настрій. Він був на рік старший од мене; я уникала його, бо хлопця завжди тішило те, що мені не подобалося, а мої невинні пустощі дратували його.

Тітка Олександра — рідна сестра Аттікуса, проте коли Джем розповів мені про годованців і про дітей, яких підмінюють, я вирішила, що її підмінили після народження, що, можливо, моїм дідові та бабі підсунули когось із Крофордів замість Фінчів. Якби я справді вірила в казку про те, що суддів і адвокатів переслідують гори, тітку Олександру можна було б вважати Еверестом: скільки я себе пам'ятаю, вона завжди тут як тут — холодна і велична.

Напередодні Різдва ми зустрічали дядечка Джека. Він вийшов з вагона, але ми ще трохи почекали носильника, щоб віддати йому два довгастих пакунки. Мені з Джемом завжди було смішно дивитись, як дядечко Джек цмокав Аттікуса в щоку. З усіх чоловіків цілувалися тільки вони. Дядечко Джек привітався з Джемом за руку, а мене взяв і підкинув угору, але не дуже високо: найменший у сім'ї, молодший за тітку Олександру, він був на голову нижчий від мого батька. Вони з тіткою були схожі, тільки дядечко Джек краще володів своїм обличчям: ми ніколи не помічали, що в нього гострі ніс і підборіддя.

Він був одним із небагатьох учених людей, яких я зовсім не боялася, можливо тому, що він ніколи не поводився як лікар. А коли йому і траплялося зробити якусь невеличку послугу Джемові або мені — витягти скабку з п'яти, чи що, то він завжди пояснював, що саме робитиме, чи буде боляче, які щипці і для чого йому потрібні. Якось, теж на Різдво, я загнала в ногу кручену скабку і ховалася по кутках, не підпускаючи до себе й близько нікого. Дядечко Джек спіймав мене і розповів смішну історію про пастора, якому так остогидла церква, що він перестав туди ходити, зате щодня в халаті, курячи кальян, виходив до своїх воріт і читав п'ятихвилинну проповідь перехожим мирянам, які прагнули духовної наснаги. Сміючись, я спитала дядечка Джека, коли ж він нарешті витягне скабку, у відповідь він показав мені затиснену пінцетом червону від крові скалочку і сказав, що витяг її тоді, коли я сміялась, і що все на світі відносне.

— Що там? — поцікавилась я, показуючи пальцем на довгі і вузькі пакунки, які носильник передав дядечкові.

— Це тебе не стосується,— відповів він.

— Як поживає Роза Ейлмер? — запитав Джем.

Роза Ейлмер — це кицька дядечка Джека. Ця прекрасна жовта істота жіночої статі була однією з тих небагатьох, які, за словами самого дядечка, ніколи йому не набридали. Він дістав з кишені і показав нам кілька фотографій. Фотокартки були чудові.

— Вона у вас гладшає,— зауважила я.

— Нічого дивного. Їсть пальці і вуха, які я відрізаю у лікарні.

— Чортзна-що скажете! — вигукнула я.

— Пробачте, що ви сказали?

— Не зважай на неї, Джек,— озвався Аттікус.— Вона просто випробовує тебе. Кел каже, що вона вже цілий тиждень лається.

Дядечко Джек підняв брови, але промовчав. Мені щось подобалися лайливі слова, до того ж, вирішила я, коли Аттікус дізнається, що я почула їх у школі, то більше мене туди не пошле.

В той же день, за вечерею, я попросила: "Передайте мені, будь ласка, оту чортову шинку"; тоді дядечко Джек тицьнув на мене пальцем і сказав:

— Поговоримо пізніше, міледі.

Після вечері дядечко Джек пішов до вітальні і сів у крісло. Він ударив себе по колінах, це означало: іди сюди, Всевидько, залазь. Від нього приємно пахло спиртом і ще чимось солодким. Він одкинув назад мою гривку і подивився мені в очі.

— Ти більше схожа на Аттікуса, ніж на свою маму. Крім того, ти вже виросла із своїх штанців.

— Ні, вони мені саме в міру.

— Я бачу, тобі подобаються такі слова, як "чорт", "біс".

Я відповіла, що це справді так.

— А мені вони не подобаються,— сказав дядечко Джек.— Без крайньої потреби я їх не вживаю. Я пробуду тут тиждень і в цей час не хотів би чути їх. Всевидько, у тебе будуть неприємності, якщо ти не облишиш ці слова. Ти ж напевно хочеш вирости справжньою леді?

Я сказала, що не дуже.

— Звичайно, хочеш. А тепер ходімо до ялинки.

Того вечора ми допізна прикрашали ялинку, а в сні я бачила два довгастих пакунки — мій і Джемів. Вранці ми знайшли їх під ялинкою, вони були від Аттікуса, це він написав дядечкові Джеку, щоб той привіз їх, а найголовніше — це було те, що ми хотіли.

— Тільки не в домі,— сказав Аттікус, помітивши, що Джем цілить у картину на стіні.

— Тобі доведеться навчити їх стріляти,— сказав дядечко Джек.

— Це вже твоя робота,— відповів Аттікус.— Своє я вже зробив.

Щоб одірвати нас од ялинки, Аттікус заговорив з нами, як у суді. Він не дозволив нам узяти з собою духові рушниці на "Пристань Фінча" (я вже подумала, як би підстрелити Френсіса) і сказав, що тільки-но ми в чомусь прошпетимось, він відбере їх назавжди.

"Пристань Фінча" — це, крім усього іншого, триста шістдесят шість сходин, що вели з крутого обриву вниз до самої пристані. Далі за течією, за обривом, виднілися залишки старого причалу, де колись негри Фінча вантажили на судна тюки бавовни, а розвантажували лід, борошно, цукор, різне сільськогосподарське знаряддя і жіноче вбрання. Широка дорога йшла від берега і губилася в гущавині лісу. Вона вела до білого двоповерхового будинку, кругом якого внизу була веранда, а вгорі — галерея. На схилі віку наш предок Саймон Фінч спорудив той будинок, щоб догодити своїй сварливій жінці. Але верандою і галереєю, мабуть, і вичерпувалась його схожість з іншими, типовими для того часу будинками. Внутрішнє опорядження будинку виказувало простодушність Саймона Фінча і його повне довір'я до своїх нащадків.

Нагорі було шість спальних кімнат — чотири для вісьмох дочок, одна — для Уелкома Фінча, єдиного сина, і одна — для гостей-родичів. На

перший погляд, усе просто; однак до кімнат дочок можна було потрапити тільки по одних сходах, до кімнати Уелкома і до гостей — тільки по інших.

З дівочої кімнати сходи вели до спальні батьків на першому поверсі, отже, Саймон завжди знав, коли його дочки увечері виходили чи заходили.

Кухня стояла окремо від будинку і з'єднувалася з ним критим дерев'яним ходом. В кінці двору на високій жердині висів іржавий дзвін, ним скликали людей, що працювали на плантації, він же сповіщав про нещастя. Дах був плаский — як кажуть, для вдовиних прогулянок, але вдови там не ходили,— з плаского даху Саймон стежив за своїм наглядачем, за суднами на річці, а також за тим, що робиться на плантаціях сусідів-орендарів.

З цим будинком була зв'язана легенда, звичайна для часів війни з янкі: одна дівчина з роду Фінчів, щойно заручена, надягла на себе все своє придане, аби воно не попало до рук грабіжників, що нишпорили навкруги. Дівчина застряла на "сходах дочок" і протиснулася тільки після того, як її облили водою.

Ми приїхали на "Пристань". Тітка Олександра поцілувала дядечка Джека, Френсіс поцілував дядечка Джека, дядечко Джімі мовчки потиснув руку дядечкові Джеку, ми з Джемом дали Френсісу подарунок, а він — нам. Джем вирішив, що вже можна шукати товариства серед дорослих, і пішов, залишивши мене розважати двоюрідного брата. Френсісу було вісім років, і він гладенько зачісував волосся.

— Що тобі подарували на різдво? — спитала я ввічливо.

— Те, що я просив,— відповів він.

Френсіс просив нові штани до колін, рюкзак з червоної шкіри, п'ять сорочок і галстук-метелик.

— Чудово,— сказала я не зовсім щиро.— А нам з Джемом подарували духові рушниці, а Джемові ще й хімічний набір...

— Іграшковий, звичайно.

— Ні, справжнісінький. Він зробить мені невидиме чорнило, і я напишу цим чорнилом Ділові листа.

Френсіс сказав, що не розуміє, яка з цього користь.

— Ти можеш собі уявити? Діл одержує листа, в якому нічого не написано. Оце буде загадка!

Розмовляти з Френсісом — те саме, що поступово спускатися на морське дно. Ніколи ще мені не траплялося бачити такого нудного хлопчиська. Він не міг наклепати на мене шкільному начальству, бо жив у Мобілі, але тітці Олександрі розповідав про мене все, що знав, а тітка, в свою чергу, розсипалася перед Аттікусом, який або вислухає та й забуде, або гарно вилає — як уже йому заманеться. За весь час тільки один раз я почула від батька різкі слова — тоді він розмовляв з сестрою:

— Сестро, я виховую їх як можу!

Думаю, що до цієї розмови мав якесь відношення комбінезон, у якому я бігала скрізь.

Річ у тому, що тітка Олександра виявляла надмірно велику турботу про мій гардероб. Я ніколи не стану леді, якщо ходитиму в штанях; коли я сказала, що в платті нічого не можу робити, тітка зауважила, що не треба шукати такої роботи, для якої потрібні штани. На думку тітки Олександри, мені годилося гратися плиткою, чайним сервізом, носити

намисто із штучних перлин, яке вона подарувала мені, коли я народилася; крім того, я повинна осявати, як сонечко, самітнє життя мого батька. Я сказала, що можна ходити в штанях і в той же час сяяти, а тітка відповіла, що я повинна бути світла, як промінь сонця, що я народилась гарною дівчинкою, а тепер з кожним роком гіршаю. Вона постійно ображала і сердила мене; я не могла цього зрозуміти і звернулася до батька; він одказав, що в нашій родині й без мене досить сонячних променів, велів займатися своїми справами, що в основному я йому подобаюсь така, як є.

Під час святкового обіду мене звичайно садовили окремо за маленький стіл у їдальні; Джем і Френсіс обідали разом з дорослими. Тітка ще довго садовила мене окремо, в той час як Джем і Френсіс уже давно сиділи за великим столом. Я частенько думала, чого вона боїться — що я встану і щось перекину? Інколи мені хотілося попросити в тітки дозволу хоч раз посидіти за великим столом з дорослими: я б довела, що можу поводитися пристойно; зрештою, я ж обідаю щодня дома і нічого лихого не трапляється. Я попросила Аттікуса, щоб він вплинув на тітку, але батько відповів, що не може: ми гості і маємо сидіти там, де нас посадять. І ще сказав, що тітка Олександра не дуже розуміє дівчаток — їх у неї ніколи не було.

Але куховарство тітки Олександри примушувало забути всі її вади. Три м'ясні страви, свіжі овочі з комірчини, мариновані персики, два кекси та інші смачні речі — це був скромний святковий обід. Після обіду дорослі пішли до вітальні і посідали навкруги, у святковому настрої. Джем ліг на підлозі, а я вийшла надвір.

— Надінь пальто,— сказав Аттікус якимсь сонним голосом, але я не зважила на його слова.

Френсіс підсів до мене на ґанку.

— Я ще ніколи так смачно не обідала.

— Бабуся вміє чудово готувати,— сказав Френсіс.— Вона й мене навчає.

— Хлопцям це ні до чого.— Я уявила собі Джема у фартусі і засміялась.

— Бабуся твердить, що всі чоловіки повинні вміти варити їсти і доглядати своїх жінок, коли ті себе погано почувають,— сказав брат.

— Я не хочу, щоб Діл доглядав мене. Краще я його доглядатиму.

— Діл?

— Еге ж. Тільки ти нікому не кажи про це: ми збираємось одружитися, коли виростемо. Влітку він зізнався, що кохає мене.

Френсіс розреготався.

— Чого ти? — спитала я.— Він непоганий хлопець.

— Це отой миршавий? Бабуся казала, що він кожного літа приїздить у гості до міс Рейчел.

— Так, це він.

— Я про нього все знаю!

— Що саме?

— Бубуся каже, що він бездомний.

— Це неправда. Він живе в Мерідіані.

— ...і мандрує від родичів до родичів, а літо проводить у міс Рейчел.

— Френсіс, це неправда!

Френсіс неприємно засміявся.

— Ти інколи буваєш така дурна, Джін Луїзо. А втім, що тут дивного?

— Що ти хочеш сказати?

— Якщо тобі дядечко Аттікус дозволяє ганяти з бродячими собаками, це його діло, бабуся каже, що ти тут не винна. Думаю, не твоя вина і в тому, що твій батько любить чорних, але, щоб ти знала, всі родичі соромляться його...

— Френсіс, що ти патякаєш, хай тобі чорт!

— Те, що ти чуєш. Бабуся каже, що ви у нього здичавіли, а тепер, коли всі знають, що він приятелює з чорномазими, нам на вулицях Мейкомба хоч не показуйся. Всю рідню осоромив — ось що.

Френсіс підвівся і побіг галерейкою до кухні. Відчувши себе в безпеці, він обернувся і крикнув:

— Чорнолюб він! Чорнолюб!

— Неправда! — закричала я.— Не знаю, що ти там шкабарчиш, патякаєш, але раджу тобі зараз же заткнути пельку!

Я скочила з ґанку, без особливих зусиль догнала Френсіса, схопила за комір і наказала забрати свої слова.

Він вирвався й побіг в кухню.

— Чорнолюб! — закричав він.

Коли чатуєш на здобич — не поспішай. Мовчи і жди — цікавість напевно переважить, і вона з'явиться. Френсіс визирнув з кухні.

— Ти ще сердишся, Джін Луїзо? — спитав він нерішуче.

— Нічого мені робити!

Френсіс вийшов на галерею.

— Береш свої слова назад, ти?

Але я поспішила. Френсіс вмить зник у кухні, а я повернулася на ґанок. Можна й зачекати. Я посиділа, мабуть, хвилин п'ять, коли почула голос тітки Олександри.

— Де Френсіс?

— Він там, у кухні.

— Він же знає, що в кухні гратися не можна.

Френсіс виглянув з дверей і заволав:

— Бабусю, вона загнала мене сюди і не випускав.

— Джін Луїзо, що це означає?

Я підвела голову і глянула на тітку Олександру.

— Я його туди не заганяла, тіточко, і не тримаю там.

— Ні, тримає! — заверещав Френсіс.— І не випускає!

— Ви вже посварилися.

— Бабусю, Джін Луїза зла на мене!

— Виходь, Френсіс! Джін Луїзо, якщо я почую ще хоч одне слово від тебе,— розкажу батькові. Ти, я чула, згадувала недавно чорта?

— Ні.

— А мені почулося, ніби згадувала. Щоб я цього більше не чула.

Тітка Олександра мала звичку підслухувати. Тільки-но вона пішла, Френсіс, нахабно сміючись, переможно вийшов з кухні.

— Ти зі мною не жартуй! — Він вискочив у двір. Тримаючись подалі від мене, почав гиляти ногою суху траву, час від часу озирався на мене і посміхався. На веранду вийшов Джем, подивився на нас і зник. Френсіс заліз на мімозу, потім зліз, заклав руки в кишені і став походжати по двору.

— Ха! — вигукнув він.

Я запитала, кого він з себе удає: дядечка Джека чи когось іншого?

— Тобі, здається, було наказано сидіти і не чіпати мене,— відповів він.

— Я не чіпаю.

Френсіс пильно глянув на мене і вирішив, що мене вже втихомирили.

— Чорнолюб...

Цього разу я так затопила йому кулаком у зуби, що обідрала собі шкіру. Пошкодивши ліву руку, я пустила в хід праву, але ненадовго. Дядечко Джек притиснув мені руки до боків і сказав:

— Спокійно!

Тітка Олександра метушилася біля Френсіса: витерла хустинкою сльози, погладила по голові, ущипнула за щоку. Аттікус, Джем і дядечко Джімі вийшли на ґанок, коли Френсіс заплакав.

— Хто почав перший?— спитав дядечко Джек.

Френсіс і я показали одне на одного.

— Бабусю,— проскиглив він,— вона сказала, що я — шльондра, і накинулася на мене.

— Це правда, Всевидько? — спитав дядечко Джек.

— Авжеж, правда.

Дядечко Джек зміряв мене поглядом, і вираз обличчя у нього був такий, як у тітки Олександри.

— Пам'ятаєш, я казав тобі, що матимеш неприємності, коли не облишиш ті слівця. Казав чи ні?

— Так, сер, але...

— Отепер їх маєш. Стій тут.

Я вагалася: стояти чи втекти, і, певно, надто довго роздумувала, бо коли повернулася, щоб бігти, переді мною виріс дядечко Джек. Раптом

мій погляд упав на маленьку мурашку, яка, з великими зусиллями пробиваючи собі шлях серед трави, тягла здобич — крихту хліба.

— Більше я з тобою, скільки житиму, розмовляти не буду. Я ненавиджу тебе! Щоб ти й до ранку не дожив!

Ця тирада, здається, розсіяла останні сумніви дядечка Джека. Я побігла до батька шукати захисту, але він сказав, що я винна сама і що вже пора додому. Я залізла в машину, на заднє сидіння, навіть ні з ким не попрощавшись, а вдома відразу ж побігла до своєї кімнати і зачинила за собою двері. Джем хотів мене втішити, проте я його не пустила.

Я оглянула сліди битви — було тільки сім чи вісім червоних плям — і подумала, що все на світі відносне. В цю мить хтось постукав у двері.

— Геть звідси!

Дядечко Джек сказав, що коли я так розмовлятиму, він мене відлупцює, і я замовкла. Він зайшов до кімнати, а я забилася в куток й одвернулась.

— Всевидько, ти все ще ненавидиш мене?

— Можете знову братися за своє, сер, будь ласка.

— Не думав, що ти така злопам'ятна. Був про тебе кращої думки, тобі перепало, і ти сама знаєш, що заслужила.

— Не заслужила.

— Голубонько, не можна ображати людей...

— Ви несправедливий,— сказала я,— несправедливий!

Дядечко Джек звів брови.

— Несправедливий? Чого?

— Ви хороший, дядечку Джек, я, певно, все одно люблю вас і досі, але ви не розумієте дітей.

Дядечко Джек став руки в боки і пильно подивився на мене.

— Чому ж це я не розумію дітей, Джін Луїзо? Коли діти поводяться так, як ти,— нема чого особливо й розуміти. Сьогодні ти поводилася нестримано, зухвало, образливо...

— Ви можете мене вислухати? Я буду ввічлива. Я просто хочу сказати, що думаю.

Дядечко Джек сів на ліжко, нахмурив брови і знову подивився на мене.

— Ну, кажи.

Я глибоко вдихнула.

— По-перше, ви ніколи не даєте слова сказати, не вислухаєте, а відразу накидаєтеся. Коли ми, буває, посваримось з Джемом, Аттікус завжди вислухає не тільки Джема, а й мене; по-друге, ви казали, щоб я ніколи не вживала тих слів без крайньої потреби, але Френсіс змусив мене, йому мало було голову одірвати...

Дядечко Джек почухав потилицю.

— А далі?

— Френсіс образив Аттікуса, а я не стерпіла.

— Як він його образив?

— Назвав чорнолюбом. Я не дуже розумію, що то означає, але, дядечку, почули б ви, як він це сказав. Присягаюся, я ніколи не дозволю йому говорити щось погане про Аттікуса.

— Він так і сказав?

— Так, сер, саме так, і ще багато чого. Що Аттікус осоромив усю нашу родину, що ми здичавіли у нього...

Я глянула на обличчя дядечка Джека і подумала: знову мені дістанеться. А коли він сказав: "Розберемось", я зрозуміла, що дістанеться Френсісу.

— Сьогодні ж увечері піду до них.

— Сер, будь ласка, не треба. Прошу вас.

— Я цього так не залишу,— сказав він.— Олександра повинна про це знати. Ну й додумався, зажди, я до тебе доберуся.

— Дядечку Джек, будь ласка, обіцяйте мені, прошу вас. Не кажіть про це Аттікусу. Він... він сказав мені одного разу: що б я не почула про нього, не повинна зважати. Хай краще думає, ніби ми побилися через щось інше. Прошу вас, дайте слово.

— Я не хотів би, щоб Френсісу це минулося.

— Воно йому не минулося. Ви не могли б мені перев'язати руку? Трошки кров іде.

— Чому ж ні, дитино. Чию ж іще ручку я перев'яжу з таким задоволенням, як твою. Проходь сюди.

Дядечко Джек чемно вклонився і показав мені на ванну кімнату. Він промивав і перев'язував мені руку, водночас розповідаючи про смішного короткозорого дідуся, у нікого був кіт Пірат. Йдучи до міста, дідусь рахував усі тріщини на тротуарі.

— От і кінець,— мовив дядечко.— На цьому пальці леді носять обручки, а в тебе буде шрам.

— Дякую, дядечку Джек...

— Слухаю.

— Що таке шльондра?

Дядечко Джек знову почав мені розповідати довгу історію про старенького прем'єр-міністра, який під час гарячих суперечок у палаті громад, коли всі навкруги кричали мов божевільні, пускав пір'їнки і дмухав на них знизу вгору, та так, щоб вони не падали. Мені здається, дядечко намагався дати відповідь на моє запитання, але з цього нічого не виходило.

Згодом, коли мені треба було уже спати, я спустилася вниз напитись води і почула, як батько та дядечко Джек розмовляють у вітальні.

— Я ніколи не одружусь, Аттікус.

— Чого?

— Можуть народитися діти.

— Тобі доведеться багато дечого вчитися, Джек.

— Знаю. Сьогодні я дістав перший урок від твоєї доньки. Вона сказала, що я не розумію дітей, і пояснила чому. І це правда. Аттікус, вона розтлумачила мені, як я мав поводитися з нею. Тепер я так шкодую, що побив її.

Аттікус усміхнувся.

— Вона заслужила, тож хай тебе совість не дуже мучить.

Я завмерла: а що як дядечко Джек розповість усе?.. Та ні, промовчав. Тільки й промимрив:

— Лайливі слова посідають значне місце в її лексиконі. Однак значення половини з них вона не розуміє, запитала мене, що таке шльондра...

— Ти пояснив?

— Ні, я розповів їй про лорда Мельбурна.

— Джек, коли дитина щось питає, ради бога, поясни їй. Не треба викручуватися. Діти це діти, вони швидше, ніж дорослі, помічають, коли ми починаємо ухилятися, це їх тільки збиває з пантелику. Ні, — задумливо вів далі батько,— ти маєш слушність, її треба було сьогодні покарати, але не за те. Всі діти — рано чи пізно — захоплюються лайливими словами, а потім, коли бачать, що на них не зважають, це захоплення минає. Не минає запальність. Дівчина повинна навчитися тримати себе в руках, і навчитися якомога швидше, адже попереду — кілька місяців нелегкого випробування. А втім, вона поступово розумнішає. Джем стає дорослішій, а вона бере в усьому з нього приклад. Їй тільки іноді треба допомагати.

— Аттікус, ти її ніколи й пальцем не зачепив?

— Правду сказати, ні. Досі обмежувався погрозами. І повір, Джек, вона слухається мене. Правда, не завжди це в неї виходить, але намагається.

— Однак суть не в цьому,— сказав дядечко Джек.

— Ні, суть в іншому: дівчина розуміє, що я знаю, як вона старається. І це важливо. Мене турбує інше — скоро їй і Джемові доведеться пережити немало прикрих хвилин. За Джема я певен — він витримає, але Всевидько може накинутись з кулаками на кожного, хто її скривдить.

Я подумала, що саме тепер дядечко Джек не дотримає слова і все розповість батькові. Але ні, промовчав.

— Аттікус, а що, справді передбачається неприємна справа?

— Гіршої не може бути, Джек. Ми тільки й маємо, що свідчення негра проти Юелів. Усе зводиться до того, що один каже: ти робив це, а другий заперечує: не робив. Мало надії, що суд присяжних повірить Тому Робінсону, а не Юелам... Ти, здається, трохи знаєш цих Юелів?

Дядечко Джек сказав, що він пригадує, і став розповідати про них батькові, але Аттікус зауважив:

— Ти відстав на ціле покоління, а втім, сучасні Юели не кращі.

— То що ж ти думаєш робити?

— Насамперед я маю намір гарненько розворушити присяжних... Крім того, гадаю, можна буде подати касаційну скаргу. Зараз іще рано про щось говорити, Джек. Розумієш, я не сподівався, що мені доведеться

коли-небудь братися за таку справу, але Джон Тейлор вибрав саме мене. "Ось хто тут потрібен",— сказав він, вказуючи на мене.

— А ти хотів, щоб ця чаша минула тебе?

— Так. Але як ти думаєш, чи зміг би я дивитися в очі своїм дітям, якби відмовився від цієї справи? Ти сам розумієш, чим усе скінчиться, але хочеться, щоб Джем і Всевидько пройшли це випробування без гіркого розчарування, а головне, щоб вони не захворіли на звичайну в Мейкомбі хворобу. Не можу зрозуміти, чому помірковані люди просто божеволіють, зачувши, що до справи має якесь відношення негр. Сподіватимуся, що Джем і Всевидько з усіма питаннями прийдуть до мене, а не прислухатимуться до всяких пліток... Гадаю, вони вірять мені... Джін Луїзо!

Я так і підскочила. Потім заглянула в двері.

— Я тут.

— Іди спати.

Я побігла до своєї кімнати і шмигнула в ліжко. Який же молодець дядечко Джек, що не підвів мене. Але я не могла збагнути, як батько догадався, що я підслухувала. І тільки через багато років по тому я зрозуміла: він хотів, щоб я почула кожне його слово.

РОЗДІЛ X

Аттікус був чоловік кволий — як-не-як, йому було вже під п'ятдесят. Коли ми з Джемом питали його, чому він такий старий, він казав, що пізно почав, і ми відчували, що саме це й стало причиною його кволості. Він був набагато старший від батьків наших однокласників, і коли інші діти починали хвалитися: "А мій батько...", ми з Джемом мовчали.

Джем захоплювався футболом. Та й Аттікус при нагоді міг годинами стежити за м'ячем, та коли Джем намагався втягти його в гру, звичайно відказував:

— Ні, я вже старий, сину.

Наш батько не мав справжнього діла. Він працював у конторі, а не в аптеці. Він не вивозив сміття на звалище нашого округу, не був і шерифом, не працював ні на фермі, ні в гаражі — словом, не робив нічого такого, чим можна було б похвалитися перед іншими.

До того ж батько ще носив окуляри. На ліве око він майже нічого не бачив і казав, що ліве око — це прокляття роду Фінчів. Коли він хотів щось добре побачити, то повертав голову і дивився правим оком.

Наш батько не робив нічого такого, що робили батьки наших однокласників: ніколи не ходив на полювання, не грав у покер, не ловив рибу, не пив, не курив. Він сидів у вітальні і читав.

Нехай би вже й так, жив би собі непомітно, та де там: того року школа гула від розмов, що він захищає Тома Робінсона, і нічого похвального в тих розмовах не було. Коли я посварилася з Сесілом Джейкобсом і відступила, як боягузка,— пішли чутки, що Всевидько Фінч уже не битиметься, їй, мовляв, татусь не дозволяє. Це не зовсім так: я не битимуся на людях, але інша річ родичі — тут за Аттікуса я лупцюватиму кожного, починаючи від двоюрідних братів та сестер і далі. Френсіс Генкок, наприклад, довго мене пам'ятатиме.

Аттікус подарував нам духові рушниці, але стріляти не навчив. Тому дядечко Джек узявся нас трохи підучити, бо нашого батька, як він висловився, рушниці не цікавлять. Одного разу батько сказав Джемові:

— Я б хотів, щоб ти стріляв у бляшанки десь на задвірку, проте знаю, що битимеш пташок. Можеш бити сойок — скільки завгодно, якщо зумієш поцілити, але запам'ятай: убити пересмішника — великий гріх.

Я вперше почула, щоб Аттікус сказав: це робити — гріх, і спитала міс Моді, чому гріх.

— Твій батько має слушність,— відповіла вона.— Пересмішники не роблять ніякої шкоди, а своїм співом дають нам велику радість. Вони не завдають шкоди нашим садам, не в'ють гнізд в амбарах, вони тільки співають, виливаючи нам свою душу. Ось чому гріх убивати пересмішника.

— Міс Моді, наша вулиця дуже стара, правда?

— Вона існувала ще до того, як виникло місто.

— Я не про те,— люди на нашій вулиці всі старі. Навкруги, крім нас із Джемом, і дітей більше немає. Місіс Дюбоз, мабуть, скоро сто років, міс Рейчел теж стара, та й ви і наш батько уже старенькі.

— П'ятдесят років — це ще не старість,— відказала міс Моді ущипливо.— Поки що мене не возять у колясці. Ваш батько, здається, теж ходить сам. Хоча, повинна признатися, хвала богові, що згорів мій старий склеп, я таки стара, бо вже не могла впоратися з ним... Воно, мабуть, і справді так, Джін Луїзо, вулиця наша трохи підстаркувата. Тут з молоді нікого й не побачиш.

— Тільки в школі.

— Я кажу про дорослих молодих людей. Ви з Джемом щасливі, що батько ваш немолодий. Було б йому років тридцять — ваше життя склалося б зовсім інакше.

— Авжеж, інакше. Аттікус нічого не вміє робити...

— О, ти його ще не знаєш,— зауважила міс Моді.— Він ще повний енергії.

— А що він може?

— Ну, хоча б скласти кому-небудь заповіт так вправно, що ніхто не підкопається.

— Диво велике...

— Гаразд, а знаєш, що в нашому місті він найкраще грає в шашки? Коли ми, бувало, приїздили на "Пристань", Аттікус Фінч обігрував усіх по той бік і по цей бік річки.

— Що ви, міс Моді, ми з Джемом завжди виграємо в нього.

— Пора б і зрозуміти, що він піддається. А знаєш, що він уміє грати варгані?

Від такої новини я відчула ще більший сором за свого батька.

— Отож...

— Що отож, міс Моді?

— Нічого. Тобі слід пишатися своїм батьком. Не кожен може грати на варгані. А тепер не вештайся тут і не заважай теслям, біжи додому, я піду до своїх азалій, і мені ніколи буде наглядати за тобою. Ще яка дошка може впасти на голову.

Я пішла на задвірок, там Джем стріляв з рушниці у бляшанку, таке заняття здалося мені безглуздям — адже навколо було стільки сойок. Я повернулася в палісадник і цілі дві години споруджувала біля веранди хитромудру фортецю; на будівництво пішли автопокришка, ящик від апельсинів, кошик для білизни, стільці з веранди і маленький національний прапор з коробки від пряженої кукурудзи — подарунок Джема.

Коли Аттікус прийшов на обід, я сиділа у фортеці: припала до землі і цілилася.

— Ти куди цілишся?

— В міс Моді — трохи нижче спини.

Аттікус обернувся і побачив огрядну мішень: міс Моді нахилилась над кущами у своєму дворі, щось розглядаючи. Аттікус зсунув капелюха на потилицю і попрямував через вулицю.

— Моді,— гукнув він,— хочу тебе попередити. Тобі загрожує велика небезпека.

Міс Моді випросталася, глянула на мене і сказала:

— Аттікус, ти справжній диявол.

Повернувшись, батько велів мені змінити позицію.

— І щоб я більше не бачив, що ти цілишся в когось із цієї рушниці,— сказав він.

А було б непогано, якби наш батько і справді був диявол. Цікаво, що скаже Келпурнія?

— Містер Фінч? Та він уміє робити все.

— Що, наприклад? — не вгавала я.

Келпурнія почухала потилицю.

— Точно не знаю,— мовила.

А тут ще й Джем допоміг — запитав батька, чи не збирається він грати за методистів, на що Аттікус відповів, що він надто старий, щоб грати; чого доброго, можна скрутити собі в'язи. Методисти хотіли будь-що викупити закладену ділянку церковної землі і викликати баптистів на футбольний поєдинок. Батьки всіх мейкомбських дітей, здається, готувалися взяти участь у футбольній баталії, за винятком нашого батька. Джем сказав, що йому навіть не дуже хочеться й дивитися на таку гру, але як би там не було, це все-таки футбол, і не піти неможливо. Він стояв і похмуро спостерігав, як батько Сесіла Джейкобса, граючи в команді баптистів, забиває голи. Ми з Аттікусом стояли поруч.

Якось у суботу, взявши з собою рушниці, ми з Джемом вирушили на полювання — може, трапиться кролик чи білка. Пройшли не більше як п'ятсот ярдів од подвір'я Редлі, коли я помітила, що Джем раз у раз поглядає кудись на дорогу. Поверне голову і зиркне скоса.

— Що ти там побачив?

— Собаку онде бачиш?

— Здається, то старий Тім Джонсон.

— Еге ж.

Хазяїн Тіма Джонсона містер Гаррі Джонсон був водієм автобуса в Мобілі і жив на південній околиці міста. Тім, червоно-брунатної масті пойнтер, був улюбленцем Мейкомба.

— Що він там робить?

— Не знаю, Всевидько. Може, краще вернутися де дому.

— Джем, адже тепер лютий.

— Все одно, треба сказати Келпурнії.

Ми помчали додому і влетіли до кухні.

— Кел, вийди на хвилинку на вулицю,— попросив Джем.

— Чого? Не можу я виходити на вулицю щоразу, коли вам заманеться.

— Там собака, і з ним щось негаразд.

Келпурнія зітхнула.

— Мені нема часу перев'язувати собачі лапи. Там у ванній є марля, візьми і перев'яжи сам.

Джем похитав головою.

— Він захворів, Кел. З ним щось недобре.

— Він що, намагається спіймати себе за хвіст?

— Ні, він робить отак.— Джем опустив плечі, зігнувся і почав широко роззявляти рот, наче золота рибка.— Отак він іде і, здається, нічого не тямить.

— А чи не розповідаєш ти мені казку, Джем Фінч? — сердито запитала Келпурнія.

— Ні, Кел, присягаюсь.

— І швидко він біжить?

— Ні, не дуже, підтюпцем. Він біжить сюди.

Келпурнія сполоснула руки і вийшла за Джемом надвір.

— Я не бачу ніякого собаки,— сказала вона.

Келпурнія йшла за нами, і коли ми поминули будинок Редлі, глянула туди, куди вказав Джем. Тім Джонсон був ще далеченько, але плентався у нашому напрямку. Рухавсь він якось дивно — здавалося, його праві лапи були коротші за ліві. Він скидався на автомобіль, що буксує в піску.

— Наче якийсь кривобокий,— сказав Джем.

Келпурнія дивилась розгублено, потім узяла нас за плечі і потягла швиденько додому. Зачинила за нами двері, кинулася до телефону і закричала:

— Контору містера Фінча! Містер Фінч? Це Кел. Клянуся богом, на нашій вулиці скажений собака, недалеко... біжить сюди... так, сер... Це... містер Фінч... Їй-богу, це Тім Джонсон... так, сер... гаразд, сер...

Вона повісила трубку, а коли ми запитали, що відповів Аттікус, тільки похитала головою. Потім знову підбігла до телефону, загриміла важелем і сказала:

— Міс Юла Мей... ні, я вже поговорила з містером Фінчем, більше не з'єднуйте... Послухайте, міс Юла Мей, чи не могли б ви подзвонити міс Рейчел і міс Стефані Крофорд і всім, у кого є телефони по нашій вулиці. Треба сказати їм, що йде скажений собака! Будь ласка, мем.

Келпурнія прислухалась.

— Я знаю, міс Юла Мей, що нині лютий, але я теж знаю, який собака скажений, який ні. Будь ласка, мем, не гайте часу!

Потім Келпурнія запитала Джема:

— А у Редлі є телефон?

Джем подивився в телефонну книгу і сказав, що нема.

— Вони все одно не виходять з дому, Кел.

— Яке це має значення? Я скажу їм.

Вона вибігла на веранду, ми з Джемом за нею.

— Не виходьте! — закричала вона на нас.

Сусідів попередили. По всій вулиці старанно зачинялися двері. Тім Джонсон ще не появився. Ми стежили, як Келпурнія, підібравши поділ спідниці і фартух, побігла до будинку Редлі. Вмить вона опинилася на веранді і почала тарабанити в двері. Ніхто не відповідав, і вона закричала:

— Містер Натан! Містер Артур! Сказився собака! Сказився собака!

— А їй, між іншим, треба заходити в будинок із задніх дверей,— зауважила я.

Джем похитав головою.

— Зараз це не має значення.

Але даремно Келпурнія стукала у двері. Ніхто не обзивався, здавалося, ніхто її не чув. Келпурнія побігла до задніх дверей, і саме в цей час на доріжці, що вела до нашого будинку, зупинився форд. З нього вийшли Аттікус і містер Гек Тейт.

Містер Гек Тейт — шериф округу Мейкомб. На зріст такий, як Аттікус, але трохи тонший. Довгоносий шериф носив шнуровані чоботи з двома рядами блискучих металевих дірочок, бриджі, мисливську куртку. І пояс, утиканий патронами. В руках важка рушниця. Коли вони з Аттікусом підійшли до веранди, Джем відчинив двері.

— Не виходь надвір, сину,— сказав Аттікус.— Кел, де він?

— Він уже, певно, десь тут,— і Келпурнія показала на вулицю.

— Він що, біг? — спитав містер Тейт.

— Ні, містер Гек, його всього судомить.

— Може, вийдемо назустріч, Гек? — запитав Аттікус.

— Краще зачекати, містер Фінч. Звичайно вони ходять по прямій, але хто знає. Він може піти по кривій, це було б краще, або вийде на задвірок Редлі. Почекаємо трохи.

— Не думаю, щоб він забрів у двір до Редлі,— сказав Аттікус.— Там загорожа. Певно, піде дорогою...

Я гадала, що у скажених собак виступає з рота піна, що вони бігають, плигають, хапають людей за горло і все це трапляється в серпні. Якби Тім Джонсон поводився саме так, то я б не дуже злякалася.

Нема нічого страшнішого, ніж загадково безлюдна вулиця. Тихо стоять дерева, змовкли пересмішники, зникли теслі з двору міс Моді. Містер Тейт чхнув, потім висякався. Зняв з плеча рушницю. У вікні парадних дверей з'явилося обличчя міс Стефані Крофорд, невдовзі підійшла міс Моді і зупинилася поруч. Аттікус поставив ногу на обніжок стільця і почав повільно розтирати долонею коліно.

— Ось він,— мовив Аттікус тихо.

Тім Джонсон вийшов із-за повороту і плівся дорогою, що огинала будинок Редлі.

— Дивись,— прошепотів Джем.— Містер Гек казав, що скажені собаки рухаються по прямій, а цей ледве плентає, і, здається, для нього завузька дорога.

— Схоже, що його нудить,— сказала я.

— Що б йому зараз не трапилося на дорозі, він не зверне.

Містер Тейт, прикривши долонею очі, подався вперед.

— Справді, він скажений.

Тім Джонсон посувався не швидше від черепахи, але не грався сухим листям, нічого не обнюхував, а несхибно тримався одного напрямку. Ніби

його вела, підштовхуючи до нас, якась невидима сила. Було вже видно, як він здригався всім тілом, так кінь намагається одігнати від себе мух; пес то відкривав, то закривав пащу, його кособочило і все-таки тягло до нас.

— Він шукає місця, де померти,— сказав Джем.

Містер Тейт обернувся.

— Йому ще далеко до смерті, Джем, він ще й не починав здихати.

Тім доплентав до провулка за будинком Редлі і зупинився, певно, хотів зібрати останні проблиски свідомості, щоб вирішити, куди ж іти. Ступив ще кілька непевних кроків і тицьнувся у ворота Редлі, хотів обернутися, але не зміг.

Аттікус сказав:

— Гек, можна стріляти, поки він не зайшов у провулок. Бог його знає, кого він там зустріне. Кел, ідіть у будинок.

Келпурнія відчинила двері веранди і замкнула їх за собою на засув, потім передумала і лишила двері тільки на защіпці. Вона хотіла затулити собою щілину, але нам було все видно з-під її руки.

— Стріляйте, містер Фінч.

Містер Тейт подав Аттікусу рушницю. Мені і Джему стало недобре.

— Не гайте часу, Гек,— сказав Аттікус,— Стріляйте ви.

— Містер Фінч, тут треба з одного пострілу, без промаху.

Аттікус сердито похитав головою.

— Давайте, Гек. Він не ждатиме вас цілий день...

— Ради бога, містер Фінч, погляньте, де він стоїть. Схибиш — і вцілиш у будинок Редлі. А стрілець з мене нікудишній, ви ж знаєте.

— Та я вже років тридцять як не стріляв...

Містер Тейт мало не кинув рушницю Аттікусу.

— Буде чудово, якщо спробуєте зараз ви,— сказав він.

Наче в тумані, ми з Джемом побачили, як батько взяв рушницю і пішов на середину вулиці. Він ішов швидко, але мені здавалося, ніби він пливе під водою: час минав до болю повільно.

Коли Аттікус трошки підняв окуляри, Келпурнія прошепотіла:

— Господи милостивий, допоможи йому,— і затулила обличчя руками.

Аттікус зсунув окуляри на лоб, вони сковзнули і впали на землю. Було тихо, і я чула, як дзенькнули скельця. Аттікус потер рукою очі, підборіддя і швидко заблимав очима.

Тим часом Тім Джонсон все-таки щось збагнув: повернувся і поплентав вулицею далі. Ступив крок-два, зупинився, підняв морду і здерев'янів.

Здавалося, Аттікус, навіть не притуливши рушниці до плеча, натиснув на спуск.

Гримнув постріл. Тім Джонсон підскочив, упав на землю і завмер, лежав, наче брунатно-біла купка. Він так і не зрозумів, що сталось.

Містер Тейт сплигнув з веранди і побіг до будинку Редлі. Біля собаки зупинився, присів, повернувся і постукав себе пальцем по лобі над лівим оком.

— Взяли трошки праворуч, містер Фінч,— вигукнув він.

— Як завжди,— відповів Аттікус.— Був би у мене вибір, я б віддав перевагу дробовикові.

Батько нахилився, підняв окуляри, каблуком розтер на порох побиті скельця, підійшов до містера Тейта, зупинився і подивився на Тіма Джонсона.

Одні за одними відчинялися двері, вулиця поступово оживала. Вийшли з дому міс Моді і міс Стефані Крофорд.

Джем заціпенів. Я вщипнула його, щоб він опам'ятався, проте Аттікус, побачивши, що ми йдемо до нього, гукнув:

— Сюди не можна!

Містер Тейт усміхався, коли вони з Аттікусом повернулися до нашого двору.

— Я скажу Зібо, щоб забрав його,— мовив він.— А ви не так уже багато й забули, містер Фінч. Кажуть, чого раз навчишся, то вже не розучишся.

Аттікус мовчав.

— Аттікус...— озвався Джем.

— Чого тобі?

— Нічого...

— Приємно було дивитися на таку роботу, Фінч Несхибний.

Аттікус круто обернувся. Перед ним стояла міс Моді. Вони мовчки глянули одне на одного, і Аттікус сів у машину шерифа.

— Слухай-но, Джем,— сказав він,— не підходь близько до собаки, розумієш? Бо мертвий він не менш небезпечний, ніж живий.

— Гаразд,— відповів Джем.— Аттікус...

— Що, сину?

— Та так, нічого.

— Що з тобою, хлопче, ти розучився розмовляти? — сказав містер Тейт усміхаючись.— Ти хіба не знав, що твій батько...

— Годі, Гек, час повертатися до міста.

Коли вони поїхали, ми з Джемом пішли до Стефані Крофорд. Вона сиділа на ґанку і чекала, поки приїде Зібо на своєму сміттєвозі.

Джем був приголомшений. Міс Стефані сказала:

— Гм-гм, хто б міг подумати, скажений собака в лютому. А може, він і не скажений, просто так — дурний? Уявляю собі перекошену фізіономію Гаррі Джонсона, коли він повернеться з Мобіла і дізнається, що Аттікус

Фінч застрелив його собаку. Б'юсь об заклад, собака просто десь набрався бліх...

Міс Моді зауважила, що міс Стефані заспівала б не такої, якби Тім Джонсон ще бродив по вулиці. Та скоро все з'ясується — голову Тіма пошлють у Монтгомері.

Поступово, хоч і невпевнено, Джем починав розмовляти.

— ...бачила його, Всевидько? ...бачила, як він стояв?.. Спокійний, ніби злився з рушницею... як швидко все у нього вийшло... а я десять хвилин цілюся, поки влучу...

Міс Моді злорадно посміхнулася.

— Ну, то як воно, міс Джін Луїзо, все ще думаєте, що ваш батько нічого не вміє? Все ще соромно за нього?

— Ні-і,— відповіла я покірно.

— Забула ще тобі сказати, що Аттікус не тільки грав на варгані, свого часу він був найкращий стрілець округу Мейкомб.

— Найкращий стрілець...— повторив Джем, ніби луна відгукнулася.

— Саме так, Джем Фінч. Гадаю, тепер ви іншої заспіваєте. Хіба не знаєте, що вашого батька прозвали Фінч Несхибний, коли він був хлопцем? Якщо, бувало, на "Пристані Фінча" він збивав чотирнадцять голубів з п'ятнадцяти пострілів, то скаржився, що даремно витрачає патрони.

— Він ніколи нам про це не розповідав,— промимрив Джем.

— Ніколи не розповідав? Та невже?

— Ніколи, мем.

— Цікаво, чому він ніколи не ходить на полювання? — запитала я.

— Я, певно, зможу тобі пояснити,— сказала міс Моді.— Твій батько передусім людина благородної душі. Вміння влучно стріляти — дар божий, талант, але щоб досягти вершини майстерності, треба ще багато працювати. Розумієш, стрільба — це не гра на піаніно чи щось таке. А може, вій облишив рушницю, бо зрозумів, що бог наділив його несправедливою перевагою над живими істотами. Я так думаю, що він вирішив не брати в руки рушницю без крайньої потреби, а сьогодні така потреба випала.

— Здається, він міг би пишатися,— сказала я.

— Нормальні люди ніколи не пишаються своїм талантом,— зауважила міс Моді.

Нарешті приїхав Зібо. Він дістав з машини вила, обережно підчепив ними Тіма Джонсона, кинув у кузов, потім полив з бідона якоюсь рідиною місце, де лежав пес.

— Поки що не підходьте сюди,— гукнув.

Коли ми повернулися додому, я сказала Джему, що в понеділок буде про що розповідати в школі. Але Джем відразу попередив:

— Всевидько, ти тільки не вихваляйся в школі.

— Що? А чому й ні? А чий ще батько стріляє так, як наш? На весь округ він один!

— Я думаю, коли б він хотів, аби ми про це знали, то розповів би нам. Якби він цим пишався, то не таївся б від нас.

— Може, він просто забув,— сказала я.

— Ні, Всевидько, тут інше, і ти цього не розумієш. Аттікус і справді вже старий, але мені байдуже, якщо він чогось і не вмів зробити, байдуже навіть, коли б він зовсім, зовсім нічого не вмів робити.

Джем підняв камінчик і, радісно збуджений, кинув його в гараж. Потім побіг за ним і, озирнувшись, вигукнув:

— Аттікус — джентльмен, достоту як я!

РОЗДІЛ XI

Ще дітьми ми з Джемом не мали звички забігати далеко від дому, але коли я вчилася вже в другому класі і ми вже не переслідували Страхолюда Редлі, то все частіше бували в центрі Мейкомба. Тепер нам доводилося йти повз будинок місіс Генрі Лафайєт Дюбоз. Обминути його, прямуючи до міста, було просто неможливо, хіба що зробити гак з добру милю. Незначні сутички з цією жінкою в минулому відбили у мене бажання зустрічатися з нею знову, але Джем сказав: повинна ж я все-таки стати колись дорослою.

Місіс Дюбоз жила самотньо з прислугою — молодою негритянкою — недалеко від нас, у будинку з терасою, до якої вели круті східці. Вона була вже стара і сиділа день у ліжку або в кріслі на колесах. Ходили чутки, що серед численних шалей і ковдр вона переховувала старовинний пістолет, ще з часів громадянської війни.

Ми з Джемом ненавиділи місіс Дюбоз. Йдемо, бувало, а вона сидить на веранді і пронизує тебе колючим поглядом або заходиться безцеремонно розпитувати, як ми поводимось, а то почне гадати-

каркати, що з нас буде, коли виростемо,— звичайно, нічого путящого. І обминути її двір з протилежного боку теж марна справа: вона підводилась і зчиняла галас на всю вулицю.

Ми ніяк не могли догодити місіс Дюбоз. Коли я віталася з нею, промовляючи якомога лагідніше: "Привіт, місіс Дюбоз!", вона могла відповісти: "Дівчисько непутяще, як ти смієш говорити мені "Привіт"!? Ти повинна сказати: "Добрий день, місіс Дюбоз!"

Ну й сердита ця місіс Дюбоз. Коли вона почула, що Джем звертається до батька, називаючи його на ім'я, її всю аж затіпало. Зроду не бачила таких невихованих нахаб, заявила вона, і дуже шкода, що наш батько не одружився вдруге після смерті матері. Світ не знав кращої жінки, ніж наша мати, казала місіс Дюбоз, серце кров'ю обливається, коли бачиш, як Аттікус розпустив дітей. Я не пам'ятала своєї матері, але Джем пам'ятав, інколи він розповідав мені про неї, і від слів місіс Дюбоз він аж білів, так сердився.

Після Страхолюда Редлі, скаженого собаки та інших пригод Джем вирішив: не обов'язково зустрічати Аттікуса після роботи біля двору міс Рейчел, не боягузи ж ми, зрештою, можна побігти й далі,— і ми стали зустрічати Аттікуса щовечора біля пошти. Не один раз такими вечорами Аттікус помічав, що Джем був дуже сердитий — це означало, що місіс Дюбоз дошкулила йому якимось слівцем, коли ми пробігали повз неї.

— Не бери близько до серця, сину,— казав йому тоді Аттікус.— Вона стара жінка, до того ж хвора. Вище голову, і будь джентльменом. Що б вона тобі не казала, будь спокійний.

Джем відповідав, що хвора людина кричати не стане. А коли, бувало, ми підходили до її будинку втрьох, Аттікус знімав капелюх, чемно кланявся і казав:

— Добрий вечір, місіс Дюбоз! У вас сьогодні чудовий вигляд, ви як картинка.

Але він ніколи не казав, яка картинка. Аттікус звичайно розповідав їй про судові новини і на закінчення щиро запевняв: завтра місіс Дюбоз почуватиме себе чудово. Після цього надівав капелюх, брав мене на плечі — вона це бачила,— і, огорнені вечірніми сутінками, ми простували додому. У такі вечори я думала: хоч батько і не любить рушниці, не був на війні, а проте він — найхоробріша людина в світі.

На другий день після того, як Джемові сповнилося дванадцять, ми подалися до міста: братові не давали спокою подаровані йому гроші. Він гадав, що їх вистачить на малесенький паровий двигун для нього і на жезл тамбурмажора для мене.

Я вже давно задивлялася на той жезл,— у магазині Елмора, прикрашений цехінами та блискітками, він коштував сімнадцять центів. Моєю заповітною мрією тоді було швидше вирости і пройти на чолі шкільного оркестру округу з жезлом у руці. Тим часом я оволоділа мистецтвом тамбурмажора настільки, що могла підкинути паличку вгору і навіть спіймати, але Келпурнія, забачивши у моїх руках паличку, не пускає в дім. Я відчувала, що могла б зарадити цьому лихові, коли б мала справжній жезл, і тому була вдячна Джемові за його щедрий подарунок.

Місіс Дюбоз сиділа на терасі, коли ми проходили повз її двір.

— Куди це вас несе в такий час? — закричала вона.— Байдики б'єте! Ось я подзвоню директору школи і все розкажу. — Вона вже взялася руками за колеса свого крісла, і вираз її обличчя свідчив, що саме так вона й зробить.

— Та сьогодні ж субота, місіс Дюбоз,— сказав Джем.

— Це не має значення, що субота,— відповіла вона уже не так рішуче. — Цікаво, чи знає батько, де ви ходите?

— Місіс Дюбоз, ми почали ходити самі до міста, ще коли були отакі,— і Джем показав долонею приблизно на два фути від землі.

— Не обманюй мене! — загримала вона.— Джеремі Фінч, Моді Аткінсон сказала мені, що ти сьогодні вранці поламав її виноградну лозу. Вона розповість про це твоєму батькові — ти не радий будеш білому світові. Не мине й тижня, як ти опинишся у виправному будинку, не будь я Дюбоз!

Джем од самого літа навіть не підходив до винограду міс Моді, а хоч би й підходив і зламав якусь лозину, він знав: міс Моді не скаржитиметься батькові, а тому категорично заявив, що це неправда.

— Не сперечайся зі мною! — крикнула місіс Дюбоз.— А ти...— і вона тицьнула вузлуватим пальцем на мене,— чого швендяєш у комбінезоні? Порядній дівчинці належить ходити в платті і корсажі. Якщо до тебе ніхто не візьметься, з тебе виросте прислуга. Уявляю собі: офіціантка Фінч в кафе "О'кей"! Ха-ха-ха!

Мені стало страшно. Кафе "О'кей" — таємничий заклад у північній частині міської площі. Я вчепилася за руку Джема, але він висмикнув руку.

— Тримайся, Всевидько,— шепнув.— Не звертай уваги, вище голову, будь джентльменом.

Та місіс Дюбоз не дозволяла нам іти:

— Гарні Фінчі, нічого сказати! Одна прислуговує в кафе, другий у суді вигороджує чорномазих!

Джем аж остовпів. Місіс Дюбоз влучила, куди мітила, і вона це знала.

— Подумати тільки, до чого ми дожилися. Фінч проти своїх! — Вона піднесла руку до рота, потім опустила; за рукою потяглася довга блискуча нитка слини.— Ваш батько такий, як і чорномазі, і всякі білі покидьки, що їх він захищає!

Джем став червоний як рак. Я потягла його за рукав, і ми пішли, а вслід нам сипалися тяжкі звинувачення: що сім'я наша морально виродилася, що половина Фінчів узагалі перебуває в будинку для душевнохворих і що якби мати була жива, то ми не докотилися б до такого життя.

Не знаю, що найдужче вразило Джема, але мене місіс Дюбоз глибоко образила, назвавши всіх Фінчів розумово неповноцінними. Я вже майже звикла до того, що Аттікуса весь час ображали. Але я вперше почула, як зневажає мого батька доросла людина. Якби місіс Дюбоз не зачепила батька, то на її лайку можна було б не звертати уваги.

В повітрі запахло літом, у затінку було прохолодно, але сонце вже пригрівало, а це означало, що недалеко радісна нора: канікули, приїде Діл.

Джем купив собі модель паровика, і ми пішли до Елмора по жезл. Покупка не задовольнила Джема, він запхнув її в кишеню і поруч зі мною мовчки простував додому. Дорогою, тренуючись із жезлом, я випустила його з рук і мало не влучила в містера Лінка Діза.

— Обережніше, Всевидько! — сказав він.

Коли ми підійшли до будинку місіс Дюбоз, жезл мій був уже брудний, бо весь час падав у грязюку.

Місіс Дюбоз на терасі не було.

Через багато років я задумувалася, що штовхнуло Джема на такий вчинок, що примусило його порушити батьківський наказ "Будь джентльменом, сину", зрадити свою сором'язливу добропорядність — рису характеру, яка ще тільки зріла. Певно, Джемові, як і мені, довелося вислухати немало гірких, образливих слів на адресу батька, який захищає чорношкірих, я вже звикла до того, що Джем володіє собою,— у нього від природи спокійна вдача, його важко вивести з рівноваги. Але тоді у Джема на якийсь час просто потьмарився розум — тільки цим, я гадаю, можна пояснити все, що сталося.

Те, що утнув Джем, я б зробила залюбки, аби не Аттікус, адже він заборонив мені воювати з старими сварливими леді. Тільки-но ми підійшли до воріт місіс Дюбоз, як Джем вихопив у мене з рук жезл і, шалено розмахуючи ним, вскочив у двір — забув, що йому наказував батько, забув, що під шалями місіс Дюбоз заховано пістолет, що коли схибить вона, то, певно, не схибить її служниця Джесі.

І тільки після того як він позбивав верхівки всіх камелій, як усе навкруги було всіяно зеленим листям і бутонами квітів,— тільки тоді він угамувався. Потім переламав об коліно жезл і жбурнув його на землю.

Я заверещала. Джем смикнув мене за волосся і сказав, що якби йому трапилася нагода, то він зробив би те саме знову, і що коли я не замовкну, він повириває все моє волосся. Я не замовкла, і він дав мені стусана коліном. Я не втрималась і впала обличчям додолу. Джем грубо підняв мене, але я побачила, що йому стало шкода мене. Слова були зайві.

Того вечора ми не пішли зустрічати Аттікуса, а вештались в кухні, доки Келпурнія не прогнала нас. Невідомо звідки, але Келпурнія уже знала все. Вона не дуже вміла втішати і все-таки дала Джемові підсмажений, ще гарячий шматок хліба з маслом. Він розламав його навпіл і поділився зі мною. Я покуштувала — як вата, ніякого смаку.

Ми пішли до вітальні. Я взяла футбольний журнал, знайшла фото Діксі Гауела, показала Джемові і сказала:

— Схожий на тебе.

Важко було придумати щось приємніше для Джема, проте це не змінило його настрою. Джем сидів біля вікна в кріслі-гойдалці, зіщулився, насуплений, сидів і ждав. Вечоріло.

Здавалося, минула ціла вічність, перш ніж почулися на веранді кроки Аттікуса. Грюкнули скляні двері, стало тихо — Аттікус зняв і повісив капелюх, потім пролунав його голос:

— Джем!

Голос був холодний, непривітний.

Аттікус увімкнув світло в вітальні і глянув на нас, ми сиділи, боячись поворухнутися. В одній руці він тримав жезл, заяложена китичка тяглася по килиму, у другій руці на долоні лежали великі пуп'янки камелії.

— Джем, це твоя робота? — спитав Аттікус.

— Так.

— Навіщо це ти зробив?

— Вона сказала, що ти вигороджуєш чорномазих і покидьків,— відповів Джем тихо.

— Це єдина причина?

Джем поворухнув губами: "Так".

— Сину, я добре знаю, скільки тобі доводиться терпіти від твоїх ровесників через те, що твій батько, як ти висловився, "захищає чорномазих", але таку поведінку щодо старої хворої жінки не можна виправдати. Я настійно раджу тобі піти і поговорити з місіс Дюбоз. Потім одразу ж додому.

Джем не поворухнувся.

— Іди, я тобі сказав.

Я вийшла з вітальні слідом за Джемом.

— Вернися,— наказав мені Аттікус.

Я вернулась.

Аттікус узяв газету і сів у крісло-гойдалку, в якому щойно сидів Джем. Присягаюсь життям, я не розуміла, як він міг спокійно сидіти й читати газету тоді, як іржава реліквія часів громадянської війни могла щохвилини обірвати життя його єдиного сина. Звичайно, Джем інколи і мене доводив до того, що я ладна була його вбити, але, коли розібратись, у мене, крім нього, нікого нема. Аттікус, певно, цього не розумів. Або розумів, та йому було байдуже.

Я подивилася на нього з ненавистю, та горе швидко стомлює людину: скоро я вже сиділа у нього на колінах, він пестив мене.

— Ти вже надто велика, щоб колисати тебе на руках,— сказав він.

— Тобі байдуже, що з ним станеться? — спитала я.— Послав його на неминучу смерть, а він же за тебе заступився.

Аттікус дужче пригорнув мене до себе.

— Ще рано хвилюватися. Ніколи не сподівався, що Джем через це може втратити самовладання. Я гадав, що у мене будуть неприємності з тобою.

Я сказала, що не розумію, чому тільки ми з Джемом не повинні забувати про самовладання, а іншим дітям в школі це не обов'язково.

— Всевидько,— мовив Аттікус,— влітку доведеться терпіти ще гірше, і все-таки не втрачайте самовладання... Я розумію, що це несправедливо, що вам дістається, але інколи настає час, коли треба мобілізуватись, і від того, як ми поводимось у важку для нас годину... словом, можу сказати, що коли ви станете дорослі і все згадаєте, то зрозумієте, що я вас не зрадив. Судова справа Тома Робінсона — це випробування нашої совісті... Всевидько, я не зможу ходити до церкви, я перестану вірити в бога, коли не спробую допомогти цій людині.

— Аттікус, ти, певно, помиляєшся.

— Як це?

— Майже всі вважають, що ти робиш не так, як треба...

— Це їхнє право, і їхню думку треба поважати,— сказав Аттікус.— Але для того, щоб жити по совісті з іншими людьми, я повинен жиги в злагоді з власною совістю. Діяти по совісті не завжди означає погоджуватися з думкою більшості.

Коли Джем вернувся, він застав мене в Аттікуса на колінах.

— Ну що, сину? — запитав Аттікус.

Він поставив мене на ноги, і я нишком глянула на Джема. Нічого з ним не сталося, тільки обличчя якесь чудне. Може, вона дала йому якогось зілля?

— Я там усе прибрав і попросив пробачення, але я не вважаю себе винним. Працюватиму у неї щосуботи і зроблю все, щоб камелії знову виросли.

— Якщо не вважаєш себе винним, нічого було вибачатися,— сказав Аттікус.— Джем, вона стара і хвора. Ти не повинен зважати на її слова і вчинки. Звичайно, було б краще, якби все це вона сказала мені, а не вам, але в житті не завжди виходить так, як ми того хочемо.

Джем не міг одвести погляду від квітки на килимі.

— Аттікус, вона хоче, щоб я їй читав.

— Читав?

— Так. Вона хоче, щоб я приходив до неї щодня після школи, а також у суботу, і читав їй уголос по дві години щодня. Аттікус, це справді треба?

— Звичайно.

— Але вона хоче, щоб я ходив цілий місяць.

— Ходитимеш цілий місяць.

Джем акуратно підняв носок черевика над серединкою квітки і наступив на неї. Потім сказав:

— Знаєш, Аттікус, знадвору ще нічого, а всередину зайдеш, скрізь темрява, страшно... химерні тіні, а на стелі...

Аттікус похмуро всміхнувся.

— Це повинно імпонувати твоїй багатій фантазії. Уяви собі, що ти в будинку Редлі.

Наступного понеділка пополудні ми з Джемом піднялися крутими східцями на терасу місіс Дюбоз. Джем ніс "Айвенго" і мав вигляд людини, добре обізнаної з обстановкою. Постукав у другі двері зліва.

— Місіс Дюбоз! — гукнув він.

Джесі відчинила вхідні двері, відсунула засув других, скляних дверей.

— Це ти, Джем Фінч? — запитала вона.— І сестру привів? Я не знаю...

— Хай заходять обоє, Джесі,— гукнула місіс Дюбоз.

Джесі впустила нас, і ми пішли в кухню.

Тільки-но ми переступили поріг, як звідти потягло важким духом. Такий запах буває в гнилих од вогкості будинках, де горять гасові лампи, воду беруть з діжок, а сплять на простирадлах з невідбіленої тканини. Такий запах мене завжди лякав і насторожував.

У кутку кімнати стояло мідне ліжко, на ньому лежала місіс Дюбоз. "Чи не Джемові витівки прикували її до ліжка",— майнуло в моїй голові. На якусь мить мені стало шкода її. Вона лежала, вкрита купою теплих ковдр, і дивилася на нас майже по-дружньому.

Біля ліжка стояв мармуровий умивальний столик, на ньому склянка з чайною ложечкою, червона вушна спринцівка, коробочка з ватою і сталевий будильник на трьох ніжках.

— То ти привів з собою свою сестру-замазуру, га? — по-своєму привіталася з нами місіс Дюбоз.

— Моя сестра не замазура, і я вас не боюся,— спокійно відповів Джем, хоч я помітила, що в нього тремтять коліна.

Я чекала гнівного вибуху, але місіс Дюбоз тільки й сказала:

— Починай читати, Джеремі.

Джем сів у плетене крісло і розгорнув "Айвенго". Я підсунула друге крісло і сіла поруч.

— Сядь ближче,— сказала Джему місіс Дюбоз.— Отут, біля ліжка.

Ми підсунули крісла. Ніколи я ще не бачила місіс Дюбоз так близько, і єдиним моїм бажанням було відсунутися від неї якнайдалі.

Вона була жахлива. Обличчя кольору заяложеної подушки, в куточках рота блищить слина і повільно, немов льодовик, сповзає в глибокі ущелини по обидва боки підборіддя. Все обличчя в нездорових старечих плямах; у вилинялих очах — дві крихітні, як вістря голки, цяточки — зіниці. Руки вузлуваті, нігті заросли. Вона не вставила протез нижніх зубів і верхня губа видавалася наперед; час від часу місіс Дюбоз підтягувала нижню губу до верхніх зубів-протезів, тоді підборіддя подавалося вперед і слина текла швидше.

Я намагалася не дивитись на неї. Джем знову розгорнув "Айвенго" і почав читати. Я спробувала стежити очима за рядками, але він читав надто швидко. Коли траплялося незнайоме слово, Джем пропускав його, проте місіс Дюбоз ловила його на цьому і примушувала прочитати слово по літерах. Джем читав уже хвилин двадцять. А я розглядала закіптюжений камін, дивилась у вікно,— куди завгодно, аби не дивитися на місіс Дюбоз. Вона все рідше поправляла Джема, в одному місці він випустив цілу фразу, і вона не помітила. Вона вже не слухала. Я глянула на ліжко.

З місіс Дюбоз щось сталося. Вона лежала на спині, вкрита ковдрами до самісінького підборіддя. Видно було тільки голову і плечі. Голова повільно хиталася то в один бік, то в другий. Зрідка місіс Дюбоз широко відкривала рот, і видно було, як ворушиться її язик. На губах збиралася слина, місіс Дюбоз втягувала її і знову відкривала рот. Здавалося, її рот жив своїм життям, він одкривався й закривався, як молюск-роззявка в час відпливу. Інколи з нього виривалося "пт..." — ніби там закипала каша.

Я смикнула Джема за рукав.

Він подивився спочатку на мене, потім на ліжко. Голова повернулася до нас.

— Місіс Дюбоз, як ви себе почуваєте? — спитав Джем.

Вона не чула.

Раптом задзвонив будильник, ми принишкли від страху. За хвилину, все ще приголомшені, ми з Джемом були вже на вулиці. Ми не втекли, Джесі випровадила нас: ще дзвонив будильник, як вона вбігла до кімнати і випхнула нас за двері.

— Ш-ш ш... біжіть додому,— сказала вона.

Вже в дверях Джем чогось загаявся.

— Їй час приймати ліки,— сказала Джесі і грюкнула за нами дверима. Я помітила, як вона поспішала до ліжка місіс Дюбоз.

Було за чверть до четвертої, коли ми повернулися додому, побігали з м'ячем на подвір'ї, потім настав час зустрічати Аттікуса. Він приніс мені два жовтих олівці, а Джемові — футбольний журнал. І хоч батько нічого не сказав, я гадаю, то була своєрідна винагорода за перший день читання у місіс Дюбоз. Джем розповів йому про наші пригоди.

— Страшно було? — запитав Аттікус.

— Ні, але вона така бридка. Її мучать якісь приступи. З рота весь час тече слина.

— Вона не винна. Коли людина хвора, на неї не завжди приємно дивитися.

— Мені було боязко,— сказала я.

Аттікус глянув на мене поверх окулярів.

— А тобі не обов'язково ходити з Джемом.

На другий день у місіс Дюбоз все повторилося, те саме було і третього дня. Поступово ми до цього звикли: спочатку місіс Дюбоз накидалася на Джема, дорікаючи йому за камелії і за батька-чорнолюба; потім замовкала і нарешті забувала про нас. Дзвонив будильник, Джесі випроваджувала нас, і ми до вечора могли робити що заманеться.

— Аттікус,— запитала я одного разу ввечері,— що таке чорнолюб?

Аттікус нахмурився.

— Тебе хто-небудь називає так?

— Ні, місіс Дюбоз так називає тебе. Вона щодня сердиться і каже, що ти чорнолюб. А мене так обізвав Френсіс на Різдво, доти я цього слова не чула.

— І тому ти на нього тоді накинулася?

— Так...

— Чого ж ти питаєш, що це означає?

Я стала пояснювати Аттікусу, що мене розлютило не те, що він сказав, а те, як він сказав.

— Ніби він сказав шмаркач чи щось подібне.

— Всевидько, розумієш, слово чорнолюб так само, як і шмаркач, беззмістовне. Як би тобі це пояснити... Невігласи і непорядні люди вдаються до цього слова, коли, на їхню думку, хтось добре ставиться до негрів, краще, ніж до них. Так називають людей таких, як ми з тобою, коли хочуть приклеїти брудний, образливий ярлик.

— Але насправді ж ти не чорнолюб?

— Звичайно, я чорнолюб. Я намагаюся любити всіх... Інколи про мене погано говорять... Розумієш, дівчинко, це не образа, коли тебе називають словом, яке комусь здається образливим. Це тільки свідчить, яка жалюгідна душа у людини, що так каже. Отже, не бери близько до серця слова місіс Дюбоз. Їй самій не солодко живеться.

Одного разу, приблизно через місяць, Джем, знемагаючи, брів по сторінках сера Вальтера Скаута (так він назвав Вальтера Скотта), а місіс Дюбоз виправляла його на кожному слові, коли раптом у двері хтось постукав.

— Увійдіть! — заверещала місіс Дюбоз.

Це був Аттікус. Він підійшов до ліжка і привітався з місіс Дюбоз за руку.

— Я йшов з роботи і не зустрів, як звичайно, дітей. Вирішив, що вони ще тут.

Місіс Дюбоз усміхнулась. Я не могла уявити, як вона могла розмовляти з людиною, котру так ненавиділа.

— Знаєте, котра година, Аттікус? — сказала вона.— Рівно чотирнадцять хвилин на шосту. Будильник поставлено на половину шостого. Не забудьте.

Раптом мені спало на думку, що ми щоденно затримуємось у місіс Дюбоз трохи довше, що будильник щоразу дзвонить на кілька хвилин пізніше і тому приступи місіс Дюбоз починаються до дзвінка. Сьогодні вона мучить Джема уже скоро дві години, а приступу все ще нема. Ми попали в пастку! Будильник — наш порятунок. А що як одного дня він узагалі не задзвонить, що тоді робити?

— Отже, місіс Дюбоз, Джем кінчає читання — термін минув,— сказав Аттікус.

— Треба було б ще з тиждень,— відповіла вона,— для певності...

Джем підвівся.

— Але ж...

Аттікус подав рукою знак, і Джем замовк. Коли йшли додому, Джем нагадав, що домовлялися на місяць, місяць минув, і це несправедливо.

— Ще тільки тиждень, сину.

— Ні,— сказав Джем.

— Так,— сказав Аттікус.

Наступного тижня ми знову ходили до місіс Дюбоз. Будильник остаточно замовк, і місіс Дюбоз нас просто відпускала. "Досить",— казала вона, і ми йшли додому. Батько на цей час був уже вдома і читав газету. Хоч приступи і скінчилися, місіс Дюбоз лишалася такою ж сварливою жінкою: коли сер Вальтер Скотт вдавався до довгого описування якогось рову чи замку, їй ставало нудно і вона починала допікати:

— Джеремі Фінч, я тобі казала: ти пожалкуєш, що сплюндрував мої камелії. Тепер тобі шкода їх, правда?

Джем відповідав, що йому шкода.

— Ти думав, що знищив мій "гірський сніг", так? Джесі каже, що вершки відросли. Наступного разу ти це краще зробиш, га? Вирвеш прямо з корінням, га?

Джем відповідав, що саме так він і зробить.

— Ти не буркочи собі під ніс, хлопче! Подивися мені в очі і скажи: "Так, мем". Правда, тобі ніяково людям і в очі дивитися — ще б пак, з таким батьком, як у вас!

Джем підводив голову, втуплював погляд у місіс Дюбоз, обличчя спокійне — ніяких ознак роздратування. Останнім часом Джем навчився бути ввічливим і підкреслено уважним навіть тоді, коли доводилося вислухувати її жахливі вигадки.

Нарешті настав довгожданий день, коли місіс Дюбоз сказала:

— Досить,— і додала: — Це все. До побачення.

Отже, кінець. Наша радість не мала меж, ми, підстрибуючи, весело помчали додому.

То була гарна весна: дні ставали довші, і ми мали більше часу для ігор. Джем захопився статистикою — він хотів знати все про кожного футболіста студентських команд країни. Щовечора Аттікус читав нам спортивні сторінки газет. Судячи з усього, команда штату Алабама (ми не могли навіть вимовити імена футболістів) має шанс цього року знову завоювати Кубок Троянди. Якось увечері Аттікус, як завжди, переглядав газету, але не встиг прочитати й половини спортивного огляду, як задзвонив телефон.

Аттікус відповів. Потім вийшов у коридор і зняв з вішалки капелюх.

— Я зайду на хвилинку до місіс Дюбоз,— сказав він.— Скоро вернуся.

Проте Аттікус затримався. Давно вже настала пора мені спати, а його усе не було. Коли він повернувся, в руках у нього була коробка від цукерок. Аттікус сів у вітальні і поставив коробку біля свого крісла.

— Що вона хотіла? — спитав Джем.

Ми не бачили місіс Дюбоз уже понад місяць. Останнім часом вона не сиділа на терасі.

— Вона померла, сину,— сказав Аттікус.— Щойно.

— О,— сказав Джем,— Добре.

— Це справді добре. Принаймні більше не страждатиме. Вона довгий час хворіла. Знаєш, сину, що то в неї були за приступи?

Джем похитав головою.

— Місіс Дюбоз була морфіністкою,— сказав Аттікус.— Вона приймала морфій, щоб затамувати біль. Лікар приписав їй. Вона могла б приймати

морфій до кінця своїх днів і не померла б у таких муках, але вона була людина непримиренного характеру...

— Як це? — запитав Джем.

Аттікус пояснив:

— Невдовзі до твоєї витівки вона попросила мене скласти їй заповіт. Лікар Рейнольдс сказав, що їй лишилося жити не більше кількох місяців. Всі її справи були в абсолютному порядку, але вона зауважила: "З однією справою в мене негаразд".

— З якою саме? — збентежено спитав Джем.

— Вона сказала, що хоче покинути цей світ нікому і нічим не зобов'язаною. Джем, вона тяжко хворіла, людина в її становищі може вдатися до якого завгодно засобу, аби полегшити страждання, і ніхто її не осудив би, але вона була іншої думки. Вона вирішила перед смертю перебороти згубний потяг до морфію, і як сказала, так і зробила.

— То це й було причиною її приступів? — запитав Джем.

— Так, саме це й було причиною приступів. Більшість з того, що ти читав їй, вона не чула, я певен. Вся її увага була прикута до будильника. Якби ти не попав до її рук, я все одно звелів би тобі ходити до неї і читати. Твоє читання, певно, трохи відвертало її увагу. Була й ще одна причина...

— І вона померла вільною і чистою?— запитав Джем.

— Як гірське повітря,— сказав Аттікус.— Майже до останньої хвилини не втрачала свідомості,— Аттікус усміхнувся,— і сварилася. З усіх сил кляла мене і віщувала, що до кінця своїх днів я тільки те й робитиму, що

братиму тебе з тюрми на поруки. Вона веліла Джесі запакувати для тебе оцю коробку...

Аттікус нахилився, підняв коробку від цукерок і передав її Джемові.

Джем одкрив коробку. В ній на зволоженій ваті лежала прекрасна прозоро-біла квітка — камелія "гірський сніг".

У Джема очі мало не полізли на лоб.

— Стара карга, чого вона до мене присікалася! — закричав Джем і жбурнув квітку додолу.

Аттікус швидко підвівся і підійшов до Джема. Син схилив голову батькові на груди.

— Ну-ну, годі,— мовив батько.— Я думаю, що цим вона тобі сказала: тепер усе гаразд, Джем, усе гаразд. Ти ж знаєш, вона була жінкою благородною.

— Благородною? — Джем підняв голову. Він був червоний як рак.— І це після всього, що вона про тебе казала?

— І все-таки вона була жінкою благородною. Хоча її погляди на речі й не збігалися з моїми... це так, сину. Проте, я тобі вже казав, якби ти навіть проявив стриманість того вечора, я все одно послав би тебе до місіс Дюбоз, щоб ти почитав їй уголос. Я хотів, щоб ти уважніше придивився до неї, хотів, щоб ти побачив справжню мужність, щоб переконався, що не обов'язково мати в руках рушницю. Справжня мужність — це коли ти знаєш наперед, що не переможеш, а все одно борешся, борешся до кінця. Рідко перемагаєш, а все-таки часом перемагаєш. Місіс Дюбоз перемогла. Вона померла певна, що нікому нічим не зобов'язана. Це наймужніша людина, яку мені будь-коли доводилося бачити.

Джем підняв коробку від цукерок і жбурнув у вогонь. Потім підняв квітку. Я пішла спати, а він сидів і гладив пальцями пелюстки камелії. Аттікус читав газету.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ XII

Джемові сповнилося дванадцять років. Ладнати з ним стало нелегко: характер непостійний, настрій мінливий. А апетит — страшний. Весь час Джем огризається — не чіпляйся до мене! Я не витримала і спитала Аттікуса:

— Чи не солітер у нього?

Аттікус сказав, що ні, просто Джем росте. І я повинна бути терпляча і якомога рідше йому надокучати.

Перемінився Джем за останні тижні. Одразу після смерті місіс Дюбоз. Раніше він, здається, був радий, коли я супроводжувала його на ті щоденні читання. І враз у нього появилися нові, незрозумілі погляди, він почав їх нав'язувати мені, дійшло до того, що інколи він повчав мене, що і як робити. Одного разу ми посварились, і Джем крикнув:

— Пора вже бути людиною! Навчишся ти коли-небудь поводитися так, як належить дівчині?

Я розплакалась і побігла до Келпурнії.

— Ти не повинна засмучуватись із-за містера Джема,— почала вона.

— Міс-те-ра?!

— Так, містера, він уже майже дорослий.

— Не доріс він ще до містера,— сказала я.— Його треба відлупцювати, та нікому, а я не можу, бо мала.

— Дитино,— заспокоювала Келпурнія,— містер Джем стає дорослим, і тут нічого не вдієш. Тепер йому дедалі частіше хочеться побути на самоті, займатися своїми справами — усі хлопці такі. А ти, щоб не нудьгувати, приходь до мене. В кухні завжди знайдеться діло.

Літо мало бути непоганим: Джем хай собі робить що хоче, а я, поки приїде Діл, буду з Келпурнією. Вона, здається, рада, коли я забігаю до неї в кухню, дивлюсь, як вона порається, і думаю: це зовсім не просто — бути дівчиною.

Настало літо, а Діл не приїжджав. Я одержала від нього листа і фотокартку. Він писав, що у нього новий батько — це було його фото — і що йому доведеться влітку лишитися в Мерідіані, бо вони надумали робити рибальський човен. Новий батько Діла був адвокат, як і Аттікус, але набагато молодший. З фотографії на мене дивилося досить приємне обличчя, я раділа, що Ділові пощастило придбати такого батька, але водночас мене охопив розпач. Правда, в кінці листа Діл запевняв, що вічно мене кохатиме, писав, щоб я не турбувалася, що він тільки-но заробить грошей, приїде по мене, і ми одружимось, і щоб я йому писала.

Я розуміла, що маю справжнього жениха, та яка від цього радість, коли його не було поряд. Раніше я ніколи про це не думала, але літо для мене — це Діл, який сидить біля ставу і курить цигарку з мотузка; заблищать, забігають у Діла очі — значить, придумав, як виманити з дому Страхолюда Редлі; літо — це квапливий поцілунок Діла, коли на нас не дивиться Джем, це бажання завжди бути разом. Коли Діл був поряд, життя текло своїм звичайним річищем, без нього воно ставало нестерпним. Два дні я ходила сама не своя.

До того ж законодавчі збори штату було скликано на позачергову сесію, і Аттікус поїхав на два тижні. Губернаторові заманулося терміново влаштувати аврал і позбутися кількох молюсків, що присмокталися до днища державного корабля; в Бірмінгемі почалися сидячі страйки; черги за хлібом у містах ставали все довші, а фермери — все бідніші. Та ці події відбувалися в світі, далекому від нас із Джемом.

Одного разу ми немало здивувалися, побачивши в "Монтгомері едвертайзер" карикатуру, під якою був напис "Фінч із Мейкомба". Аттікус — босий, у коротких штанях, прикутий до парти — щось старанно виводив на грифельній дощечці, а навкруги якісь легковажні дівчата верещали і гикали на нього.

— Це комплімент,— пояснив Джем.— Він завжди робить те, до чого інші не беруться.

— Як це?

До того нового, що останнім часом з'явилося в характері Джема, слід додати ще одну рису: йому почало здаватися, що він усе на світі знає.

— Ну, Всевидько, це щось на зразок перебудови системи оподаткування в округах і таке інше. Більшість людей такими речами не цікавиться.

— Звідки ти знаєш?

— Годі, дай мені спокій. Я читаю газету.

Хай буде так, як він хоче. Я пішла в кухню. Келпурнія лущила горох, нараз вона спитала:

— Що мені з вами робити в неділю? Як ви підете до церкви?

— Дуже просто. Гроші на пожертвування Аттікус нам залишив.

Келпурнія примружила очі, і я здогадалася, що вона думає.

— Кел, ми будемо поводитися пристойно, справді. Ось уже скільки років ми не пустуємо в церкві.

Келпурнія, певно, пригадала один пам'ятний день: то була неділя, йшов дощ, ми лишилися самі — ні батька, ні вчительки не було. Зоставшись без нагляду, ми всім класом пішли в кочегарку і прив'язали там Юніс Ен Сімпсон до стільця. Потім про неї забули. Піднялися нагору, слухали тихенько проповідь, коли раптом щось як затарабанить — десь били по трубах парового опалення, батареї дзвеніли, аж поки хтось не пішов з'ясувати, в чому річ. Коли Юніс Ен привели з кочегарки, вона заявила, що більше не бажає грати в мученика, хоча Джем Фінч і сказав, що коли вона вірить у бога по-справжньому, то не згорить, але внизу надто жарко.

— І крім того, Кел, Аттікус не вперше залишає нас самих,— протестувала я.

— Залишає тоді, коли знав напевно, що з вами в церкві буде вчителька. Цього разу він про це нічого не згадував — може, забув.

Келпурнія почухала потилицю. І раптом усміхнулася.

— Може, ви з містером Джемом підете завтра до церкви зі мною?

— Ай справді!

— Ну, то як? — засміялася Келпурнія.

Келпурнія завжди по суботах ретельно мила мене, але тієї суботи вона возилася зі мною особливо старанно. Двічі намилила, щоразу міняла воду, сунула мою голову в таз і вимила шампунем. Джемові вона вже давно довіряла, але цього разу вирішила перевірити, на що він відповів сердито:

— Чи можна в цьому домі помитися так, щоб ніхто не підглядав?

На ранок Келпурнія раніше ніж звичайно "зайнялася нашим туалетом". Коли вона лишалася у нас на ніч, то спала в кухні на розкладушці; того ранку вся кухня була завалена нашим святковим вбранням. Моє плаття Келпурнія так накрохмалила, що воно настовбурчилось і стало схоже на дзвін. Келпурнія примусила мене надіти нижню спідницю і замість пояса туго пов'язала рожеву стрічку. Мої лаковані туфлі вона так натерла черствим хлібом, що вони блищали, як дзеркало.

— Ми наче на карнавал збираємося,— сказав Джем.— Нащо все це, Кел?

— Я не хочу, щоб казали, ніби я погано доглядаю своїх дітей,— пробуркотіла вона.— Містер Джем, цей галстук аж ніяк не пасує до вашого костюма. Він зелений.

— То й що?

— А костюм синій. Невже ви не розумієте?

— Еге-ге,— закричала я,— Джем не розуміється на кольорах!

Джем почервонів од злості, але Келпурнія зауважила:

— Досить, у "Першу Покупку" годиться йти у веселому настрої.

"Перша Покупка" — африканська методистська церква — містилася за південною околицею міста, в негритянському кварталі, в районі лісопильні. Ця старезна будівля з колись фарбованими, а нині облупленими стінами була єдина в Мейкомбі церква з дзвіницею, а називалася вона так тому, що побудували її на перші гроші, зароблені визволеними рабами. В неділю тут молилися негри, а в будні білі грали в карти.

В церковному дворі і поруч на кладовищі глиниста земля була тверда як камінь. Коли хтось помирав у спеку, покійника обкладали льодом і ждали, поки піде дощ і земля розм'якне. Тільки подекуди на кладовищі стояли зруйновані надгробки; свіжіші могили були обкладені яскравими кольоровими скельцями та скалками битих пляшок від кока-коли. На деяких могилах височіли, як сторожі, громовідводи, що означало: небіжчик був неспокійної вдачі; на могилках дітей видніли недогарки свічок. Це було гарне кладовище.

Ми ввійшли в церковний двір, на нас повіяв теплий гірко-солодкий запах охайно вдягнених негрів: пахло помадою для волосся, жувальною гумкою, нюхальним тютюном, одеколоном, милом, м'ятними цукерками та бузковою пудрою.

Забачивши мене і Джема поряд з Келпурнією, чоловіки трохи відступили і зняли капелюхи; жінки склали руки на животі, як це завжди вони роблять в будні,— на знак шанобливої уваги. Люди розступилися, утворивши вузеньку доріжку, що вела до церковних дверей. Келпурнія йшла посередині, між мною і Джемом, відповідаючи на привітання своїх святково вдягнених сусідів.

— Як це розуміти, міс Кел? — почувся голос ззаду.

Келпурнія поклала руки нам на плечі, ми зупинились і озирнулися: в проході між двома рядами людей стояла висока негритянка. Вона виставила одну ногу вперед, уперлася ліктем лівої руки в бік і, піднявши

долоню, показувала на нас. Голова конусом, якісь чудні, схожі на мигдалини очі, прямий ніс, чітко окреслений рот. Мені здалося, що жінка дуже висока.

Келпурнія міцніше стиснула моє плече.

— Що ти хочеш, Луло? — спитала вона. Раніше я не чула, щоб Келпурнія розмовляла таким тоном — спокійно, презирливо.

— Хочу знати, навіщо ти ведеш білих дітей до чорномазих у церкву?

— Вони мої гості,— відповіла Келпурнія, і я знову звернула увагу на її голос: вона розмовляла так, як і всі негри.

— А цілий тиждень, певно, ти гостя у Фінчів?

Натовп загомонів.

— Не бійся,— прошепотіла мені Келпурнія, але троянди на її капелюсі затремтіли, вона гнівалася.

Коли Лула спробувала підійти до нас, Келпурнія сказала:

— Не підходь, чорномаза!

Лула зупинилась, але відказала:

— Нічого тобі приводити сюди білих дітей — у них своя церква, а у нас своя. Це наша церква, правда ж, міс Кел?

Келпурнія сказала:

— Але ж бог один, правда?

— Ходім додому, Кел,— мовив Джем,— ми тут небажані гості...

Я теж розуміла: ці люди не хотіли, щоб ми залишалися. Я скоріше відчувала, ніж бачила, що юрба наступає. Нас оточували щільніше, але коли я глянула на Келпурнію, її очі сміялися. Я знову подивилася на доріжку, обабіч якої були люди: Лула зникла. На тому місці стіною стояли негри.

Один вийшов наперед. Це був Зібо, сміттяр.

— Містер Джем,— мовив він,— ми раді бачити вас тут. А на Лулу не зважайте: вона сердита, бо преподобний Сайкс погрожував вичитати їй з кафедри. Всі її знають як баламутку, спаде на думку якась химера — от і носиться з нею; а ми дуже раді вам.

По цьому Келпурнія попрямувала до церкви, біля входу нас привітав преподобний Сайкс і повів до передньої лави.

"Перша Покупка" була нештукатурена, непофарбована. Вздовж стін на мідних скобах висіли гасові лампи; за сидіння правили лави з соснових дощок. За грубою дубовою кафедрою побляклий од часу рожевий шовковий стяг проголошував: "Бог є любов". Крім цієї прикраси, в церкві висіла ще літографія з картини Ханта "Світоч світу". Більше не було нічого. Ми звикли бачити в церкві піаніно чи орган, збірники псалмів, програму богослужіння — тут не було цих атрибутів. У церкві було похмуро, прохолодно, вогко, але парафіян прибувало дедалі більше, і в церкві ставало тепліше. До послуг кожного парафіянина на лавах лежали дешевенькі картонні опахала з яскравим зображенням Гефсиманського саду — дарунок Компанії металевих виробів Тіндела ("Широкий і різноманітний вибір товарів"),

Келпурнія легенько підштовхнула нас із Джемом, щоб ми посунулися в кінець ряду, і сама сіла між нами. Витягла з гаманця хусточку,

розв'язала тугий вузлик з одного кінця і дала нам з Джемом по монетці вартістю десять центів.

— У нас є свої,— прошепотів Джем.

— Тримай,— сказала Келпурнія.— Ви мої гості.

Якийсь час обличчя Джема виражало нерішучість: йому не хотілося брати гроші в Келпурнії, бо він мав власні, але чи етично відмовлятися за таких обставин? Зрештою вроджена чемність перемогла, і він поклав монетку в кишеню. Без найменших докорів сумління я зробила те саме.

— Кел, а де книжки з псалмами? — прошепотіла я.

— У нас таких книжок нема.

— А як же ви?..

— Тс-с,— сказала Келпурнія.

Преподобний Сайкс стояв за кафедрою і поглядом закликав парафіян до тиші. Це був невисокий, кремезний чоловік у чорному костюмі, білій сорочці з чорним галстуком; у світлі, що проникало крізь матове скло вікон, виблискував золотий ланцюжок годинника.

— Брати і сестри,— мовив він,— ми дуже раді, що сьогодні до нас завітали гості — містер і міс Фінч. Усі ви знаєте їхнього батька. Перш ніж почати проповідь, я прочитаю кілька оголошень.

Преподобний Сайкс перегорнув якісь папірці, відклав один, потім витяг його поперед себе майже на довжину руки і став читати:

"Збори місіонерського товариства відбудуться у вівторок у будинку сестри Анет Рівз. Приносьте з собою шиття".

Далі прочитав із другого папірця:

"Всі ви знаєте, яке горе спіткало брата Тома Робінсона. Він був вірним парафіянином "Першої Покупки" з дитинства. Сьогоднішній грошовий збір і збір наступних трьох неділь піде його жінці Гелен, щоб вона могла звести кінці з кінцями".

Я ткнула Джема в бік:

— Це той самий Том, якого Аттікус захи...

— Тс-с!

Я повернулася до Келпурнії, але вона цикнула на мене ще до того, як я розкрила рота. Я принишкла і не зводила очей з преподобного Сайкса, який, здавалося, чекав, поки я вгамуюся.

— Попросимо нашого регента почати перший гімн,— сказав він.

Зібо підвівся з свого місця, пройшов між рядами, зупинився перед нами і оглянув паству. В руках у нього був досить потріпаний збірник гімнів. Зібо розгорнув книгу і сказав:

— Проспіваємо номер двісті сімдесят третій.

Цього я вже зовсім не розуміла.

— Як же ми співатимемо, коли перед нами немає слів?

Келпурнія всміхнулася.

— Заспокойся, дівчинко,— прошепотіла вона,— зараз усе зрозумієш.

Зібо кашлянув і голосом, що нагадував далеку канонаду, почав:

— Там, за рікою, лежить країна...

І сотня голосів напрочуд злагоджено проспівала ці слова слідом за Зібо. Не встиг завмерти протяжний голос на останньому слові, а Зібо читав далі:

— Серцю кожного із нас близька і мила...

І знову дружні й сильні голоси підхопили ці слова. Коли завмирала протяжна остання нота, Зібо читав наступний рядок:

— Тільки віра допоможе нам досягти заповітних берегів.

Паства трохи зам'ялась, і Зібо чітко повторив слова, хор проспівав їх. Коли вступав хор, Зібо загортав книгу, що означало: продовжуйте без мене.

Після того як завмерла остання нота урочистого хору, Зібо мовив:

— За тією сріблястою рікою спокій вічний і жаданий.

Так повторював хор рядок за рядком просту мелодію, поки гімн не кінчився сумною, ледве чутною нотою.

Я глянула на Джема, він дивився на Зібо трохи спідлоба. Я теж була приголомшена: якби не почула на власні вуха — не повірила б.

Потім преподобний Сайкс почав молитися за хворих і стражденних. Так молились і в нашій церкві, правда, преподобний Сайкс просив бога зглянутися на деяких хворих особливо.

У своїй проповіді він засуджував гріх, суворо повторив те, що було написано за ним на стіні; застерігав свою паству від спиртних напоїв, азартних ігор та сумнівних жінок. Нелегальна торгівля спиртним завдавала немало лиха негритянському кварталові, але жінки — більше. І тут, як і в нашому округу, я почула, що жінки — створіння грішні і нечисті. Здавалося, всі служителі церкви були певні, що це саме так.

Ми з Джемом слухаємо цю проповідь щонеділі, різниця тільки в тому, що преподобний Сайкс з церковної кафедри вільніше висловлює свою думку про кожного грішника зокрема: Джім Харді уже п'ять неділь підряд не був у церкві, а він не хворий; Констанції Джексон слід бути обачнішою, якщо вона не хоче полаятись із своїми сусідами: за весь час існування негритянського кварталу їй першій заманулося ставити огорожу на зло сусідові.

Преподобний Сайкс закінчив свою проповідь. Він став біля столика перед кафедрою і закликав парафіян вносити пожертвування. Такого ми з Джемом ще не бачили. Один за одним виходили парафіяни наперед і кидали в чорну емальовану бляшанку від кави хто п'ять, хто десять центів. Ми з Джемом теж пішли, і коли наші монетки дзенькнули, почули тихе "Спасибі, спасибі".

На превеликий наш подив, преподобний Сайкс висипав гроші на стіл і полічив. Потім випростався і сказав:

— Цього не досить. Нам треба зібрати десять доларів.

Парафіяни занепокоїлися.

— Всі ви знаєте, для чого потрібні ці гроші: Гелен не може залишити дітей і піти працювати, поки Том у тюрмі. Якщо кожен дасть ще по десять центів, тоді вистачить...— Преподобний Сайкс помахав комусь рукою і гукнув у другий кінець церкви: — Алек, зачини там двері. Ніхто звідси не вийде, поки ми не зберемо десять доларів.

Келпурнія подлубалася в своїй сумочці і витягла потертий шкіряний гаманець.

— Ні, Кел,— прошепотів Джем, побачивши, що вона дає йому десять центів,— у нас є свої гроші. Всевидько, де твої десять центів?

У церкві ставало душно, і я подумала, що преподобний Сайкс триматиме свою паству в духоті, поки в бляшанці не буде потрібної суми. Тріщали віяла, човгали ноги, парафіян, охочих пожувати тютюнець, уже нудило.

Я аж здригнулася від несподіванки, коли преподобний Сайкс суворо мовив:

— Карлоу Річардсон, я тебе ще не бачив біля цього столика.

Худорлявий чоловік в штанях кольору хакі підійшов і кинув монету в бляшанку. Паства схвально зашуміла. А преподобний Сайкс вів далі:

— Я закликаю всіх, у кого немає дітей, пожертвувати ще по десять центів. Цього буде досить.

Поступово десять доларів зібрали. Двері відчинили, повіяло теплим свіжим вітерцем, і стало легше дихати. Зібо ще прочитав рядок за рядком "На бурхливих берегах Йордану", і служба кінчилась.

Я хотіла залишитися й оглянути церкву, одначе Келпурнія швидко випхнула мене в прохід поперед себе. Біля дверей вона зупинилася, щоб

поговорити з Зібо та його сім'єю, а ми з Джемом тим часом перекинулися словом з преподобним Сайксом. У мене було дуже багато запитань, але я вирішила про все дізнатись у Келпурнії.

— Ми дуже раді, що ви завітали до нас сьогодні,— сказав преподобний Сайкс.— Наша церква не має більшого друга, ніж ваш батько.

І все-таки я не втрималась:

— А чому ви збирали гроші для дружини Тома Робінсона?

— Ви хіба не чули? — запитав преподобний Сайкс.— у Гелен троє маленьких дітей, і вона не може працювати...

— А чому вона не може взяти їх із собою? — спитала я.

Негритянки, що працювали на бавовняних плантаціях, звичайно брали своїх малят з собою і садовили їх десь у затінку, здебільшого між двома рядами бавовнику. А тих, які ще не вміли сидіти, матері прив'язували собі до спини, як це роблять індіанці, або ж закутували в мішок від бавовнику і клали на землю.

Преподобний Сайкс завагався.

— Правду кажучи, міс Джін Луїзо, зараз Гелен важко знайти роботу... Коли настане час збирати бавовну, я гадаю, містер Лінк Діз візьме її.

— А чого її можуть не взяти?

І перш ніж він відповів на моє запитання, я відчула, як Келпурнія поклала мені на плече руку. Я швиденько мовила:

— Дякуємо вам, що ви дозволили нам прийти.

Джем сказав те саме, і ми пішли додому.

— Кел, я знаю, Том Робінсон у тюрмі, він учинив щось страшне, але чому Гелен не беруть на роботу? —запитала я.

Келпурнія в темно-синьому муслiновому платті, в капелюсі-діжечці йшла між нами.

— Бо Том скоїв щось лихе, так кажуть люди,— відповіла вона.— І ніхто не хоче... не хоче мати справи з його сім'єю.

— Що ж він такого зробив, Кел?

Келпурнія зітхнула.

— Старий містер Боб Юел заявив, що він учинив насильство над його дочкою. Тома арештували і кинули до в'язниці.

— Містер Юел? — Я стала пригадувати,— Чи він не з тих Юелів, що кожного року в перший день занять приходять до школи, а потім не з'являються? І ще Аттікус сказав, що це справжні покидьки. Аттікус ніколи ні про кого такого не говорив. Він сказав...

— Оце вони і є.

— А коли в Мейкомбі всі знають, що за люди ці Юели, то охоче візьмуть Гелен на роботу... Кел, а що значить учинити насильство?

— Я думаю, містер Фінч тобі краще це пояснить,— сказала Келпурнія. — Ви голодні? Щось сьогодні наш преподобний дуже довго проповідував, він не завжди такий нудний.

— Такий і наш священик,— сказав Джем,— але ви якось чудно співаєте гімни.

— З повтором?

— Це називається повтором?

— Еге ж. Скільки я себе пам'ятаю, тут завжди так співають.

Джем сказав, що за рік церква могла б назбирати досить грошей, щоб купити збірники гімнів.

Келпурнія засміялася.

— Це не допомогло б. Ніхто не вміє читати.

— Не вміє читати? Як? Стільки людей — і всі неписьменні?

— Так,— Келпурнія кивнула головою.— В "Першій Покупці", можливо, тільки четверо набереться таких, що вміють читати... В тому числі і я.

— А в якій школі ти вчилася, Кел? — спитав Джем.

— Ні в якій. Дай подумати, хто ж мене навчив грамоти? Пригадала, це була стара міс Б'юфорд, тітка нашої міс Моді Аткінсон.

— Невже ти така стара?

— Я навіть старша за містера Фінча.— Келпурнія всміхнулася.— Не знаю, правда, на скільки. Одного разу ми з ним стали пригадувати та підраховувати, скільки ж мені вже років. Найраніші події, які я могла пригадати, були на кілька років "старіші" за ті, які пам'ятає він. Отже, я не набагато старша, адже у жінок пам'ять краща, ніж у чоловіків.

— А коли твій день народження, Кел?

— Я відзначаю на різдво, так легше запам'ятати... а коли мій справжній день народження, я не знаю.

— Але на вигляд, Кел, ти набагато молодша за Аттікуса,— зауважив Джем.

— Це тому, що кольорові не так швидко старіють, як білі,— відповіла Келпурнія.

— А може, тому, що вони не вміють читати. Кел, це ти навчила Зібо читати?

— Я, містер Джем. Коли він був хлопчиком, тут і школи не було. Проте я примусила його вчитися.

Зібо був старший син Келпурнії. Якби я подумала про це раніше, то давно догадалася б, що Келпурнія уже немолода, адже у Зібо майже дорослі діти, але про це я ніколи не думала.

— А як ти його вчила, по букварю?

— Ні, він щодня вчив одну сторінку святого письма, та ще була книжка, по якій мене вчила міс Б'юфорд,— ніколи не догадаєтесь, як вона опинилася в моїх руках.

Ми й справді не могли догадатися. Келпурнія сказала:

— Мені дав її ваш дідусь Фінч.

— Хіба ти з "Пристані"? — здивувався Джем.— Ти нам ніколи про це не казала.

— Звідти, авжеж, містер Джем. Я там виросла, між "Пристанню" і садибою Б'юфордів. Весь час працювала то на Б'юфордів, то на Фінчів, а в Мейкомбі опинилася, коли ваші тато й мама побрались.

— А що це була за книга, Кел? — запитала я.

— "Коментарі" Блекстоуна.

Джем був приголомшений.

— І по цій книжці ти вчила Зібо грамоти?

— Так, містер Джем.— Келпурнія ніяково прикрила рот рукою.— Інших книжок не було. Ваш дідусь казав, що Блекстоун писав чудовою мовою...

— Ось чому ти розмовляєш не так, як усі інші,— мовив Джем.

— Хто це "всі інші"?

— Як всі кольорові. Кел, а в церкві ти розмовляла так, як і вони...

Мені ніколи не спадало на думку, що Келпурнія жила подвійним життям. У неї було ще одне життя крім того, яке минало на наших очах. Це було відкриттям для мене. Не кажучи вже про те, що вона знала дві мови!

— Кел, чому ти розмовляєш... із своїми так, як і вони, адже ти знаєш, що вони розмовляють неправильно?

— По-перше, я й сама чорна...

— Яке це має значення? Чому не розмовляти краще, коли вмієш? — сказав Джем.

Келпурнія зсунула капелюшок набік, почухала потилицю, знову старанно поправила капелюшок.

— Це не так легко пояснити,— мовила вона.— Уявіть собі, що ви із Всевидьком почали дома розмовляти так, як розмовляють кольорові,— це було б недоречно, правда? А що, коли б я розмовляла в церкві чи із своїми сусідами мовою білих? Люди подумали б: запаніла.

— Але, Кел, ти ж знаєш більше,— зауважила я.

— Необов'язково виставляти напоказ людям усе, що знаєш. Жінці це не личить, крім того, людям не завжди подобається, коли хтось знає більше, ніж вони. Це їх дратує. Такі люди не стануть іншими тільки через те, що хтось розмовлятиме з ними грамотно. Для цього їм треба самим учитись, а коли у людей нема бажання, нічого не вдієш: або мовчи, або розмовляй так, як вони.

— Кел, а можна з тобою коли-небудь побачитися...

— Та ми з тобою, здається, бачимося щодня... — Келпурнія кинула на мене здивований погляд.

— Ні, щоб прийти до тебе в гості,— сказала я.— Коли-небудь після роботи. Аттікус мене проведе.

— Приходь коли захочеш. Завжди будемо раді тобі.

Ми йшли тротуаром мимо подвір'я Редлі.

— Гляньте на веранду,— сказав Джем.

Я озирнулася на будинок Редлі, сподіваючись побачити таємничого мешканця — може, виліз погрітися на сонечку. Але на веранді нікого не було.

— Та ні, ти подивися на нашу веранду,— сказав Джем. Я подивилася. Гордовита, ставна, недосяжна, у кріслі-гойдалці сиділа тітка Олександра — ніби вона усе своє життя була тут господинею.

РОЗДІЛ XIII

— Келпурнія, віднеси мої речі в спальню з вікнами на вулицю,— були перші слова тітки Олександри.— А ти, Джін Луїзо, перестань чухати потилицю,— почулося друге розпорядження.

Келпурнія підняла важкий чемодан і відчинила двері.

— Я сам однесу,— сказав Джем і забрав у неї чемодан. За хвилину в спальні грюкнуло — Джем кинув на підлогу чемодан, глуха луна пішла по всьому дому.

— Тітонько, ви приїхали до нас у гості? — запитала я.

Тітка Олександра рідко лишала "Пристань", але коли вже виїздила, то з помпою. У неї був свій яскраво-зелений б'юїк і чорний шофер, обидва так вилискували, що, дивлячись на них, треба було мружити очі. Але тепер їх не було видно.

— Хіба батько вам нічого не казав?

Ми з Джемом похитали головами.

— Певно, забув. Його ще немає дома?

— Немає, повернеться тільки надвечір,— сказав Джем.

— Ми з вашим батьком вирішили, що мені пора вже деякий час пожити у вас.

"Деякий час", як його розуміють у Мейкомбі, може означати від трьох днів до тридцяти років. Ми з Джемом перезирнулися.

— Джем стає дорослий, та й ти, нівроку, ростеш,— сказала тітонька, звертаючись до мене.— От ми й вирішили, що присутність жінки в домі необхідна, в першу чергу для тебе. Мине ще кілька років, Джін Луїзо, і ти почнеш чепуритися, а потім і на хлопців поглядати...

Я могла багато що сказати їй у відповідь: Келпурнія теж жінка — це раз, мине ще немало років, перш ніж я почну поглядати на хлопців — це друге, а вбранням я взагалі ніколи не захоплюватимусь... Але я промовчала.

— А як дядечко Джімі? — спитав Джем.— Він теж приїде?

— Ні, він залишився на "Пристані". Доглядатиме господарство.

— А ви не будете сумувати без нього? — спитала я і тільки тоді зрозуміла, наскільки нетактовне було моє запитання. Чи є дядечко Джімі, чи його нема — все одно від нього ніколи слова не почуєш.

Тітонька Олександра не звернула на моє запитання ніякісінької уваги.

Більше я нічого не могла придумати, що сказати їй. Відверто кажучи, я ніколи не знала, про що з нею говорити. Я сиділа, пригадуючи нудні попередні розмови: "Як справи, Джін Луїзо?" — "Все гаразд, дякую, а ви як поживаєте?" — "Чудово, дякую".— "Що ти робила весь цей час?" —

"Нічого".— "Як? Ти нічого не робиш?" — "Ні",— "У тебе, звичайно, є друзі?" — "Так, мем".— "То що ж ви все-таки робите?" — "Нічого".

З усього було видно, що тітка вважала мене дурненькою, а одного разу я чула, як вона казала Аттікусу, що я нетямка.

За цим щось крилось, але розпитувати тітку не хотіла: в неділю у тітки Олександри завжди поганий настрій. І виною цьому, певно, був корсет. Тітка була не повна, проте вельми поважна особа, вона затягувала корсет так, що бюст ставав надміру високий, талія тоненька, а ззаду надто пишно. Дивишся на таку фігуру і думаєш, чи це, бува, не пісочний годинник. З якого боку не глянь — аж моторошно.

Решту дня заполонив легенький смуток,— так трапляється завжди, коли приїздять родичі,— але це почуття розвіялося, тільки-но ми зачули, що до будинку під'їхав автомобіль. З Монтгомері повернувся Аттікус. Джем, забувши про свою поважність, разом зі мною вибіг зустрічати батька. Він вихопив у Аттікуса портфель і чемодан, а я повисла батькові на шиї. Він ще не встиг мене поцілувати, як я уже його питала:

— А книжку ти мені привіз? А знаєш, що до нас тітка приїхала?

Аттікус сказав, що книжку привіз і про приїзд тітки знав теж.

— Ти рада, що вона приїхала і житиме з нами?

Я сказала — дуже рада, хоч це була неправда. Іноді доводиться говорити неправду, особливо тоді, коли все одно нічого не зміниш.

— Ми вирішили, що настав час, коли вам, діти, необхідно... розумієш, Всевидько, річ у тому,— сказав Аттікус,— що тітка робить мені і вам теж велику послугу. Я не можу бути весь час дома, а цього літа нам доведеться скрутно.

— Так,— погодилась я.

Але з його слів нічого не зрозуміла. Мені здалося, що приїзд тітки Олександри — це ініціатива не стільки Аттікуса, скільки самої тітки. Від неї нерідко можна почути: "Так краще для сім'ї"; певно, тому вона і приїхала до нас.

Мейкомб зустрів нашу тітку Олександру привітно. Міс Моді Аткінсон спекла свій улюблений торт — у ньому було стільки наливки, що в мене все попливло перед очима. Міс Стефані Крофорд навідувалася в гості і довгенько засиджувалася, хитала головою і приказувала "гм-гм". Міс Рейчел, що жила поруч, запрошувала тітку у післяобідній час випити чашечку кави, і навіть містер Натан Редлі якось зайшов у двір, щоб засвідчити їй своє шанування.

Коли тітка Олександра остаточно влаштувалась і наше життя ввійшло у звичне річище, у нас склалося враження, що вона прожила тут цілий рік. Репутацію бездоганної господині здобула вона своїм частуванням на зборах місіонерського товариства (тітка не довіряла Келпурнії готувати делікатеси, які мали підтримати сили і дух членів товариства під час довгих промов); її обрали членом мейкомбського жіночого клубу, більше того — його секретарем. Тітка стала своєю людиною у вищих колах округу, жодна більш-менш важлива подія не відбувалася без неї; люди, такі як вона, трапляються рідко: витончені манери, яких навчають хіба що у спеціальних пансіонах, авторитет у питаннях моралі; вона вміла майстерно говорити наздогад, а щодо пліток і пересудів — не знала собі рівних. Коли тітка Олександра навчалася в школі, в жодному підручнику не торкалися внутрішніх сумнівів, тож не дивно, що вона про це не мала ніякісінького уявлення. Не знала також, що таке нудьга, і не пропускала випадку, аби виконати високі повноваження: наводила лад, радила, застерігала, попереджала.

При нагоді тітка ніколи не забувала докинути слівце про гріхи іншого роду-племені, щоб піднести рід Фінчів. Такі намагання родички більше смішили Джема, ніж сердили:

— Нашій тітоньці слід висловлюватися трохи обережніше, майже кожному в Мейкомбі вона вже встигла насолити, а в місті багато наших родичів.

Коли покінчив з собою молодий Сем Мерівезер, тітка Олександра твердила: у них на роду написана схильність до самогубства. Або засміялася шістнадцятирічна дівчина в церковному хорі — наша тітка відразу знайшла що сказати:

— В роду Пенфілдів усі жінки легковажні, ось вам і доказ.

Не було, здається, в Мейкомбі сім'ї, не позначеної якимсь пороком: як не алкоголік, то картяр, як не скупий, то чудний.

Одного разу, коли тітка запевняла нас, що звичка міс Стефані Крофорд втручатися в чужі справи — схильність спадкова, Аттікус зауважив:

— Сестро, а ти ніколи не замислювалася, що ми, власне, перше покоління роду Фінчів, у якому немає шлюбів між двоюрідними братами і сестрами? Отже, ти, мабуть, скажеш, що у Фінчів схильність до кровозмішення?

Тітка сказала, що ні, але саме в цьому причина того, що в нашому роду у всіх маленькі руки й ноги.

Я ніяк не могла збагнути, чого мою тітку так непокоїть спадковість. У мене було своє уявлення про те, що таке благородні люди: це люди, які повністю віддають свій розум і здібності, щоб усім було добре. Тітка Олександра думала інакше, хоч відкрито про це і не говорила: благородніша сім'я та, яка довше живе на одному місці.

— Тоді виходить, що Юели благородні люди,— сказав Джем.

Барріс Юел і його брати належали до третього покоління Юелів, жили на клаптику землі за міським звалищем і існували завдяки доброчинності жителів округу.

І все-таки в тому, що казала тітка Олександра, була якась частка правди. Мейкомб — старовинне місто. Розташоване за двадцять миль на схід од "Пристані Фінча",— надто далеко від річки для такого старого міста. А втім, воно стояло б на березі, якби не підступні хитрощі чоловіка на прізвище Сінкфілд. Чоловік цей з давніх-давен мав на перехресті двох доріг заїзд. Це був єдиний заїжджий двір в усьому округу. Його господар не був патріотом, однаково догоджав індіанцям і білим поселенцям, продавав патрони і тим і другим, аби мати зиск. Сінкфілд ніколи не задумувався, на чиїй землі стоїть його двір — на території штату Алабама чи племені Струмка. Справи йшли блискуче, і це його не цікавило. Та ось для наведення належного порядку в щойно утвореному округу губернатор Вільям Біб надіслав сюди групу землемірів, щоб визначити, де центр округу і де мають бути місцеві органи влади. Землеміри зупинились у Сінкфілда, від них він дізнався, що заїзд його стоїть на території округу Мейкомб. Вони вказали йому, де саме буде адміністративний центр округу. Якби Сінкфілд не наважився на відчайдушний вчинок, аби лишитися на теплому місці, стояв би наш Мейкомб десь посередині Уїнстонових боліт, у місцях глухих і непривабливих. Однак цього не трапилося. Віссю, навколо якої розростався Мейкомб, став заїжджий двір Сінкфілда, бо кмітливий господар напоїв одного вечора своїх постояльців так, що перед їхніми очима все на світі переплуталося, він умовив їх витягти карти і плани, а потім землеміри в одному місці урізали, а в другому трошки доточили і зрештою пересунули центр округу туди, куди вигідно було господареві заїзду. На другий день землеміри поїхали, маючи при собі карти та п'ять кварт наливки в саквах — по дві кожному і одна губернаторові. Мейкомб було засновано як адміністративний центр, і тому він був охайніший, ніж більшість міст такого масштабу в штаті Алабама. З самого початку будівлі споруджували добротні, вулиці прокладали широкі; гордістю міста був будинок суду. В Мейкомбі було порівняно багато спеціалістів; сюди приїздили мешканці округу в різних справах: вирвати зуб,

полагодити екіпаж, звернутися до лікаря, щоб послухав хворе серце, покласти гроші в банк, очистити душу від гріхів, показати мулів ветеринару. Чи розумно вчинив колись Сінкфілд — це питання лишається відкритим. З його вини молоде місто опинилося надто далеко від єдиного в той час громадського виду транспорту — річкових суден. Жителеві північної частини округу, аби щось купити, доводилося два дні добиратися до Мейкомба. Ось чому місто за сто років не виросло, а так і лишилося острівцем серед строкатого моря бавовняних плантацій та густих лісів.

Хоч війна між північними і південними штатами обминула Мейкомб, закон про відбудову та економічна розруха спричинилися до росту міста. Правда, воно росло, не розростаючись вшир. Нові люди з'являлися тут рідко. За традицією, молоді одружувалися в межах певного сімейного кола, а тому жителі Мейкомба ставали поступово трохи схожі одне на одного. Траплялося, що хтось повертався з Монтгомері чи Мобіла з жінкою-чужинкою, але це не більше ніж легенька хвилька на спокійній гладіні сімейної схожості.

Таким лишалося життя моїх земляків і в роки мого дитинства.

В Мейкомбі жителі ділилися на касти — явище закономірне, і суть місцевої кастової системи, на мій погляд, полягала в тому, що сучасне покоління, дорослі люди, які багато років жили поряд, добре знали одне одного: зовнішність, особливості характеру, навіть жести сприймалися як звичайна річ, що переходила з покоління в покоління і відточувалася часом. А звідси і деякі сентенції-вказівки, що ними керувалися люди в повсякденному житті: "Всі Крофорди мають звичку втручатися в чужі справи", "Кожен третій Мерівезер — меланхолік", "Делафілди не в ладах з правдою", "У всіх Б'юфордів така хода"; звідси висновок: перш ніж брати чек у Делафілда, довідайся в банку, чи він дійсний; міс Моді сутулиться, бо вона з Б'юфордів; що дивного в тому, що місіс Грейс Мерівезер потягує джин з пляшок від сиропу,— те саме робила і її мати.

Тітка Олександра відразу стала своєю людиною в Мейкомбі, але для нас з Джемом вона була чужа. Я не могла збагнути, як вона могла бути сестрою мого батька і дядечка Джека. Мені навіть спали на думку напівзабуті казочки Джема про підмінишів і про корінь мандрагори, якими в дитинстві мене лякав Джем.

Таке було загальне враження від першого місяця перебування тітки Олександри в нашому домі; з нами вона майже не розмовляла, ми бачили її тільки тоді, коли сідали за стіл, та ввечері, перед тим як іти спати. Було літо, і ми здебільшого гуляли надворі. А бувало, забіжиш додому напитися води, а в вітальні повно мейкомбських дам — сьорбають чай, шепочуться, махають віялами — і чуєш:

— Джін Луїзо, підійди-но сюди, привітайся з гостями.

Я входжу у вітальню і по тітці бачу, що вона вже шкодує, що покликала мене: я завжди вся в глині або в піску.

— Привітайся зі своєю кузиною Лілі,— сказала одного разу тітка, впіймавши мене в прихожій.

— З ким?

— Зі своєю кузиною Лілі Брук.

— Невже вона наша кузина? А я й не знала.

Тітка Олександра всміхнулася так, ніби щиро вибачалася перед кузиною і була обурена моєю поведінкою. Коли кузина Лілі Брук пішла, я вже знала, що мені це не минеться.

Шкода, що наш батько не вважав за потрібне розповісти нам докладно історію роду Фінчів, не прищепив своїм дітям почуття гордості. Тітка покликала Джема, він сів на диван поряд зі мною і насторожився.

Вона вийшла і через деякий час повернулася з книжкою в темно-червоній палітурці, на якій було написано золотими літерами: "Роздуми. Джошуа Сент-Клер".

— Цю книгу написав ваш кузен,— сказала тітка Олександра.— Це була прекрасної душі людина.

Джем уважно оглянув з усіх боків невеличкий томик.

— Це той самий кузен Джошуа, якого довгий час тримали в божевільні?

— Звідки ти це знаєш? — поцікавилася тітка.

— Звідки? Аттікус розповідав, як він учився в університеті і трохи схибнувся. Батько каже, що хотів застрелити ректора. Джошуа твердив, що в них не ректор, а сміттяр, і хотів порішити його з старовинного пістоля, але пістоль розірвався в нього в руках. Аттікус каже, що Фінчі мусили заплатити п'ятсот доларів, щоб забрати його з цього...

Тітка Олександра випросталась і завмерла, як чорногуз.

— Досить,— процідила вона.— Ми ще поговоримо на цю тему.

Перед тим як іти спати, я зайшла до Джема в кімнату, щоб узяти якусь книжку, і саме в цей час почувся стукіт у двері. Ввійшов Аттікус. Він сів на ліжко, подивився на нас уважно і всміхнувся.

— Гм-р...— почав. Останнім часом Аттікус, починаючи щось казати, трохи покашлював, я подумала, що він, певно, старіє, але зовні цього не було помітно.— Навіть не знаю, як вам краще про це сказати...

— А ти кажи прямо, і все,— порадив Джем.— Ми щось накоїли?

Наш батько вагався.

— Ні, я просто хочу вам дещо пояснити... Тітка Олександра питала мене... сину, ти ж знаєш, що ти Фінч, правда?

— Мені казали про це,— Джем глянув на батька спідлоба і, сам того не помічаючи, підвищив голос: — Аттікус, у чому річ?

Аттікус поклав ногу на ногу і схрестив руки.

— Я спробую ознайомити вас із деякими фактами.

Джем ще більше розізлився.

— Я вже чув ці нісенітниці,— кинув він.

Аттікус раптом став серйозний. Він заговорив сухо і стримано, це промовляв уже не батько, а юрист:

— Ваша тітка просила мене довести до вашої свідомості, Джем і Джін Луїзо, що ви не безрідні, що за вами стоять кілька поколінь, невід'ємною рисою яких була бездоганна вихованість...

Він замовк, дивлячись, як я намагаюся зловити жучка, що заліз мені на ногу. Нарешті я впоралася з жучком і почухала ногу.

— ...бездоганна вихованість...— повторив він.— І ви повинні жити так, щоб бути гідними вашого імені. І ще тітка Олександра просила мене сказати,— вів він далі, незважаючи на нас,— що ви повинні поводитися так, як личить дівчинці і хлопцеві з порядної сім'ї. Вона має намір поговорити з вами про рід Фінчів і про те, яке місце вони посідали протягом багатьох років у житті округу Мейкомб, отже ви матимете

уявлення про те, хто ви такі, і, можливо, у вас виникне бажання відповідно поводитися,— закінчив він уже скоромовкою.

Приголомшені, ми з Джемом спочатку перезирнулись, а потім перевели погляд на Аттікуса, йому став тісний комір. Ми мовчали. Я взяла зі столика гребінець, провела зубцями по краю стола.

— Перестань тріщати,— сказав Аттікус.

Грубий тон батька боляче вразив мене. Я не довела гребінець до кінця столу, жбурнула його на підлогу. Не знаю чому заплакала і не могла стриматися. Це був не мій батько. Це не його думки. Мій батько ніколи так не розмовляв. Усе це робота тітки. Крізь сльози я бачила Джема, він стояв, схиливши голову, самотній, зажурений.

Іти було нікуди, але я повернулася, щоб вийти, і тицьнулася носом прямо в жилетку Аттікуса. Я притиснулася до нього головою і за світло-синьою тканиною почула ледь чутні звуки: цокання годинника, шарудіння накрохмаленої сорочки, ритмічне дихання.

— У тебе буркотить у животі,— сказала я.

— Знаю,— відповів Аттікус.

— Випий соди.

— Вип'ю.

— Аттікус, невже тепер у нас все буде по-іншому? Невже ти...

Він погладив мене по голові.

— Не турбуйся,— мовив.— Надто рано ти почала хвилюватись.

І я зрозуміла: батько знову з нами. Ноги, що були як чужі, ожили і стали знов моїми, я підвела голову.

— Ти справді хочеш, щоб ми були інші? Я не запам'ятала, як належить поводитися Фінчам...

— І не треба. Забудьмо це.

Він вийшов з кімнати, мало не грюкнув дверима, але в останню мить схаменувся і причинив їх тихенько. Ми з Джемом ще дивилися туди, де зник Аттікус. Раптом двері відчинилися і він знову з'явився на порозі — високо підняті брови, окуляри сповзли.

— Чи не стає ваш батько дедалі більше схожим на кузена Джошуа? Як ви гадаєте, не доведеться Фінчам знову платити п'ятсот доларів?

Тепер я розумію, чого хотів тоді від нас Аттікус, але він був чоловіком, не більше. А чоловікам мистецтво витонченого виховання непідвладне — тут потрібна жінка.

РОЗДІЛ XIV

Більше ми від тітки Олександри нічого не чули про родину Фінчів, зате в місті говорили про нас немало. По суботах, коли Джем милостиво брав мене з собою (тепер він прямо не терпів, як я разом появлялася з ним на людях), ми, засунувши по п'ятицентовій монеті в кишені, пробиваємося, бувало, вулицею в натовпі перехожих і раптом чуємо:

— Он його діти!

Або:

— Глянь — Фінчі йдуть!

Оглянешся — нікого, тільки стоїть собі якийсь фермер із своєю жінкою і уважно вивчає клізми у вітрині аптеки. Поряд у бідарці розсілися дві огрядні сільські господині в солом'яних капелюшках.

А якийсь кістлявий чоловік, проходячи поблизу, повернувся до нас і пробубонів:

— Розпустилися до того, що скоро гвалтуватимуть на кожному кроці, а нашим властям хоч би що!

І раптом я пригадала, що давно вже хочу про щось запитати Аттікуса. Того ж вечора спитала:

— Що означає чинити насильство?

Аттікус визирнув з-за газети. Він сидів у кріслі біля вікна. Ми з Джемом були вже дорослі настільки, що великодушно дозволяли батькові приділяти собі півгодини ввечері.

Він зітхнув і пояснив, що означає вчинити насильство над жінкою.

— Оце і все? Чому ж тоді Келпурнія мені не відповіла, коли я її запитала?

Аттікус замислено звів очі.

— Про що ти?

— Коли ми поверталися з церкви, я спитала Келпурнію про це, вона порадила звернутися до тебе. Я спочатку забула, а тепер згадала.

Аттікус поклав газету на коліна.

— Будь ласка, поясни ще раз, не зрозумів,— сказав він.

Я розповіла йому докладно, як ми ходили з Келпурнією до церкви. Мені здалося, що Аттікус був задоволений, але тітка Олександра, яка доти сиділа в кутку і спокійно вишивала, відклала своє вишивання і не зводила з нас очей.

— Отже, у неділю ви йшли з Келпурнією з її церкви?

— Так, мем. Вона брала нас із собою,— сказав Джем.

Я пригадала ще щось.

— Так, мем, і ще я коли-небудь піду до неї додому, вона обіцяла. Аттікус, можна мені піти в неділю? Кел казала, що зайде по мене, якщо ти кудись поїдеш.

— Ні, не можна!

Це мовила тітка Олександра. Здригнувшись, я повернулася до неї, потім знову до Аттікуса; перехопила швидкий погляд, який він кинув на сестру, але було вже пізно — я встигла сказати:

— Я питала не вас!

Аттікус, хоч був досить огрядний, з незвичайною легкістю підхоплювався з крісла. Вмить він уже стояв на ногах.

— Попроси пробачення у тітки,— сказав він.

— Я питала не її, я спитала тебе...

Аттікус повернув до мене голову і так подивився своїм здоровим оком, що мені стало моторошно. Сказав суворо:

— Спершу попроси пробачення у тітки.

— Пробачте мені, тітонько,— промимрила я.

— Так от,— сказав Аттікус.— Запам'ятай раз і назавжди: ти повинна робити те, що тобі скаже Келпурнія, те, що скажу тобі я, а також тітка, поки вона живе в нашому домі. Зрозуміло?

Я зрозуміла, трохи подумала і вирішила піти в ванну — це був єдиний спосіб відступити, не втрачаючи власної гідності. Навмисно сиділа там довго, щоб вони подумали, ніби мені й справді туди треба було. Повертаючись, я постояла у коридорі, біля вітальні, і прислухалася — там сперечалися. Крізь прочинені двері я бачила, як Джем сидить на дивані, тримаючи перед очима розкритий футбольний журнал, і крутить головою то в один бік, то в другий, ніби на сторінках журналу завзято грали в теніс.

— Ти повинен щось робити з нею,— долинув голос тітки,— ти занедбав виховання дітей, Аттікус, далі нікуди.

— Я не вбачаю ніякої крамоли в тому, що вона піде туди. Кел догляне її там не гірше, ніж тут.

Хто ця "вона", про кого мова? Серце моє завмерло: про мене. Я ніби відчула на собі дотик грубої одежі рожевого кольору — форми дівчаток у виправному будинку. І вдруге в своєму житті подумала: треба тікати! Тікати негайно.

— Аттікус, це непогано, що в тебе добре серце, ти людина поступлива, але в тебе є дочка, про яку вже треба подумати. Вона росте.

— Саме про це я й думаю.

— Тобі все одно цього не уникнути. Рано чи пізно доведеться на це піти. Це можна зробити сьогодні. Вона нам більше не потрібна.

Аттікус відповів спокійним голосом:

— Олександро, Келпурнія залишить цей дім тоді, коли захоче сама. Ти можеш зі мною не погодитись, але без неї всі ці роки я не міг би управитися. Вона відданий член нашої сім'ї, і тобі доведеться з цим примиритися. Крім того, сестро, я не хотів би, щоб ти заради нас вибивалася з сил, у цьому немає потреби. Кел потрібна нам тепер, як і раніше.

— Але, Аттікус...

— До того ж я не думаю, що, виховуючи моїх дітей, вона завдала їм якоїсь шкоди. Кел вимогливіша, ніж могла б бути рідна мати... Вона ніколи і нічого не пропустить, не догоджає їм у всьому, як це часто трапляється з кольоровими нянями. Кел виховувала їх в міру своїх здібностей і вміння, а вона має і те, й друге... І ще одне: діти її люблять.

Я перевела подих. Йшлося не про мене,— про Келпурнію. Трохи заспокоївшись, я зайшла до вітальні. Аттікус закрився газетою, а тітка Олександра шарпала своє вишивання. Ток, ток, ток — пробивала голка натягнуте на п'яльці полотно. На якусь хвилину запала тиша: тітка тугіше натягла на п'яльці тканину. І знову — ток, ток, ток. Тітка гнівалася.

Джем підвівся і, тихо ступаючи по килиму, подав мені знак іти за ним. Він завів мене в свою кімнату і зачинив двері. Обличчя в нього було серйозне.

— Вони полаялися, Всевидько.

Останнім часом ми з Джемом частенько сварились, але я ніколи не чула і не бачила, щоб з кимось сварився наш батько. Становище було не дуже приємне.

— Всевидько, не треба дратувати тітку, чуєш?

Я ще не встигла отямитися від того, що сказав мені батько, можливо тому не помітила нотки прохання в словах Джема і визвірилася:

— Ти, я бачу, починаєш мене повчати?

— Та ні, розумієш... у нього тепер і без нас клопоту немало.

— Який же в нього клопіт?

Я не помічала, щоб Аттікус був особливо заклопотаний.

— Та цей же Том Робінсон сидить йому в печінках...

Я сказала, що в Аттікуса ніякого клопоту нема. А судові справи нас ніколи не турбують, та й бувають вони один раз на тиждень і зовсім недовго.

— Це тому, що в твоїй голові довго нічого не тримається,— сказав Джем,— Дорослі — інша річ, ми...

Джем остаточно причислив себе до дорослих і так пишався, що це ставало нестерпним. Нічого не хотів робити, все читав або десь блукав сам один. Правда, книжки, як і раніше, давав мені, але тепер він більше виховував і повчав мене.

— Чого ти заносишся, Джем? Хто ти такий?

— Попереджаю, Всевидько, дратуватимеш тітку — я тебе... відшмагаю.

Це вже було занадто.

— Ах ти клятий, я тобі голову одірву!

Джем сидів на ліжку, я легко схопила його за чуприну і зацідила йому ляпаса, він дав мені здачі, я розмахнулася лівою, проте від удару в живіт одлетіла і розпласталася на підлозі. Насилу перевела дух, але це дрібниці, найголовніше, що він не відмовився від поєдинку. Отже, ми рівні.

— Подумаєш. Не дуже я тебе злякалася! — заверещала я і знову кинулася в атаку.

Він сидів на ліжку, у мене не було упору, і я налетіла на нього мов вихор,— била, штовхала, щипала як тільки могла. Чесний герць навкулачки перетворився в безладну колотнечу. Ми ще борюкалися, коли ввійшов Аттікус і розборонив нас.

— Досить! — сказав він.— Зараз же йдіть спати.

— А-га! — кинула я Джемові зловтішно. Його посилали спати тоді, коли й мене.

— Хто почав? — тихо спитав Аттікус.

— Це все Джем. Він заходився мене повчати. Невже я ще й Джема повинна слухати?

Батько всміхнувся.

— Давайте домовимося: ти слухаєш Джема, якщо він зуміє тебе переконати. Справедливо?

Тітка Олександра дивилась на нас мовчки, але коли вони з Аттікусом пішли по коридору, до нас долинуло:

— ...саме те, про що я тобі казала...

Зачувши ці слова, я і Джем зрозуміли: досить сваритися.

Наші кімнати були суміжні. Коли я зачинила двері, Джем сказав:

— На добраніч, Всевидько.

— На добраніч,— відповіла я тихенько, ввійшла в кімнату і в темряві попрямувала до вимикача. Біля ліжка я наступила на щось тепле і гладеньке, схоже на тверду гуму. Мені здалося, що воно живе, ворушиться.

Я ввімкнула світло і глянула на підлогу. Біля ліжка нічого не було. Я постукала до Джема.

— Чого тобі? — запитав він.

— Яка змія на дотик?

— Трохи шорстка, холодна. Наче порохом притрушена. А що?

— Здається, одна заповзла під моє ліжко. Ти можеш глянути?

— Жартуєш? — Джем одчинив двері. Він був у піжамних штанях. Не без задоволення я помітила сліди своєї роботи — губи у Джема напухли. Він швидко зрозумів, що я не жартую.

— Якщо ти думаєш, що мені дуже хочеться зустрітися під твоїм ліжком із змією, то помиляєшся. Зажди хвилинку.

Він побіг на кухню і приніс віник.

— Залазь на ліжко,— сказав Джем.

— Ти справді думаєш, що там змія? — поцікавилась я.

Це була подія. Підвалів під нашими будинками не було: вони стояли на кам'яних опорах на висоті кілька футів од землі, бувало, що змії заповзали в будинок, але траплялося це дуже рідко. Хто ж може дорікнути міс Рейчел Хейверфорд за те, що вона випиває щоранку скляночку чистого віскі — ніяк не здолає перебороти колись пережитий страх. Одного разу вона відчинила шафу у спальні, щоб повісити халат, і побачила на білизні гримучу змію!

Джем обережно провів віником під ліжком. Я теж нахилилася, зазирнула, чи не виповзає змія. Нічого не виповзло. Джем засунув віник далі.

— Хіба змії гарчать?

— Це не змія,— сказав Джем.— Це людина.

Раптом з-під ліжка викотився якийсь брудний згорток. Джем замахнувся віником — і мало не влучив Діла по голові.

— О боже праведний,— шанобливо мовив Джем.

Діл поволі виповзав з-під ліжка. Це було нелегко. Нарешті він став на ноги, розправив плечі, поворушив ступнями, потер шию. А коли затерплі руки й ноги відійшли, сказав:

— Привіт!

Джем знову згадав Всевишнього. Я не могла мовити й слова.

— Ще трохи, і я помру з голоду,— сказав Діл.— У вас є щось поїсти?

Як у сні, я пішла на кухню. Принесла молока і половину кукурудзяного коржа, що лишився від вечері. Діл швидко впорався, жував, як завжди, передніми зубами.

Нарешті до мене повернувся дар мови.

— Як ти сюди потрапив?

Нелегка дорога привела його сюди. Підкріпившись, Діл розповів нам про свої пригоди. Новий батько незлюбив його. Він надів Ділові наручники, посадив у підвал (в Мерідіані були підвали) і прирік на голодну смерть; врятував Діла якийсь фермер, що проходив вулицею і почув його крик (добрий чоловік через віддушину всипав у підвал стручок за стручком цілий бушель гороху — і Діл вижив), хлопцеві пощастило вирвати із стіни ланцюг, яким його прикували, і він звільнився. В наручниках вибрався з міста, пройшов щонайменше дві милі і набрів на маленький мандрівний звіринець. Його відразу взяли на роботу — мити верблюда. З цим звіринцем Діл мандрував по Міссісіпі, поки його безпомилкове чуття не підказало, що він перебуває в окрузі Еббот, штат Алабама. На протилежному березі річки був Мейкомб. Звідти Діл ішов пішки.

— А як ти потрапив сюди? — спитав Джем.

Він узяв з материного гаманця тринадцять доларів, сів у Мерідіані на поїзд, що відходить о дев'ятій годині, і зійшов на станції Мейкомб. Од станції до міста — чотирнадцять миль, десять чи одинадцять з них Діл пройшов пішки, і не шляхом, а продирався крізь кущі,— поліція, певно,

уже розшукувала його,— решту шляху подолав, причепившись до фургона з бавовником. Під ліжком Діл пролежав не менше двох годин, принаймні так йому здалося; чув нашу розмову під час вечері, від брязкоту виделок і тарілок у нього паморочилося в голові. Він не міг діждатися, поки я і Джем підемо спати, хотів навіть вилізти й допомогти мені побити Джема, який так підріс і був набагато вищий за мене, проте Діл знав, що скоро прийде містер Фінч і розборонить нас, а тому лежав і не ворушився. Він був стомлений, страшенно брудний, але відчував себе як удома.

— Твої, звичайно, не знають, що ти тут,— сказав Джем.— Якби тебе шукали, ми б знали...

— Вони, певно, шукають мене в Мерідіані, по всіх кіно, скрізь нишпорять,— сказав усміхнувшись Діл.

— Треба сповістити маму, де ти,— порадив Джем.— Вона має знати, що ти у нас...

Діл кинув на нього швидкий погляд, і Джем опустив очі. Потім брат підвівся і порушив останній свято шанований закон нашого дитинства. Він вийшов з кімнати і пішов по коридору.

— Аттікус,— почувся його голос,— можеш вийти сюди на хвилинку?

Брудне, спітніле обличчя Діла зблідло. Мені стало не по собі. На порозі з'явився Аттікус.

Він пройшов на середину кімнати і, засунувши руки в кишені, зупинився, дивлячись на Діла зверху вниз.

Нарешті отямилась і я.

— Не бійся, Діл. Якщо він має тобі щось сказати, то скаже.

Діл мовчки подивився на мене.

— Справді, не бійся. Ти ж знаєш, Аттікус не чіплятиметься до тебе, от побачиш,— заспокоїла я.

— Я й не боюся,— промимрив Діл.

— Я бачу, він просто голодний,— сказав Аттікус як звичайно сухо, але привітно.— Всевидько, гадаю, у нас знайдеться щось краще за кукурудзяний корж. Нагодуй цього героя, потім я прийду, і ми поміркуємо, що робити.

— Містер Фінч, не кажіть нічого тітці Рейчел, не відсилайте мене назад, прошу вас, сер! Я все одно втечу!..

— Заспокойся, синку,— мовив Аттікус.— Ніхто нікуди не збирається тебе відсилати, хіба що в ліжко. Я тільки піду скажу міс Рейчел, що ти у нас, і попрошу дозволу, щоб ти лишився тут ночувати, ти ж і сам не проти цього? І, ради бога, поверни частину землі туди, де вона має бути: ерозія грунту й без того велике лихо в округу.

Діл здивовано глянув Аттікусу вслід.

— Він жартує,— пояснила я.— Він має на увазі, щоб ти помився. Бач, я ж казала, що Аттікус тобі нічого поганого не зробить.

Джем стояв у кутку самотній, пригнічений — зрадник.

— Я не міг йому не сказати, Діл,— мовив він.— Не можна утекти за триста миль — і ні слова матері.

Ми мовчки вийшли з кімнати.

Діл їв і їв... З учорашнього вечора у нього в роті й крихти не було. Всі свої гроші він витратив на квиток, сів у поїзд, — а це йому не вперше,— теревенив спокійнісінько з кондуктором, який уже знав його. Але Діл не посмів скористатися з існуючого правила щодо дітей, які їдуть самі на далеку відстань: якщо загубиш гроші, кондуктор повинен дати на обід, а по приїзді батько має повернути борг.

Діл умолотив геть усе, що лишилося від вечері, і хотів дістати з буфета банку тушкованої свинини з бобами, коли в коридорі почувся голос міс Рейчел:

— О боже!

Діл затремтів, як заєць.

Проте він мужньо витримав перший натиск: "Ну, зажди, я тебе швидко відвезу додому!", "Батьки там хвилюються, місця собі не знаходять!"; спокійно вислухав "І все це тобі від Гаррісів передалося"; всміхнувся, коли почув "Можеш перебути тут одну ніч", а коли тітка нарешті обняла його, то відповів їй тим самим.

Аттікус зсунув на лоб окуляри і витер долонею обличчя.

— Ваш батько стомився,— подала нарешті голос тітка Олександра. Вона весь час була тут, але, приголомшена, мабуть, не могла вимовити слова.— Пора спати, діти.

Ми пішли, а вони лишилися в їдальні, Аттікус усе що старанно витирав обличчя.

— Насильство, бійка, втікачі,— почули ми глузливий голос батька.— Цікаво, чого можна ждати за годину...

Оскільки все обійшлося краще, ніж можна було сподіватися, ми з Ділом вирішили бути ввічливими з Джемом. До того ж Ділові доведеться спати в його кімнаті — вважатимемо, що нічого не сталося. Я наділа піжаму, взяла книжку, але скоро відчула, що очі мені злипаються. Діла і Джема не чути було; я погасила світло, у Джема під дверима теж не побачила світлої смужки.

Певно, я довгенько спала, бо коли прокинулася, хтось легенько штовхнув мене у бік. Світло місяця тьмяно освітлювало кімнату.

— Посунься, Всевидько.

— Він думав, що не можна не сказати,— промимрила я сонно.— Ти не сердься на нього.

Діл заліз у ліжко.

— А я не серджусь. Я просто хочу спати з тобою. Ти прокинулась?

Я таки прокинулася, хоч і не зовсім.

— Нащо тобі було це робити?

Діл не відповів.

— Я кажу, нащо тобі було тікати з дому? Він і справді такий лихий?

— Ні...

— Ти якось писав, що ви збираєтесь робити човен. Зробили?

— Він тільки обіцяв. Ми й не починали.

Я трохи підвелась і, спершись на лікоть, у темряві розглядала Діла.

— Не треба було тікати. У дорослих це часто буває — обіцяють і не роблять.

— Ні, я втік не через те. Розумієш, він... вони... ніякої уваги на мене...

Мені така причина здалася дивною. Невже через це треба тікати з дому?

— Як це?

— Ну, їх майже ніколи немає вдома, а коли бувають, то зачиняються в своїй кімнаті і сидять.

— І що ж вони там роблять?

— Нічого, сидять собі й читають... Я їм не потрібен.

Я підсунула подушку до спинки ліжка і сіла.

— Я тобі щось скажу, Діл. Сьогодні ввечері мені теж хотілося втекти, бо всі наші були тут. А це ні до чого, Діл, щоб батьки весь час були з нами.

Стомлений, напівсонний Діл зітхнув.

— На добраніч, Діл... А знаєш, Аттікус цілими днями не буває вдома, інколи до півночі затримується — то на законодавчих зборах сидить, то ще десь... І не треба, щоб вони були весь час з нами, Діл,— робити нічого не дадуть.

— Не в тому річ.

Діл пояснював мені, а я думала: що це було б за життя, якби Джем був інший, навіть не такий, як він тепер, що б я робила, якби відчула, що Аттікусу не потрібна ні я, ні моя допомога чи порада. Але ні, він дня не зміг би прожити без мене. Навіть Келпурнія без мене обійтися не може. Я їм потрібна.

— Діл, ти щось не те кажеш. Твої батьки без тебе теж не можуть. Напевно, розсердилися на тебе, от і все. Я тобі скажу, що робити...

Але Діл уперто правив своє:

— Зрозумій мене — їм справді без мене багато краще, я їм нічим не допомагаю. Вони не злі. І купляють мені все, чого забажаю, але, повір, набридло: "Ось те, що ти хотів, іди гуляти", "У тебе й так всього повно в кімнаті" або "Ось тобі книжка — іди й читай".— Далі Діл намагався говорити басом: — "Що ти за хлопець? Інші діти бігають, грають в бейсбол, а не тиняються по дому та докучають батькам". Потім Діл знову розповідав своїм звичайним голосом. — Ні, вони не злі. Вони цілують мене, обнімають, і "На добраніч" кажуть, "Доброго ранку", "До побачення", і що люблять мене... Всевидько, ти б хотіла, щоб у нас була дитина?

— А де її взяти?

Діл чув про одного чоловіка, у якого є човен, на ньому він пробирається до окутаного туманом острова, а на тому острові багато маленьких дітей — можна було б замовити, щоб привіз одне...

— Все це неправда. Тітка казала, що бог кидає маленьких дітей через димохід. Здається, вона так сказала, хоч я тоді як слід не розібрала.

— Ні, зовсім це не так. У людей діти народжуються... Але можна придбати і в цього чоловіка з човном; їх на острові багато, тільки вони сплять. Чоловік дихне на дитинку — вона й оживає...

Діл знову поринув у мрії. Його багата уява завжди була щедра на чудесні картини. Він устигав прочитати дві книжки, поки я читала одну. Але над усе він любив щось вигадувати. Він блискавично розв'язував задачі на додавання і віднімання, проте віддавав перевагу своєму власному, ним створеному туманному світові, де сплять малята, ждучи, поки чиясь рука торкнеться їх, як ранкових квітів. Він розповідав, поки нарешті заснув сам і мене приспав, але серед тиші туманного острова мені раптом невиразно привидівся сірий непривітний будинок з похмурими темно-бурими дверима.

— Діл...

— М-м-м?

— Як ти думаєш, чому Страхолюд Редлі не втік з дому?

Діл протяжно зітхнув і одвернувся.

— Можливо, йому нікуди тікати...— промимрив сонно.

РОЗДІЛ XV

Після багатьох телефонних дзвінків, численних прохань за провинного і довгого благального листа матері було вирішено, що Діл залишається. Тиждень ми прожили спокійно. Але потім, здається, не знали, що таке спокій. Все стало наче моторошний сон.

Почалося це одного вечора. Діл ще був у нас; тітка Олександра сиділа в кутку, у своєму кріслі, Аттікус — у своєму, ми з Джемом, лежачи на підлозі, читали. Це був мирний тиждень: я слухала тітку, а Джем хоч і

став надто великим для нашої хатки на дереві, проте допоміг нам прилаштувати мотузяну драбину. У Діла виник новий надійний план — як виманити Страхолюда Редлі з дому без зайвого риску: посипати лимонними цукерками доріжку від чорного ходу Редлі до воріт, і він піде по ній, як мурашка. Хтось постукав у двері, Джем відчинив і сказав, що прийшов містер Гек Тейт.

— Запроси його,— мовив Аттікус.

— Я запрошував. Там у дворі ще якісь люди, вони хочуть, щоб ти вийшов.

У Мейкомбі дорослі люди не переступлять поріг у двох випадках: якщо в домі покійник або коли йдеться про справу, пов'язану з політикою. Невже хтось помер? Ми з Джемом хотіли підійти до дверей, але Аттікус наказав:

— Сидіть дома!

Джем вимкнув світло у вітальні і припав до вікна. Тітка Олександра запротестувала.

— Я на секунду, тітонько, тільки гляну, хто прийшов.

Ми з Ділом прилипли до другого вікна. Аттікуса оточили люди. Всі вони, здається, говорили одночасно.

— ...завтра перевести його в окружну тюрму,— казав містер Тейт.— Я не хочу неприємностей, але не ручаюсь — усе може статись...

— Не кажіть дурниць, Гек,— озвався Аттікус.— Зрештою, ми ж у Мейкомбі.

— ...кажу, що на душі неспокійно.

— Гек, ми маємо відстрочку, щоб не турбуватися,— заявив Аттікус.— Сьогодні субота. Суд, певно, відбудеться в понеділок. Невже ви не зможете протримати його одну ніч? Не думаю, що в Мейкомбі знайдеться людина, яка захоче позбавити мене клієнта, самі знаєте, важкі часи настали.

Юрба весело загомоніла, але одразу й стихла, бо заговорив Лінк Діз:

— З тутешніх ніхто нічого не затіває, але за братію з Старого Сарема я не певен... а чи не могли б ви подбати про... як це, Гек?

— Про передачу справи в інший округ,— підказав містер Тейт,— Але тепер це, певно, вже нічого не змінить.

Аттікус щось сказав, та ми не почули. Я обернулась до Джема, він замахав руками, щоб я мовчала і не заважала.

— І крім того,— вів далі Аттікус,— ви, мабуть, не дуже боїтеся тієї компанії.

— Знаєте, які вони, коли насмокчуться?

— В неділю вони звичайно не п'ють, більшу частину дня сидять у церкві...— зауважив Аттікус.

— Бачите, це випадок особливий,— мовив хтось.

Натовп загомонів голосніше. Нарешті тітка сказала, що коли Джем не ввімкне у вітальні світло, це буде ганьба для всієї родини. Але Джем не чув її.

— Не розумію, по-перше, навіщо вам було братися за цю справу,— сказав містер Лінк Діз.— Ви на ній можете втратити все. Все, що маєте.

— Ви справді так думаєте?

Коли Аттікус так запитує, це небезпечно. "Всевидько, ти справді думаєш, що це найкращий хід?" Трах-бах — і на шахівниці не лишається жодної моєї шашки. "Ти справді так думаєш, сину? В такому разі прочитай оце". І сидить Джем цілий вечір над промовами Генрі У. Грейді.

— Слухайте, Лінк, може статися, що цей чоловік сяде на електричний стілець, але спершу люди почують правду,— мовив Аттікус спокійно.— А ви її знаєте.

Хвиля незадоволення сколихнула людей. Аттікус ступив крок до веранди, натовп лиховісно загув і почав підступати ближче.

Раптом Джем як закричить:

— Аттікус, телефон дзвонить!

Від несподіванки люди здригнулися, позадкували; цих людей ми бачили щодня: крамарі, місцеві фермери, були також лікар Рейнольдс і містер Ейвері.

— Підійди до телефону, сину,— гукнув Аттікус.

Люди засміялись і почали розходитись. Аттікус зайшов до вітальні, ввімкнув світло і побачив, що Джем сидить біля вікна блідий, тільки кінчик носа червоний, бо був притиснутий до шибки.

— Чого ви сидите в темряві? — спитав він.

Джем стежив, як батько пройшов до свого крісла, сів і взяв у руки вечірню газету. Інколи мені здається, що найскладніші ситуації в своєму житті Аттікус спокійно обдумує, закрившись сторінками "Мобіл реджістер", "Бірмінгем ньюс" або "Монтгомері едвертайзер".

Джем підійшов до батька.

— Вони приходили по тебе, так? Вони хотіли з тобою розправитись?

Аттікус опустив газету і глянув на Джема.

— Де це ти вичитав? — поцікавився він. Потім додав тепліше: — Ні, сину, це наші друзі.

— Це не... не ватага? — Джем подивився спідлоба.

Аттікус усміхнувся — хотів було стриматись, але не зміг.

— Ні, у нас у Мейкомбі не буває розгніваного натовпу і всяких таких дурниць. Ніколи не чув, щоб орудувала якась ватага.

— Був час, коли ку-клукс-клан ганявся за католиками.

— Ніколи не чув, щоб у Мейкомбі були католики,— сказав Аттікус,— це ти щось переплутав. Десь у дев'ятсот двадцятому році тут справді існував ку-клукс-клан, але то була в основному політична організація. Крім того, їм нікого було лякати. Одного разу вночі вони влаштували демонстрацію перед будинком містера Сема Леві, а Сем вийшов на ганок і сказав, що, певно, кепські їхні справи, коли вони прийшли до нього у балахонах, пошитих з його ж полотна. Сем їх так присоромив, що вони пішли.

Сімейство Леві відповідало всім вимогам Мейкомба: люди благородні, для загальної користі віддавали свої здібності та можливості, і вже п'яте покоління цього роду жило на одному місці.

— Ку-клукс-клан зник і вже ніколи не повернеться,— сказав Аттікус.

Я вийшла провести Діла і, повертаючись, почула, як Аттікус казав тітці Олександрі:

— Як і всі, я віддаю належну повагу жінкам Півдня, але не жертвуватиму людським життям заради вигаданої версії.

Аттікус говорив таким голосом, що я подумала: знову сваряться.

Я розшукала Джема, він був у своїй кімнаті, лежав у ліжку і про щось думав.

— Що там у них, погиркались? — запитала я.

— Схоже, що так. Вона весь час дорікає йому Томом Робінсоном. Майже сказала, що Аттікус ганьбить усю родину. Всевидько... я боюсь.

— Чого ти боїшся?

— Боюся за батька. Що, коли з ним щось станеться?

Джем прибрав таємничого вигляду, і скільки я його питала — відповідь була одна: відчепись, дай спокій.

На другий день була неділя. Під час перерви між недільною школою і церковною відправою всі вийшли трохи розім'ятись.

Я побачила Аттікуса у дворі, його оточили люди. Там стояв і містер Гек Тейт. "Коли це він став віруючим?" — подумала я. Раніше він ніколи не ходив до церкви. Навіть містер Андервуд був тут. Містер Андервуд, крім своєї "Мейкомб трібюн", нічим не цікавився. Господар, редактор, складач він з ранку до вечора не відходив од лінотипа, а щоб освіжитися, час від часу припадав до глечика з вином, який ніколи не був порожній і завжди стояв поруч. Містер Андервуд рідко виходив, щоб дізнатися про новини, люди самі приходили до нього з розповідями. Казали, що кожний номер газети "Мейкомб трібюн" він готує сам і сам друкує на лінотипі. І це цілком ймовірно. Коли ж уже містер Андервуд виліз із своєї друкарні, то, певно, сталося щось серйозне.

Я перехопила Аттікуса на порозі, і він сказав мені, що Тома Робінсона переводять до мейкомбської тюрми. І ще сказав — більше собі, ніж мені, що якби він з самого початку перебував тут, то все було б спокійно. Потім сів на своє місце в третьому ряду і, трохи відстаючи від інших парафіян, проспівав "До тебе ближче, господи". В церкві Аттікус ніколи не сидів поряд з своєю сестрою чи з нами. Він любив посидіти один.

Мир і спокій у нашому домі в недільні дні були удавані, присутність тітки Олександри гнітила всіх. Аттікус після обіду відразу йшов до свого кабінету, де, відкинувшись у кріслі, читав (ми інколи заглядали до нього). Тітка Олександра вмощувалася відпочити години дві, а ми не сміли гомоніти на подвір'ї — адже усі сусіди спочивають. Джем вважав, що людина його віку вже може дозволити собі піти до своєї кімнати, прихопивши стіс футбольних журналів. А ми з Ділом гуляли на Оленячій луці.

Стріляти з духових рушниць у неділю заборонялося, ми трохи побігали з Джемовим футбольним м'ячем, але скоро це набридло нам. Діл запропонував піти і трохи розворушити Страхолюда Редлі. Я зауважила, що не варто його турбувати, і розповіла Ділові про різні події минулої зими. Моя розповідь справила на нього враження.

Коли стемніло, ми пішли вечеряти. Після вечері я і Джем хотіли цілий вечір читати, але Аттікус здивував нас: він зайшов до вітальні, тримаючи в руках довгий електричний шнур, на кінці якого була лампочка.

— Я вийду на деякий час,— сказав він.— Ви вже спатимете, коли я повернусь, а тому на добраніч вам.

Він надів капелюха і вийшов через чорний хід.

— Пішов до машини,— сказав Джем.

У нашого батька були свої дивацтва: по-перше, він не любив солодкого, по-друге, ходити пішки для нього завжди було насолодою. Скільки я себе пам'ятаю, в гаражі завжди виблискував чистенький шевроле, Аттікус користувався ним коли йому треба було виїжджати в справах за межі міста, а в Мейкомбі ходив пішки — щодня два рази до своєї контори і назад, майже дві милі. Він казав, що це єдиний вид спорту. В Мейкомбі вважається, що коли людина йде пішки, аби тільки пройтися, без певної мети, значить, вона взагалі ні до чого не прагне і ні на що не здатна.

Я побажала тітці і Джемові на добраніч, пішла в свою кімнату і ще довго читала. Раптом з кімнати Джема долинув якийсь шум. Коли Джем лягав спати, звуки були зовсім інші — я їх добре знала. Я постукала в двері.

— Чого ти не спиш?

— Мені треба збігати в місто, ненадовго.— Він натягав штани.

— Куди? Адже скоро десята.

Він це знав і наміру свого не змінив.

— Тоді піду з тобою і я, навіть якщо ти не дозволиш, я все одно піду, чуєш?

Джем зрозумів, що наполягати — це означало почати бійку, розгнівати тітку, і погодився.

Я швидко одяглася. Ми зачекали, поки у тітки погасло світло, і тихенько вийшли чорним ходом. Ніч була темна.

— Діл теж пішов би,— прошепотіла я.

— Хай іде,— похмуро відповів Джем.

Ми перестрибнули через низеньку огорожу, перетнули двір міс Рейчел і опинилися під вікном Діла. Джем крикнув перепелом. За вікном з'явилося обличчя Діла й одразу зникло. Через п'ять хвилин вікно розчинилось, і Діл виліз до нас. Як людина бувала, він нічого не питав, аж поки ми не вийшли на тротуар.

— Що сталося?

— Джема потягло на мандри.

Келпурнія казала, що ця хвороба нікого з хлопців не минає.

— Захотілося поблукати,— сказав Джем.— Просто так.

Ми поминули будинок місіс Дюбоз, він стояв як пустка, з зачиненими віконницями, камелії позаростали бур'яном. Лишалося пройти ще вісім будинків, поминути пошту, потім тім звернути...

Південна частина площі була безлюдна. На кожному розі наїжившись стояли величезні араукарії, а між ними в світлі вуличних ліхтарів

виблискувала залізна конов'язь. Світилося ще в громадській убиральні, більше з цього боку будинку суду — жодного вогника. Площа перед судом — квадратна, з усіх боків магазини, з них де-не-де теж пробивалося тьмяне світло.

Коли Аттікус ще тільки починав адвокатську діяльність, його контора містилася в будинку суду, але через кілька років він переїхав у затишніший куточок — в приміщення міського банку. Ми повернули за ріг і навпроти банку побачили знайомий шевроле.

— Він тут,— сказав Джем.

Одначе Аттікуса не було. До його контори вів довгий коридор. Якби за дверима світилося, то ми побачили б на дверях табличку, на якій чітко виведено невеликими літерами: АТТІКУС ФІНЧ, АДВОКАТ. У конторі було темно. Джем ще раз подивився в темряву за скляними дверима. Покрутив ручку. Замкнуто.

— Пройдімося далі по вулиці. Може, він зайшов до містера Андервуда.

Містер Андервуд не тільки видавав газету "Мейкомб трібюн", але й жив у редакції. Точніше, над редакцією. Про те, що відбувалося в суді або в тюрмі, він дізнавався, безпосередньо дивлячись із вікна другого поверху. Будинок стояв у північно-західній частині площі, і йти до нього треба було повз тюрму.

Окружна тюрма була найповажнішою і найпотворнішою будівлею в Мейкомбі. Аттікус казав, що таке міг придумати хіба що кузен Джошуа Сент-Клер. Придумав же хтось. Серед звичайних будинків з широкими квадратними фасадами недоречно виринала готичного стилю іграшка-тюрма (одна камера в ширину і дві камери в висоту), прикрашена зубчастими вежами-карликами і контрфорсами. Завершували цю незвичайну архітектурну ідилію червоний цегляний фасад і товсті залізні

грати на вікнах церковного зразка. І стояв цей шедевр не десь там на безлюдному пагорбі, а між "Металевими виробами" Тіндела та редакцією "Мейкомб трібюн". Для жителів Мейкомба в'язниця була постійною темою розмов і навіть об'єктом суперечок. Гострі на язик люди вбачали велику схожість між цією установою і вбиральнею королеви Вікторії. Прихильники твердили, що готичне творіння надає місту поважного, благородного вигляду. Чужій людині ніколи й на думку не спадало, що там всередині повно чорношкірих.

Ми йшли по тротуару і раптом побачили віддалік самітний вогник.

— Дивно,— мовив Джем,— скільки я пам'ятаю, біля тюрми немає ліхтаря.

— Схоже, що лампочка світить над дверима,— сказав Діл.

Через грати з вікна другого поверху назовні звисав шнур, на кінці якого горіла лампочка без абажура. Біля дверей у кріслі, певно принесеному з контори, сидів Аттікус. Він читав, незважаючи на мошву, що роєм вилася на його головою.

Я намірилася бігти, але Джем схопив мене за руку.

— Не підходь до нього,— сказав він.— Може розсердитися. Головне, що він тут і що все гаразд. Ходімо додому. Я просто хотів подивитися, де він.

Ми вирішили скоротити дорогу і попрямували через площу трохи навскоси, коли з боку Меридіанського шосе одна за одною повільно під'їхали чотири запорошені автомобілі. Вони обігнули площу, поминули банк і зупинилися навпроти тюрми.

З машин ніхто не виходив. Аттікус підвів голову від газети. Старанно згорнув її, поклав на коліна і зсунув капелюх на потилицю. Схоже було, що він на них чекав.

— Ходімо,— прошепотів Джем.

Ми помчали через площу, потім через вулицю і опинилися за кіоском. Джем обережно визирнув.

— Можна трохи ближче,— сказав він.

Ми побігли до магазину Тіндела — звідси було вже зовсім близько, місце безпечне і все видно.

З машин по одному і по двоє почали виходити люди. Розпливчасті, мов тіні, постаті прямували до дверей тюрми і при світлі поступово перетворювалися в кремезних чоловіків. Аттікус не зрушив з місця. Чоловіки підійшли ближче і заступили його.

— Він тут, містер Фінч? — спитав один.

— Тут,— відповів Аттікус.— Він спить. Не будіть його.

Тільки пізніше я збагнула весь драматизм ситуації; було смішно і страшно водночас: люди послухалися батька і стали розмовляти пошепки.

— Ви знаєте, чого ми сюди приїхали? — запитав другий.— Відійдіть од дверей, містер Фінч.

— Їдьте додому, Уолтер,— приязно сказав Аттікус. — Десь тут поблизу ходить Гек Тейт.

— Який там у дідька Гек! — сказав ще хтось.— Ваш Гек з компанією блукає тепер у лісі і до ранку звідти не вибереться.

— Справді? Чого їх занесло туди?

— На бекасиків полюють,— випалив один,— Цього ви не передбачали, містер Фінч?

— Передбачав, хоч і не був певен...— Як і раніше, батьків голос був спокійний.— Ну що ж, це міняє справу, так же?

— Міняє,— басом відповіла темна постать.

— Ви справді так думаєте?

За останні два дні я вдруге чула від нього це запитання, отже, комусь із них дістанеться. Цього пропустити не можна. Я зірвалась і щодуху помчала до батька.

Джем скрикнув і разом з Ділом кинувся за мною, але вони мене не догнали. Я проштовхалася між темними постатями, від яких несло важким духом, і опинилася в колі світла.

— Гей, Аттікус!

Я думала, що він зрадіє, побачивши мене, проте батькове обличчя стало таке, що мій веселий настрій пропав. У його очах я прочитала страх, який зник, коли біля мене опинився Джем і Діл. Від чоловіків несло спиртним перегаром і хлівом, я глянула навкруги — жодного знайомого обличчя. Це не ті, що приходили вчора ввечері. Мені стало не по собі: я так вискочила поміж люди, яких ніколи не бачила раніше.

Аттікус підвівся, рухи його були повільні, як у зовсім старої людини. Він ретельно розгладив газету і не поспішаючи відклав її. Пальці його легенько тремтіли.

— Іди додому, Джем,— сказав він.— Забирай сестру та Діла, і йдіть додому.

Все, що наказував Аттікус, ми звикли виконувати негайно, хоч і не завжди охоче. А тепер Джем стояв, і видно було, що він нікуди не збирається йти.

— Іди додому, я сказав.

Джем похитав головою. Аттікус уперся кулаками в боки, Джем зробив те саме. Так вони й стояли один проти одного, зовсім різні: Джем успадкував від матері каштанове волосся, карі очі, овал обличчя, вуха щільно прилягали до голови; у батька волосся було чорне з сивиною, риси обличчя — прямі. І все-таки вони чимось схожі. Можливо, небажанням поступитися.

— Сину, я сказав: іди додому.

Джем похитав головою.

— Я йому швидко покажу дорогу,— втрутився якийсь здоровань і, схопивши Джема за комір, турнув так, що той ледве втримався на ногах.

— Не чіпай його!

Я налетіла на чоловіка і вдарила його ногою. Я була боса і здивувалася, коли здоровань скривився від болю і відступив. Я хотіла вдарити нижче коліна, а вцілила трохи вище.

— Облиш, Всевидько,— Аттікус обняв мене за плече.— Не треба кидатися на людей. Помовч,— сказав він, коли я стала виправдуватися.

— Хай не чіпають Джема,— сказала я.

— Коротше, містер Фінч, зробіть так, щоб їх тут не було,— заревів котрийсь із чоловіків.— Даю вам на це п'ятнадцять секунд.

Аттікус стояв серед цього незвичайного натовпу і вмовляв Джема послухатися. Він погрожував, просив, нарешті сказав:

— Прошу тебе, Джем, одведи їх додому.

Але Джем уперто відповідав:

— Не піду.

Мені вже почало набридати все це, але я відчувала: якщо Джем, знаючи, чим може скінчитися для нього така перепалка з батьком, усе-таки стоїть на своєму, то, певно, у нього є для цього підстави. Я стала оглядатися навкруги. Стояла тепла літня ніч, але майже всі ці чоловіки були одягнені в комбінезони і грубі бавовняні сорочки, застебнуті до самого коміра. Мерзляки якісь, подумала я, бо й рукава не закачані, манжети застебнуті. Деякі були в капелюхах, натягнутих аж на вуха. Всі насуплені, напівсонні, наче не звикли вештатися по ночах. Я приглядалася до кожного обличчя — люди стояли півколом — і одного, що стояв посередині, впізнала.

— Містер Канінгем, здрастуйте!

Але мій знайомий, здавалося, не чув мене.

— Здрастуйте, містер Канінгем. Як ваші справи з відчуженням?

Я добре знала справи містера Канінгема. Аттікус колись розповів мені про це докладно. Здоровило заблимав очима і засунув великі пальці під шлейки комбінезона. Він почував себе ніяково: кашлянув, потім одвернувся. Моє дружне привітання лишилося без відповіді.

Містер Канінгем стояв без капелюха, обличчя засмагле, обпечене сонцем, а лоб білий, певно, Канінгем рідко знімає капелюха. Він переступив з ноги на ногу, на ньому були величезні грубі черевики.

— Невже ви мене не пам'ятаєте, містер Канінгем? Я Джін Луїза Фінч. Ви колись приносили нам горіхів, пам'ятаєте?

Я відчувала, що спроби мої даремні, і мені стало якось ніяково: знайомий — а не признається.

— Я навчаюся в одному класі з вашим Уолтером,— почала знову.— Це ваш син, сер. Так же? Скажіть, так?

Містер Канінгем не витримав і ледь помітно кивнув головою. Все-таки він упізнав мене!

— Ми з ним в одному класі,— сказала я,— і вчиться він добре, він непоганий хлопець,— додала,— справді хороший хлопець. Одного разу він у нас обідав. Він вам не розповідав? Колись я його набила, проте він гарний хлопець. Передайте йому привіт од мене, гаразд?

Якось Аттікус пояснював: коли ти людина ввічлива, то говори не про те, що тобі цікаво, а про те, що цікавить твого співрозмовника. Містерові Канінгему, певно, було нецікаво слухати про свого сина, але я зробила останню спробу розворушити його і заговорила про відчуження.

— Відчуження — справа ненадійна,— почала я радити йому і тільки тепер помітила, що звертаюся до всіх.

Чоловіки дивилися на мене, дехто навіть рота роззявив. Аттікус уже не чіплявся до Джема, вони стояли поруч, і Діл разом з ними. Стояли як зачаровані. Аттікус теж трохи відкрив рот, а сам казав колись, що це негарно. Наші погляди зустрілись, і він закрив рота.

— Аттікус, ти чуєш, я кажу містерові Канінгему, що відчуження — справа неприємна, але ж ти пояснював, що не треба хвилюватися, бо такі справи інколи тягнуться довго... і що ви разом якось залагодите цю справу...

Я поступово замовкла. Що за нісенітниці я тут плела? Про такі речі, як відчуження, певно, розмовляють у вітальні, а не на вулиці.

У мене аж голова змокріла від поту, я нічого не боялась, та коли побачила, що всі ці люди втупили в мене очі і стоять мовчки, мені стало моторошно.

— Що сталося? — запитала я.

Аттікус не відповів. Я глянула навкруги, потім на містера Канінгема; на його обличчі я прочитала те саме, що й на інших,— байдужість. Потім трапилося дивне. Містер Канінгем присів біля мене навпочіпки, взяв мене за плечі обома руками і сказав:

— Я передам йому привіт од тебе, дівчинко.

Він підвівся, випростався і махнув здоровенною рукою.

— Ходімо звідси! — гукнув.— Гайда, хлопці!

І знову по одному, по двоє кремезні постаті човгали ногами, тільки цього разу вони зникали в темряві, прямуючи до своїх стареньких автомобілів. Застукали дверцята, зачхали мотори — і машини зникли.

Я обернулася до батька й побачила, що він стоїть, схилившись обличчям до стіни тюрми. Я підійшла до нього і потягла за рукав.

— Тепер можна йти додому?

Він кивнув головою, витяг хусточку, витер обличчя і голосно висякався.

— Містер Фінч,— гукнув хтось із темряви, м'який, охриплий голос лунав десь згори,— вони вже поїхали?

Аттікус одійшов від стіни і підвів голову.

— Поїхали,— відповів.— Том, поспи трохи. Вони вже не повернуться.

В цей час іще один голос, уже з іншого кінця, порушив нічну тишу.

— Відбій, вони більше не повернуться. Аттікус, я весь час був напоготові.

З вікна другого поверху, що над редакцією "Мейкомб трібюн", висунувся містер Андервуд з двостволкою в руках.

У цей час я звичайно давно сплю. Тепер я була стомлена і сонна, а Аттікус і містер Андервуд ладні були розмовляти до ранку, один — висунувшись з вікна, другий — задерши голову. Нарешті Аттікус підійшов до нас, вимкнув світло над дверима і забрав свій стілець.

— Можна, я понесу стілець, містер Фінч? — озвався Діл.

Дотих він весь час мовчав.

— Спасибі, друже.

Ми попрямували до банку, батько з Джемом попереду, ми з Ділом — за ними. Ділу заважав стілець, і він трохи відставав. Аттікус і Джем були далеко попереду, певно, зараз батько шпетить Джема за те, що він не пішов додому, подумала я, і... помилилась. У світлі вуличного ліхтаря я побачила, як Аттікус підняв руку над головою Джема і став куйовдити його волосся — саме так Аттікус виражав свої ніжні почуття.

РОЗДІЛ XVI

Джем почув мене і просунув голову в двері, що з'єднували наші кімнати. Коли він підійшов до мого ліжка, Аттікус увімкнув світло. Ми завмерли і не ворушились, аж поки світло погасло; ми чули, як він перевертається. Нарешті знову запала тиша.

Джем забрав мене до своєї кімнати, і я примостилася спати поруч з ним.

— Спробуй заснути,— сказав він.— Післязавтра, мабуть, усе скінчиться.

Додому ми повертались тихо, щоб не збудити тітку. Аттікус заглушив мотор ще на під'їзній доріжці і самотужки закотив машину в гараж; ми зайшли в будинок через чорний хід, мовчки розійшлися по своїх кімнатах. Я страшенно стомилась і незчулася, коли задрімала, та нараз у сні побачила Аттікуса, як він спокійно згортає газету, зсуває капелюха на потилицю, потім стоїть уже посеред безлюдної, лиховісно тихої вулиці і зсуває на лоб окуляри. Мене мов ошпарило — тільки тепер я зрозуміла, що сталося того вечора, і заплакала. А Джем — молодець, він навіть не сказав, що коли людині майже дев'ять років, то плакати їй не личить.

Вранці нікому не хотілось їсти, тільки Джем лишився вірним собі: з'їв троє яєць. Аттікус стежив за ним із щирим захопленням. Тітка Олександра тихенько сьорбала каву, вона була страшенно незадоволена. Діти, які десь тиняються вночі,— ганьба для родини.

Аттікус сказав — яке щастя, що ця "ганьба для родини" вчора ввечері вчасно наспіла, але тітка заперечила:

— Дурниці, містер Андервуд весь час був напоготові.

— А знаєш, цей Брекстон — дивак,— сказав Аттікус.— Адже він терпіти не може негрів, навіть близько їх не підпускає.

В Мейкомбі вважали містера Андервуда запеклим нечестивцем, свого часу його батько недобре пожартував з нього — охрестив сина Брекстоном Брегом. Чого тільки не робив містер Андервуд, щоб люди, які його знали, забули це ім'я. Аттікус казав, що ті, хто має імена генералів Південної армії, хоч і поступово, але неодмінно стають п'яницями.

Келпурнія подала тітці Олександрі ще кави, а на мій благальний погляд тільки похитала головою і мовила:

— Ти ще замала, щоб пити каву. Підростеш, тоді я й тобі дам.

Я сказала, що трошки можна було б, це корисно для шлунка.

— Гаразд, — погодилась Келпурнія і дістала з буфета чашку, палила в неї столову ложку кави і по самісінькі вінця добавила молока. На знак подяки я показала чашці язик, підвела очі і побачила, що тітка насупилась. Але сердилася вона на Аттікуса. Підождала, поки Келпурнія вийшла в кухню, потім сказала:

— Не говори так при них.

— Що не говорити і при кому не говорити? — спитав Аттікус.

— При Келпурнії. Ти сказав при ній, що Брекстон Андервуд терпіти не може негрів.

— Так, але я певен, що вона й сама це добре знає. В Мейкомбі це знає кожен.

Останнім часом я стала помічати деякі зміни в поведінці нашого батька, це особливо відчувалося, коли він розмовляв з тіткою Олександрою. Не можна сказати, що він сердився, але дедалі частіше давав їй зрозуміти, що в їхніх поглядах мало спільного. Ось і тепер він сказав сухо, навіть різко:

— Все, про що ми говоримо за цим столом, може бути сказано при Келпурнії. Кел знає, що вона означає для нашої сім'ї.

— Мені здається, що це погана звичка, Аттікус. Їм тільки цього й треба. Ти ж знаєш, як вони люблять побалакати. Що б не трапилося в місті, до вечора уже весь негритянський квартал знає.

Батько поклав на стіл ніж.

— Я не знаю закону, який забороняв би неграм розмовляти. Можливо, вони й менше розмовляли б, якби ми не давали їм для цього підстав. Всевидько, чому ти не п'єш каву?

Я калатала ложечкою в чашці.

— Я думала, що містер Канінгем наш друг. Ти мені колись казав про це.

— Він і є наш друг.

— А вчора ввечері він хотів тебе бити.

Аттікус поклав виделку поряд з ножем і відсунув тарілку.

— Містер Канінгем, по суті, непогана людина, але він, як і всі ми, не позбавлений деяких вад.

— Ти вважаєш, що це звичайна вада? — втрутився Джем.— Коли вони приїхали вчора ввечері, він ладен був убити тебе.

— Може, він і вдарив би мене,— погодився Аттікус,— але, сину, коли ти станеш дорослим, то краще розумітимеш людей. Натовп — це люди, незалежно від того, які вони. Вчора ввечері містер Канінгем був часткою цього натовпу, проте все одно він лишався людиною. Будь-який натовп у будь-якому містечку нашого Півдня складається з людей, яких ми знаємо, і це не на їхню користь, розумієш?

— Я б цього не сказав,— зауважив Джем.

— Ось чому восьмирічна дитина примусила їх схаменутися. Це свідчить, — провадив далі Аттікус,— що зграю диких звірів усе-таки можна зупинити, бо зрештою вони люди. Г-м, може, нам потрібні діти-полісмени?.. Примусили ж ви діти, вчора ввечері Уолтера Канінгема влізти на хвилину в мою шкуру. І цього було досить.

Ну, коли Джем виросте, може, він і справді буде краще розуміти людей, але я не буду.

— Хай тільки Уолтер появиться в школі — це буде його останній день, — пообіцяла я.

— Ти його й пальцем не зачепиш,— рішуче мовив Аттікус.— Я б не хотів, щоб після вчорашнього ти або Джем затаїли злість проти кого-небудь.

— Тепер ти бачиш сам, чим усе це обертається,— сказала тітка Олександра.— А я тебе попереджала.

У відповідь Аттікус сказав, що не заперечує, попереджала, і, відсунувши стілець, підвівся.

— Прошу вибачити, у мене завтра важкий день. Джем, я не думаю, що сьогодні тобі і твоїй сестрі спаде на думку побігти в місто.

Не встиг Аттікус вийти, як у їдальню підстрибуючи влетів Діл.

— Сьогодні зранку все місто тільки про те й говорить,— повідомив він, — як ми голими руками вистояли проти сотні чоловік...

Тітка Олександра окинула його таким поглядом, що він одразу ж замовк.

— Яка там сотня,— мовила вона,— хто там проти кого вистояв! Приїхало п'яне розгнуздане кодло Канінгемів.

— Тітонько, Діл, як завжди, трохи перебільшив,— сказав Джем і подав знак, щоб ми йшли за ним.

— З двору нікуди не ходіть! — попередила вона, коли ми всі троє попрямували на веранду.

Цей день був схожий на суботу. Не поспішаючи, але безперервним потоком ішли повз наш будинок люди з південної частини округу.

Невпевнено проскакав на своєму породистому рисаку містер Дольфус Реймонд.

— Не розумію, як він тримається в сідлі,— промимрив Джем.— Як він ухитряється насмоктатися зранку, ще й восьмої години немає, а він уже теплий.

Проторохтів фургон, на якому щільно сиділи жінки в бавовняних панамах від сонця і в платтях з довгими рукавами. Бородатий чоловік у повстяному капелюсі був за кучера.

— Глянь, меноніти,— сказав Ділові Джем.— У них одяг без ґудзиків.

Меноніти жили в лісах, усе, що їм потрібно було, купляли по той бік річки, там збували і свої нехитрі вироби, а в Мейкомб приїздили рідко. Діл зацікавлено розглядав цих людей.

— У всіх менонітів блакитні очі,— пояснив Джем,— а чоловікам після одруження забороняється голитись. Їхнім жінкам подобається, коли їх лоскочуть бородами.

Проїхав на мулі Ікс Білапс, помахавши нам рукою.

— Цей чоловік трохи дивний,— сказав Джем.— Ікс — це не ініціал, так його звуть. Одного разу його викликали в суд як свідка і питають — як вас звуть. Він відповів — Ікс Білапс. Секретар попросив сказати ім'я повністю. Він знову — Ікс. Так тривало, аж доки він не написав на папері "ікс" і підняв аркуш так, щоб усі бачили. Потім питають, хто йому дав таке ім'я, а він каже — батько з матір'ю так записали, коли він народився.

А люди все йшли і йшли. І Джем вирішив познайомити Діла з видатними мешканцями округу, розповісти, чим вони прославилися: містер Тенсо Джоунс — голосував за сухий закон; міс Емілі Дейвіс — тайкома нюхає тютюн; містер Байрон Уоллер — грає на скрипці; у містера Джека Слейда втретє прорізуються зуби.

З-за рогу виїхав ще один фургон; люди, що сиділи в ньому, були незвичайно суворі. Коли екіпаж порівнявся з подвір'ям міс Моді Аткінсон, в якому пломеніли квіти, на ганок вийшла господиня. Дивна річ, обличчя міс Моді в той час, як вона стоїть на своєму ганку, ми розгледіти не

можемо — далекувато, а от настрій її вгадуємо безпомилково. Зараз вона стоїть, узявши руки в боки, трохи подалася вперед, голову нахилила набік, проти сонця виблискують окуляри. Міс Моді усміхається, але то зла, колюча усмішка.

Кучер притримав мулів, а одна жінка, визирнувши з фургона, заверещала:

— Марнолюбка! Таких жде вічна темрява!

Міс Моді не забарилася з відповіддю:

— У кого в серці радість, у того усмішка на обличчі!

Ногомийки, певно, подумали, що то сам диявол тлумачить на свій смак священне письмо, бо від фургона і слід пропав. Незрозуміло, чого їм не подобалося подвір'я міс Моді. Хоч вона і порається цілими днями у своїй садибі, а священне письмо знає чудово.

Ми підійшли ближче до її дому.

— Міс Моді, ви в суд не йдете? — запитав Джем.

— Ні, не йду,— відповіла вона.— Мені сьогодні там нічого робити.

— А просто подивитися не хочете? — запитав Діл.

— Ні. Це сумне видовище, шкода бідолаху, можуть на смерть засудити. Гляньте, скільки народу суне, як на свято.

— Це тому, що його судитимуть прилюдно, міс Моді,— сказала я.— Інакше було б несправедливо!

— Я все це знаю,— сказала міс Моді.— Саме тому, що все відбуватиметься на людях, мені не варто туди йти, правда ж?

Вулицею пройшла міс Стефані Крофорд. Її голову прикрашав капелюх, на руках — рукавички.

— Гм-м,— мовила вона,— стільки людей, можна подумати, що там виступатиме сам Уїльям Дженінгс Брайєн.

— Куди це ти прямуєш, Стефані? — гукнула міс Моді.

— Загляну до "Джітні Джангл", треба дещо купити.

Міс Моді здивувалася: вона не пам'ятала, щоб міс Стефані ходила коли-небудь до крамниці в капелюсі.

— Може, зайду на хвилинку в суд,— призналася міс Стефані,— подивлюся, що там Аттікус затіває.

— Будь обережна, а то, чого доброго, вручить повістку...

Ми попросили міс Моді, щоб вона пояснила, що це означає. Міс Моді сказала — міс Стефані, певно, знає про цю справу стільки, що може виступити в суді як свідок.

Ми чекали до полудня, поки Аттікус прийшов на обід. Він сказав, що весь час, з самого ранку, відбирали присяжних. По обіді ми заскочили до Діла і втрьох подалися в місто.

Це справді був незвичайний день. Біля конов'язі — жодного вільного місця, під кожним деревом стояли мули, вози, площу перед будинком суду заповнили люди, які розмістилися прямо на землі, на розстелених газетах, здебільшого компаніями, їли печиво з патокою, запивали теплим

молоком просто з глечиків. Справжнісінький пікнік. Один жує холодну курку, другий ласує смаженою свининою. Заможніші запивали страву кока-колою, купленою поряд в аптеці разом із скляночками. В натовпі вештались замурзані діти, матері годували своїх немовлят.

Край площі під сонцем спокійно сиділи негри, їли сардини з печивом і запивали запашною негі-колою. Містер Дольфус Реймонд сидів з ними.

— Джем,— сказав Діл,— він п'є з пакета.

Містер Дольфус Реймонд і справді пив, тримаючи в роті дві жовті соломинки (такі продають в аптеці), кінці яких були в середині пакета з цупкого паперу.

— Ніколи не бачив, щоб хтось так пив,— промимрив Діл.— Як він ухитряється не розлити?

Джем засміявся.

— У нього в пакеті пляшка від кока-коли, а в ній віскі. Це для того, щоб жінки не хвилювалися. От побачиш, він з того пакета смоктатиме до вечора: докінчить пляшку — піде знову наллє.

— Чому він сидить з кольоровими?

— Він завжди так. Мені здається, що вони йому подобаються більше, ніж білі. Живе в самому кінці округу, в глушині. З ним кольорова жінка і ціла купа дітей-мулатів. Я тобі покажу, якщо вони прийдуть.

— Зовні він не схожий на покидька,— сказав Діл.

— Який же він покидьок, у нього чималий клапоть землі по той бік річки, вздовж берега, рід його старовинний, порядні люди.

— Чого ж він так дивно поводиться?

— Йому так подобається,— відповів Джем.— Кажуть, він ніяк не може отямитися після свого одруження. Його дружиною мала стати котрась із Спендерів. Готувалося пишне весілля, але не вийшло... Після заручин наречена пішла в свою кімнату і застрелилася. З рушниці. Пальцем ноги натиснула на спуск.

— Знає хто, яка причина?

— Ніхто до пуття не знає, крім самого містера Дольфуса,— відповів Джем.— Кажуть, ніби вона дізналася про ту негритянку і що він хотів одружитись і негритянку тримати. Відтоді він і п'є. А малюків не кривдить...

— Джем, а що таке — мулат?

— Напівбілий, напівчорний. Ти їх бачила, Всевидько. Знаєш отого рудого, кучерявого рознощика з аптеки? Він напівбілий. Їм не позаздриш.

— Чого?

— Їм нікуди приткнутися. Кольорові не визнають їх за своїх, бо вони напівбілі; білі не приймають до себе, бо вони напівчорні. Так і плутаються посередині, ні сюди ні туди. А містер Дольфус, кажуть, одіслав нещодавно двох своїх дітей на північ. Там на це не зважають, кольоровий ти чи ні. Онде один з них.

У нашому напрямку простувала негритянка, рядом, чіпляючись за її руку, перебирав ніжками маленький хлопчик, і мені здалося, звичайний негритянський хлопчик; шоколадний полиск шкіри, широкі ніздрі, гарні зуби. Він весело підстрибував, і негритянка смикала його за руку, щоб не пустував.

Джем зачекав, доки вони поминули нас.

— Цей малюк — мулат,— сказав він.

— Звідки ти знаєш? — запитав Діл.— Чорний, та й годі.

— На вигляд інколи важко відрізнити, треба ще знати, хто він. А цей — напів-Реймонд, тут нема сумніву.

— Як же ти вгадуєш? — запитала я.

— Кажу ж тобі, Всевидько, я просто знаю.

— Може, і ми негри? Звідки тобі відомо, що ні?

— Дядько Джек Фінч каже, що це справді невідомо. Наскільки він знає, Фінчі завжди були білі, хоч і не виключено, що батьківщина наших предків — Ефіопія.

— Ну, коли це далекі предки, то й далекі часи, а те, що було давно, до уваги не береться.

— Я теж такої думки,— сказав Джем,— але в Мейкомбі вважають: якщо в тобі є хоч крапля негритянської крові, ти негр. Ого, та ви тільки подивіться...

Враз уся площа заворушилася, ніби якась невидима сила підняла людей. На землі валялися газети, клапті паперу і целофану. Діти бігли до своїх матерів, немовлят брали на руки. Чоловіки в наскрізь пропотілих капелюхах збирали свої сім'ї і, наче пастухи, вели їх до дверей суду. В кінці площі підвелися негри, з ними і містер Дольфус Реймонд, почали струшувати пилюку з штанів. Серед негрів було всього кілька жінок та

дітей, це надавало святковій атмосфері відтінку буденності. Біля входу негри зупинилися, терпляче ждали, поки пройдуть білі з своїми сім'ями.

— Давай зайдемо,— сказав Діл.

— Ні, заждімо, доки всі зайдуть; може, Аттікус не хоче, щоб ми тут були, а ми ж, певно, натрапимо на нього.

Будинок мейкомбського окружного суду дещо скидався на арлінгтонську радіостанцію: бетонні колони, що підтримували верхню частину будівлі з південного боку, були надто масивні для такої легкої ноші. В 1856 році старий будинок суду згорів, лишилися тільки колони. Після пожежі до них прибудували нову будівлю. Точніше, побудували, незважаючи на колони. За винятком південного порталу, будинок цей був витриманий у ранньовікторіанському стилі і з північного боку мав досить скромний вигляд. Зате з протилежного боку грецькі колони аж ніяк не пасували до великої вежі дев'ятнадцятого століття, в якій містився іржавий і дуже ненадійний годинник. Але разом з тим усе свідчило, що жителі цього міста сповнені рішучості свято берегти кожний камінчик, що нагадує минуле.

Щоб пройти на другий поверх до залу суду, треба було поминути різні напівтемні нори: податковий інспектор, збирач податків, секретар окружного управління, присяжний повірений, роз'їзний секретар, суддя у справах спадщини — всі вони тулилися в холодних закапелках, де пахло прілим папером, вогкістю і вбиральнею. Тут і вдень вмикали світло, а дощана підлога була завжди вкрита шаром пилюки. Мешканці цих закутків були до пари помешканню: миршаві, з сірими обличчями чоловіки, здавалося, не відали, як світить сонце і віє вітер.

Ми знали, що людей збереться багато, але хто міг передбачити, що будуть вщерть заповнені коридори. Джем і Діл загубилися в натовпі, а я пробралася до стіни, ближче до сходів, бо знала, що Джем усе одно знайде мене. Я опинилася серед членів Клубу Нероб, притулилася до

стіни і принишкла. Це були вже похилого віку люди в білих сорочках, у штанях кольору хакі з підтяжками; все своє життя вони нічого не робили, і тепер, на схилі літ, коротали час на площі, цілими днями просиджуючи на дерев'яних лавах у затінку віргінських дубів. Аттікус казав, що вони досить обізнані з процедурою судових засідань, роками не пропускають жодного процесу; спостережливі і тонкі критики, вони знали закони не гірше за головного суддю. Здебільшого під час засідань суду в залі, крім них, нікого не було, і сьогодні вони, здається, були незадоволені, що звичний хід подій та спокійну атмосферу було порушено. Розмовляли вони поважно, гордовито, як люди, що знають собі ціну. Розмова йшла про мого батька.

— ...думає, він знає, що робить,— промовив один.

— Це ще як сказати, я іншої думки,— заперечив другий.— Аттікус Фінч — людина вельми вчена, страх як багато читає.

— Читати він читає, а на більше не здатний.— Усі захихикали.

— Я тобі ось що скажу, Біллі,— заговорив третій.— Це суддя його призначив захищати чорномазого.

— Так, але ж він і справді збирається його захищати. Оце мені і не подобається.

Це була новина — новина, яка істотно змінювала становище. Отже, Аттікус змушений був взятися за цю справу незалежно від того, хотів чи ні. Дивно, що він нам про це не сказав, ми могли б захистити від нападок його і себе. Він мусив узятися за цю справу — і взявся. Коли б ми знали про це, куди менше було б бійок і сварок. Але чим же пояснити, що все місто настроєне проти нього? Це ж суддя призначив Аттікуса захищати негра. І Аттікус збирається захищати його по-справжньому. Оце їм не подобається. Все переплуталося.

Негри, зачекавши, поки всі білі піднялися по сходах, теж почали заходити.

— Гей, ви, хвилинку, — гукнув хтось із Клубу Нероб і підняв ломаку.— Встигнете, заждіть.

Нероби в білих сорочках, ступаючи старечими здерев'янілими ногами по сходинках, повільно піднімались і раптом наткнулися на Джема та Діла, що бігли вниз шукати мене. Хлопці протиснулися між ними, і Джем гукнув:

— Всевидько, швидше, там уже ніде сісти. Доведеться стояти... Обережно,— сказав він сердито.

По східцях почали підніматися негри. Старі нероби, що піднялися раніше, займуть майже всі вільні місця. Нам не пощастило, і в цьому була винна я, сказав Джем. Зажурені, ми стали біля стіни.

— Ви не можете пройти?

Тримаючи в руці капелюха, перед нами стояв преподобний Сайкс.

— Добридень, ваша превелебність,— привітався Джем.— Не можемо, Всевидько винна.

— Що ж, якось зарадимо лихові.

Преподобний Сайкс пішов наверх. За кілька хвилин він повернувся.

— В залі жодного вільного місця. Але якщо хочете, можете пройти зі мною на галерею.

— Звичайно, хочемо! — сказав Джем.

Зрадівши, ми помчали попереду священика вгору по східцях і опинилися на тому поверсі, де був зал засідань, потім пішли ще вище і зупинилися біля дверей, що вели на галерею. Трохи захекавшись, підійшов преподобний Сайкс і обережно повів нас через натовп негрів на передній край галереї. Четверо негрів підвелися, звільнивши чотири місця в першому ряду.

Галерея для негрів у залі засідань тяглася вздовж трьох стін і скидалася на велику веранду, з неї нам було все чудово видно.

Присяжні сиділи ліворуч, під високими вікнами. Засмаглі, худорляві, всі вони, певно, були фермери, і це природно, серед присяжних городян майже немає: або їхні кандидатури відхиляють, або вони самі просять, щоб їх звільнили. Двоє присяжних трохи скидалися на причепурених Канінгемів. Вони сиділи прямо і уважно слухали.

Окружний прокурор і ще якийсь чоловік, Аттікус і Том Робінсон сиділи за столиками спиною до нас. Перед прокурором на столику лежала книга в коричневих палітурках і якісь жовті папірці; на столику Аттікуса не було нічого.

За бар'єром, що відділяв суд від публіки, на шкіряних стільцях сиділи свідки, теж спиною до нас.

Суддя Тейлор сидів на своєму місці на підвищенні, схожий на стару сонну акулу, а трохи нижче перед ним сиділа його риба-лоцман і щось швидко писала. Зовні суддя Тейлор нічим не відрізнявся від інших суддів, яких мені доводилося бачити: добродушний, сивий, червонощокий. Цікаво, що поводився він під час судових засідань досить своєрідно: міг покласти ноги на стіл або чистити нігті складаним ножем. Під час нескінченних дебатів сторін, особливо після обіду, суддя Тейлор, здавалося, дрімає, але він переконливо довів, що таке підозріння безпідставне. Якось адвокат вирішив розбудити його і навмисне

зштовхнув із столу на підлогу цілий стіс книг. Не розплющуючи очей, суддя Тейлор пробуркотів:

— Містер Уїтлі, зробіть так ще раз, і ваша незграбність обійдеться вам у сто доларів.

Суддя добре знав свою справу, і тільки на перший погляд могло видатися, що він неуважний, насправді ж будь-який судовий процес впевнено тримав у своїх руках. Один тільки раз суддя Тейлор під час засідання попав у безвихідь, і заплутали його Канінгеми. В Старому Саремі, цій вотчині Канінгемів, оселилися колись дві різні сім'ї, але, як на гріх, прізвища у них були однакові. Канінгеми і Конінгеми одружувалися, виходили заміж, і поступово прізвища так переплуталися, що важко було сказати, де хто, та, зрештою, це нікого й не цікавило, аж поки один Канінгем не посварився з якимсь Конінгемом за ділянку землі і не передав справу до суду. В суді Джімс Канінгем доводив, що його мати скрізь на документах підписувалася Канінгем, а насправді вона Конінгем. Просто жінка була малописьменна, писала невпевнено, читала мало, сяде, бувало, ввечері на веранді і дивиться у далечінь. Дев'ять годин підряд суддя Тейлор вислухував дивні і заплутані показання мешканців Старого Сарема і несподівано оголосив: слухання справи припиняється. Коли його запитали, на якій підставі, він відповів, нібито за згодою обох сторін, і додав, що обидві сторони, на його думку, задоволені, сказавши один одному все на людях. Справді, вони були задоволені. Саме цього вони передусім і домагалися.

Суддя Тейлор мав іще одну дивну звичку. В залі засідань він дозволяв курити, хоч сам ніколи не курив, проте іноді, коли щастило, можна було побачити, як він, засунувши в рот довгу незапалену сигару, повільно її жує. Поступово сигара зникала у нього в роті, а через кілька годин суддя Тейлор випльовував її як напівсуху пережовану масу. Одного разу я запитала Аттікуса, як може місіс Тейлор його цілувати; батько відповів, що вони рідко цілуються.

Підвищення для свідків містилося праворуч од судді Тейлора. Дістався до своїх місць на галереї, ми побачили, що містер Гек Тейт уже там.

РОЗДІЛ XVII

— Джем, глянь, то не Юели сидять? — запитала я.

— Тс-с-с,— сказав Джем,— містер Гек Тейт дає свідчення.

Містер Тейт причепурився з такої нагоди. На ньому був звичайний костюм, і він був такий же, як усі інші люди: ні високих чобіт, ні шкіряної куртки, ні пояса з патронами. З цієї хвилини я його вже не боялася. Трохи подавшись уперед, він сидів у кріслі для свідків, затиснувши руки між колінами, й уважно слухав окружного прокурора.

Прокурора, містера Джілмера, ми майже не знали. Він був з Ебботсвіла, і ми бачили його тільки під час судових засідань, та й то дуже рідко, бо ні мене, ні Джема суд не цікавив. Містер Джілмер був лисий, завжди чисто виголений, йому можна було дати і сорок років, і всі шістдесят. Хоч він стояв до нас спиною, ми знали, що він косоокий і вміло користувався цим: ніби й не дивиться на людину, а насправді ж пронизує її поглядом. Присяжні і свідки боялися його як вогню. Їм здавалося, що він очей з них не зводить, а тому і ті й ті слухали уважно.

— ...своїми словами, містер Тейт,— сказав містер Джілмер.

— Отже,— промовив містер Тейт до своїх колін і торкнувся рукою окулярів,— мене покликали...

— Поверніться до присяжних, містер Тейт. Дякую. Хто саме вас покликав?

— Мене покликав Боб... містер Боб Юел, онде він сидить, це було ввечері двадцять першого листопада,— сказав містер Тейт. — Я вже збирався йти додому, коли заходить Б... містер Юел, дуже схвильований, і каже: скоріше їдьмо до мене, чорномазий знеславив мою дочку.

— І ви пішли?

— Звичайно. Сів у машину і помчав.

— Що ж ви побачили, коли приїхали?

— Вона лежала на підлозі в першій кімнаті, коли ввійти — праворуч, добре-таки побита. Я допоміг їй підвестися на ноги, вона ополоснула обличчя — в кутку стояло відро — і сказала, що їй уже краще. Я запитав, хто її скривдив, і вона відповіла — Том Робінсон...

Суддя Тейлор, який весь час уважно розглядав свої нігті, підвів голову, ніби сподівався почути заперечення, але Аттікус мовчав.

— ...запитав, чи це він так її побив. Вона сказала — він. Я запитав, чи вдалося йому взяти її силою, і вона відповіла — так. Тоді я пішов до Робінсона і привів його до Юелів. Дівчина впізнала його. Після цього я його забрав. Оце і все.

— Дякую,— сказав містер Джілмер.

Суддя Тейлор запитав:

— Є запитання, Аттікус?

— Є,— відповів батько.

Він сидів за столом не посередині, а трохи осторонь, закинувши ногу за ногу, одна рука лежала на спинці стільця.

— А ви лікаря викликали, шериф? — запитав Аттікус.— Чи, може, викликав хтось інший?

— Ні, сер,— відповів містер Тейт.

— Ніхто не викликав лікаря?

— Ні, сер,— повторив містер Тейт.

— Чому? — запитав Аттікус голосніше ніж звичайно.

— Можу сказати. Лікар був просто не потрібен, містер Фінч. Вона була так розмальована, що й без лікаря було ясно, що сталося.

— Але ж ви не викликали лікаря? В той час, як ви були там, ніхто не посилав по лікаря, не приводив лікаря і дівчину до лікаря не водили?

— Ні, сер...

Втрутився суддя Тейлор:

— Аттікус, він уже тричі відповів. Лікаря він не викликав.

— Я просто хотів упевнитися,— сказав Аттікус. Суддя усміхнувся.

Рука Джема раптом стислась і пальці міцно обхопили поручні галереї. Він затамував подих. Я подивилася вниз, люди сиділи спокійно. Що за трагедію він тут розігрує, подумала. Діл сидить спокійно, преподобний Сайкс поряд з ним — теж.

— Ти чого? — запитала я пошепки, але Джем тільки сердито зашипів.

— Шериф,— вів далі Аттікус,— ви кажете, що дівчина була дуже побита. Як саме?

— Ну...

— Опишіть, Гек, які синці чи рани ви помітили?

— Ну, була побита голова, руки вище ліктів у синцях, але вже минуло хвилин тридцять...

— Звідки ви знаєте?

Містер Тейт посміхнувся.

— Вибачаюся, це вони мені сказали. У всякому разі, вона була добре розмальована, коли я туди прийшов, і під оком синець.

— Під яким?

Містер Тейт блимнув очима і обома руками пригладив волосся.

— Дайте подумати,— мовив він тихо і подивився на Аттікуса так, ніби хотів сказати: що за дитячі питання.

— Не пригадуєте? — запитав Аттікус.

Містер Тейт тицьнув пальцем у простір перед собою і сказав:

— Під лівим.

— Хвилинку, шериф,— зауважив Аттікус.— Ліве — це коли вона стоїть перед вами чи тоді, коли вона дивиться туди, куди й ви?

— О, тоді це праве око,— сказав містер Тейт.— Так воно і є, містер Фінч, праве. Тепер я пригадую — у неї права половина обличчя була в синцях...

Містер Тейт знову закліпав очима так, наче раптом щось зрозумів. Потім повернувся і глянув на Тома Робінсона. Том Робінсон інстинктивно підвів голову.

Аттікус теж, видно, щось відкрив для себе, він миттю скочив на ноги.

— Шериф, повторіть, будь ласка, що ви сказали.

— Я сказав, що у неї було підбите праве око.

— Не те...

Аттікус підійшов до столу секретаря, схилився, дивлячись, як швидко бігала секретарська рука по паперу. Секретар перестав писати, перегорнув блокнот і прочитав:

"Тепер я пригадую — у неї права половина обличчя була в синцях".

Аттікус випростався і глянув на містера Тейта.

— То яка половина, Гек?

— Права половина, містер Фінч, але на ній, крім цих синців, були й інші, розказувати?

— Які ж то інші? — запитав Аттікус.

Поки містер Тейт відповідав, Аттікус повернувся, глянув на Тома Робінсона, немов кажучи — чого ж іще можна чекати?

— ...руки були в синцях і саднах, вона і шию мені показала. На горлі видно було сліди пальців...

— Навкруги горла? І ззаду на шиї?

— З усіх боків, містер Фінч.

— Кажете, з усіх боків?

— Так, сер, адже шия у неї тоненька — кожен обхопить...

— Будь ласка, шериф, відповідайте на запитання коротко — "так" або "ні",— сухо мовив Аттікус, і містер Тейт замовк.

Аттікус сів і кивнув прокуророві, той кивнув судді, суддя кивнув містерові Тейту. Містер Тейт вайлувато підвівся і зійшов з підвищення.

Внизу люди завертіли головами, зачовгали ногами, матері возилися з немовлятами, кілька хлопчаків вибігли з залу. Негри позаду нас тихо перешіптувалися; Діл спитав преподобного Сайкса, в чому суть справи, але той відповів, що не знає. Поки що не було нічого цікавого: ніхто не кричав, юристи не сперечалися, все було просто, буденно, присутні, здається, були розчаровані. Аттікус тримався спокійно, добродушно, ніби йшлося про дріб'язкову власність. Він мав особливий хист вгамовувати бурхливі пристрасті, ось чому і справа про вчинене насильство трохи скидалася на суху проповідь. Я вже й забула про жахливі картини тієї ночі — напівсонні похмурі люди, запах хліва і горілчаного перегару, хриплий голос у темряві ночі: "Містер Фінч, вони вже пішли?" Наш страх розвіявся при світлі дня, тепер усе буде гаразд.

Присутні відчули себе так само невимушено, як суддя Тейлор,— усі, за винятком Джема. Він загадково посміхався і, оглянувшись навколо, сказав мені щось про прямі докази; хоче показати, що він багато знає, подумала я.

— Роберт Лі Юел! — голосно вигукнув секретар.

У відповідь на цей виклик із свого місця підвівся маленький чоловічок, схожий на бентамського півня, і гордо попрямував до крісла для свідків. У нього аж шия почервоніла, коли він почув своє ім'я. А коли повернувся, щоб дати присягу, ми побачили, що обличчя у нього теж червоне. І зовсім не схожий на свого тезку-генерала[4]. Над лобом стирчить жмутик ріденького, недавно помитого волосся; ніс тоненький, гострий і вилискує, а підборіддя майже нема — воно запало і злилося з худою зморшкуватою шиєю.

— ...хай допоможе мені Господь,— прокаркав він.

У кожному невеликому місті на зразок Мейкомба є свої юели. Ніякі економічні коливання не здатні вплинути на їхнє становище. Люди, подібні до Юелів, живуть як гості в своєму округу, незалежно від того, процвітає він чи переживає занепад. Жодному, навіть найсуворішому інспекторові не вдавалося примусити їхніх дітей ходити до школи; жоден санітарний інспектор неспроможний звільнити їх від природжених пороків, численних паразитів і хвороб — цих постійних супутників бруду і неохайності.

Мейкомбські Юели жили за міським звалищем, в колишній негритянській халупі. Дерев'яні стіни були залатані рифленим залізом, дах викладений розплесканими консервними бляшанками; і тільки загальні обриси цієї споруди нагадували її первісний вигляд: квадратної форми халупа, чотири малесенькі кімнатки, що виходять у вузький, довгий коридор. І все це лежить на чотирьох, різної величини, брилах піщаника. Замість вікон — отвори в стінах, улітку їх завішували брудною

марлею, щоб не залітали мухи, які хмарами роїлися над мейкомбським звалищем.

Правда, мухам теж доводилося сутужно, бо Юели щодня порпалися на звалищі, вибираючи всяку їстівну і неїстівну здобич, яку потім розкладали і розвішували навколо халупи, так що можна було подумати, ніби тут гралася божевільна дитина: замість огорожі стирчало якесь ломаччя, палиці від швабр та інших знарядь, усе це прикрашено іржавими молотками, поламаними граблями, лопатами, сокирами і мотиками, прикріпленими до ломаччя колючим дротом. За цією барикадою ховалося запущене, брудне подвір'я. Чого тільки тут не було: уламки допотопного форда на підставках, поламане зуболікарське крісло, старезний холодильник і всякий дрібніший мотлох: подерті черевики, старі зіпсовані радіоприймачі, рами від картин, консервні бляшанки, і всюди старанно длубалися в землі худі руді кури.

Проте один куточок цього двору дивував жителів Мейкомба. Попід огорожею стояло шестеро облуплених емалевих відер, і в них яскравими червоними квітами майоріла герань, за якою доглядали так ретельно, ніби вона росла на подвір'ї міс Моді Аткінсон (якби міс Моді дозволила, щоб герань росла на її подвір'ї). Люди казали, що за квітами доглядала Мейєла Юел.

Ніхто до пуття не знав, скільки дітей було в цьому дворі. Одні казали — шестеро, другі — дев'ятеро; коли хто-небудь проходив мимо, у вікнах завжди з'являлося кілька замурзаних фізіономій. Правда, тут рідко хто ходив, хіба що на Різдво, коли церковна рада роздавала біднякам подарунки в кошиках, а мер Мейкомба просив нас трохи допомогти міському сміттяреві, і ми самі відносили на звалище ялинки та всілякий мотлох, що лишався після свята.

Торік на Різдво, коли Аттікус приїздив сюди, він і нас брав із собою. Від шосе повз звалище грунтова дорога вела до невеличкого негритянського селища, яке починалося ярдів за п'ятсот від садиби Юелів. Отже, від звалища до шосе можна було дістатися, даючи машині

задній хід, або проїхати до кінця грунтової дороги і повернути назад. Майже всі обирали цей другий спосіб і розверталися в одному з негритянських дворів. У морозних грудневих сутінках їхні халупки здавалися чистенькі і затишні, з димарів піднімався блідо-блакитний димок, в кожній хатині топилося, і через напіввідчинені двері надвір падали від вогню янтарні відблиски. Повітря було сповнене приємними запахами: пахло смаженою куркою, беконом. Нам з Джемом навіть здалося, що звідкись повіяло запахом смаженої білки, а батько учув ще й опосума та кролика — видно, що Аттікус жив не тільки в місті. Проте всі ці аромати зникли, як тільки ми поминули дворище Юелів.

Маленький чоловічок, що зайняв місце на підвищенні для свідків, мав ту перевагу над своїми найближчими сусідами, що коли б його довго мили в гарячій воді з дьогтьовим милом, шкіра б у нього стала білою.

— Містер Роберт Юел? — запитав містер Джілмер.

— Всі мене так звуть,— відповів свідок.

Містер Джілмер трошки випростався, і мені стало шкода його. Тут, мабуть, треба дещо пояснити. Я чула, що діти юристів, спостерігаючи, як гаряче виступають їхні батьки проти другої сторони, вбачають в останній особистих ворогів своїх батьків, важко переживають гострі дебати, а потім немало дивуються, коли під час першої ж перерви батько виходить із залу під руку з своїм "мучителем". Ми з Джемом так не думали. Вигравав наш батько процес чи програвав — ми не сприймали цього надто гостро. На жаль, я не можу пригадати жодного випадку, коли б поразка Аттікуса глибоко схвилювала нас, і якби я сказала, що таке бувало, то погрішила б проти істини. Ми розуміли, коли дебати ставали надто колючі й виходили за межі професійної етики, але з нашим батьком такого не траплялось. Я ще ніколи не чула, щоб Аттікус підвищив голос, за винятком тих випадків, коли йому доводилося мати справу з глухими свідками. Містер Джілмер робив своє діло, Аттікус — своє. Крім того, містер Юел був свідком містера Джілмера, і в нього не було ніяких підстав відповідати прокуророві так грубо.

— Ви батько Мейєли Юел? — знову запитав містер Джілмер.

— Ну, якщо навіть і не я, то тепер усе одно не дізнаєшся хто: мати її померла,— була відповідь.

Суддя Тейлор засовався. Він повільно повернувся в своєму кріслі, добродушно глянув на свідка.

— Ви батько Мейєли Юел? — запитав він таким голосом, що в залі відразу перестали сміятися.

— Так, сер,— покірно відповів містер Юел.

Суддя Тейлор мовив доброзичливіше:

— Ви перший раз у суді? Щось не пригадую, щоб я коли-небудь бачив вас тут.

Свідок кивнув головою, і суддя провадив далі:

— Так от. Давайте домовимося. Поки я тут суддя, в цьому залі ніхто не вимовить жодного непристойного слова. Зрозуміло?

Містер Юел кивнув головою, але я не певна, що він усе зрозумів. Суддя зітхнув і сказав:

— Можете говорити далі, містер Джілмер.

— Дякую, сер. Містер Юел, розкажіть нам, будь ласка, своїми словами, що сталося ввечері двадцять першого листопада.

Джем посміхнувся і відкинув назад волосся. "Своїми словами" була улюблена фраза містера Джілмера. Цікаво, чиїми ж іще словами, на думку містера Джілмера, міг заговорити свідок?

— Ну, це було двадцять першого листопада. Іду я ввечері з лісу, несу оберемок хмизу, доходжу до огорожі і чую — верещить моя Мейєла в хаті, як недорізана свиня...

Суддя Тейлор глянув суворо на свідка, але, певно, вирішив, що грубість допущено ненавмисно, і тільки спитав сонним голосом:

— О котрій годині це було, містер Юел?

— Якраз перед заходом сонця. Отож, кажу, верещить Мейєла так, наче її сам чорт... — Знову суворий погляд, і містер Юел замовк.

— Далі. Ви сказали, що вона верещала,— мовив містер Джілмер.

Містер Юел розгублено подивився на суддю.

— Ну, коли я почув, що вона кричить не своїм голосом, кинув той хмиз і побіг щодуху, але наскочив на загорожу і трохи заплутався, потім таки виплутався, підбіг до вікна й бачу...— містер Юел весь почервонів, підвівся і вказав пальцем на Тома Робінсона,— бачу, цей чорномазий... з моєю Мейєлою!

Судді Тейлору рідко коли доводилося вдаватися до свого молотка, засідання завжди відбувалися спокійно, але цього разу він тарабанив молотком не менше як п'ять хвилин. Аттікус підійшов до нього і щось сказав, містер Гек Тейт — перша офіційна особа в округу — стояв посередині проходу, намагаючись заспокоїти вщерть переповнений зал. Негри позаду нас сердито загомоніли.

Преподобний Сайкс перегнувся через нас з Ділом і смикнув Джема за рукав.

— Містер Джем,— сказав він,— було б краще, якби ви одвели міс Джін Луїзу додому. Ви чуєте, містер Джем?

Джем повернув до нас голову.

— Всевидько, йди додому. Діл, одведи її.

— Так я тебе й послухала!

Джем люто зиркнув на мене і до преподобного Сайкса:

— Я думаю, тут нічого страшного немає, ваша превелебність, вона ж нічого не розуміє.

Ці слова я сприйняла як смертельну образу.

— Помиляєшся, розумію, і не гірше за тебе!

— Замовкни! Нічого не розуміє, ваша превелебність, їй же ще й дев'яти немає.

Чорні очі преподобного Сайкса були неспокійні.

— А містер Фінч знає, що ви всі тут? Міс Джін Луїзі це ніяк не підходить, та й вам, молоді люди, теж ні до чого.

Джем похитав головою.

— Ми далеко від нього. Він нас не побачить. Не турбуйтесь, ваша превелебність.

Я знала: Джем не піддасться, тепер його ніяка сила звідси не витягне. Нам з Ділом поки що нічого не загрожувало — поки що, бо досить Аттікусу подивитися вгору, і він нас помітить.

Суддя Тейлор несамовито тарабанив своїм молотком, а містер Юел тим часом, зручно вмостившись у своєму кріслі, спокійно стежив за тим, що накоїв. Словом, він перетворив веселих і безтурботних людей у насуплений, насторожений і неспокійний натовп, на який, немов гіпноз, діяв молоток судді. Гомін поступово вщухав, удари молотка ставали дедалі слабкіші, нарешті в залі запала тиша, тільки чутно було легеньке тук-тук-тук, ніби суддя тихенько постукував олівцем об стіл.

Упевнившись, що в залі знову панує тиша і порядок, суддя Тейлор відкинувся на спинку крісла. Раптом стало помітно, що він стомився, що він уже далеко не молодий; недарма Аттікус казав, що містер і місіс Тейлор не дужо часто цілуються. Справді, йому, напевно, було десь під сімдесят.

— Мене попросили, щоб я звільнив зал від публіки,— сказав суддя Тейлор,— або принаймні від жінок і дітей. Поки що я цього не робитиму. Люди звичайно бачать те, що вони хочуть бачити, чують те, що хочуть почути; ви навіть узяли з собою своїх дітей — це ваше право. Але в одному я можу вас запевнити: дивитись і слухати ви будете мовчки або доведеться звільнити приміщення суду; проте спочатку все це зборище буде притягнуто до відповідальності за образу суду. Вас, містер Юел, я прошу давати свідчення по змозі в межах пристойності. Прошу, містер Джілмер.

Містер Юел скидався на глухонімого. Я була певна, що він ніколи раніше не чув слів, з якими до нього звернувся суддя Тейлор,— він ворушив губами, намагаючись їх повторити,— але суть все-таки, мабуть, вловив. Вираз самозадоволення розтанув на його обличчі, натомість прийшла тупа зосередженість, та це не завело в оману суддю Тейлора: весь час, поки Юел сидів у кріслі свідка, суддя не зводив з нього очей, ніби тільки й ждав, щоб той схибив.

Містер Джілмер і Аттікус перезирнулися. Підпираючи щоку рукою, Аттікус знову сидів на своєму місці, але його обличчя ми не бачили. Містера Джілмера охопила невпевненість, однак він підбадьорився, коли суддя Тейлор спитав свідка:

— Містер Юел, ви бачили, що підсудний чинив насильство над вашою дочкою?

— Бачив.

Зал мовчав, але підсудний щось тихо сказав. Аттікус шепнув йому, і він замовк.

— Ви сказали, що підійшли до вікна? — запитав містер Джілмер.

— Так, сер.

— Вікно високо від землі?

— Майже три фути.

— Вам добре було видно кімнату?

— Так, сер.

— Який вигляд мала кімната?

— Там усе було порозкидано, як після бійки.

— Що ви зробили, коли побачили підсудного?

— Я кинувся навколо дому до дверей, але не встиг добігти, як він вискочив і ну тікати. Проте я його добре розгледів, хоча й не гнався за

ним — дуже розхвилювався за Мейєлу. Я вскочив у хату — Мейєла лежить на підлозі і гірко ридає...

— Що ж ви тоді зробили?

— Ну, я щодуху побіг по Тейта. Чорномазого я впізнав, він живе недалеко від нас, там їх ціле кубло, а він повз наш дім щодня ходить. Суддя, я вже п'ятнадцять років прошу наше окружне начальство: викуріть звідти чорномазих, з ними ж небезпечно жити по сусідству, до того ж і майно розкрадають...

— Дякую, містер Юел,— сказав квапливо містер Джілмер.

Свідок майже бігом спустився з підвищення і наштовхнувся на Аттікуса, який підвівся, маючи намір про щось запитати його. Суддя Тейлор дозволив присутнім посміятись.

— Одну хвилинку, сер,— сказав дружелюбно Аттікус.— Ви дозволите кілька запитань?

Містер Юел знову подався до крісла для свідків і, вмостившись, звів на Аттікуса гордовито-підозріливий погляд — так мейкомбські свідки дивляться на адвокатів своїх супротивників.

— Містер Юел,— почав Аттікус,— вам того вечора довелося чимало побігати. Давайте пригадаємо, ви сказали, що побігли до будинку, підбігли до вікна, вбігли в хату, підбігли до Мейєли, побігли по містера Тейта. Може, ви і по лікаря бігали?

— А нащо він був потрібен? Хіба я сам не бачив, що воно і до чого?

— І все-таки одного я не можу зрозуміти,— сказав Аттікус.— Невже вас не турбував стан вашої дочки?

— Ну аякже. Сам бачив, хто нашкодив.

— Ні, я маю на увазі фізичний стан. Ви не подумали про те, що ушкодження потребують невідкладного медичного втручання?

— Що?

— Ви не подумали про те, що вашій дочці потрібен був лікар, до того ж негайно?

Свідок сказав, що він про це не подумав, що ніколи в своєму житті лікарів не викликав і того вечора теж; нікуди діти п'ять доларів, чи що?

— Це все? — запитав він.

— Не зовсім,— недбало кинув Аттікус.— Містер Юел, ви чули показання шерифа, так?

— Як це?

— Ви були в залі суду, коли містер Гек Тейт виступав як свідок на тому місці, де сидите ви? Були, правда ж? Ви все чули, що він казав?

Містер Юел подумав, зважив і, певно, вирішив, що в запитанні ніякої каверзи немає.

— Так, чув,— відповів він.

— Ви погоджуєтеся з тим, як він описав заподіяні вашій дочці ушкодження?

— Як це?

Аттікус обернувся до містера Джілмера і всміхнувся. Містер Юел, певно, остаточно впевнився, що ввічливість по відношенню до захисника — річ зайва.

— Містер Тейт засвідчив, що праве око у Мейєли було підбите і що все...

— Аякже, погоджуюся,— сказав свідок.— З усім, що сказав Тейт, погоджуюся.

— Отже, погоджуєтеся? — добродушно запитав Аттікус.— Я просто хотів пересвідчитися.

Він підійшов до секретаря, щось сказав йому, і секретар кілька хвилин розважав присутніх, читаючи свідчення містера Тейта, читав так виразно, ніби називав цифри біржового бюлетеня: "...під яким оком... лівим... тоді це праве око... містер Фінч, праве, тепер я пригадую... права половина обличчя... в синцях (секретар перегорнув сторінку). Шериф, повторіть, будь ласка, що ви сказали... я сказав, що у неї було підбите праве око..."

— Дякую, Берт,— сказав Аттікус.— Містер Юел, ви ще раз прослухали свідчення шерифа. Можете що-небудь додати? Ви погоджуєтеся з тим, що сказав шериф?

— Згоден з Тейтом. У неї під оком був великий синяк, і вся вона була добряче побита.

Цей маленький чоловічок, здавалося, вже забув, що кілька хвилин тому він був посміховищем у цьому залі. Було очевидно, що Юел не вважав Аттікуса серйозним супротивником. Він знову почервонів, набундючився — таким ми бачили його раніше: точно рудий півень, здавалося, вій от-от лусне від самовдоволення, аж тут Аттікус знову спитав:

— Містер Юел, ви вмієте читати і писати?

— Протестую,— перебив його містер Джілмер,— не розумію, яке відношення до справи має письменність свідка, питання не по суті.

Суддя Тейлор хотів щось сказати, але не встиг.

— Містер Тейлор, дозвольте мені це запитання, а до нього ще одне, і ви все зрозумієте.

— Гаразд, дозволяю,— сказав суддя Тейлор,— але дивіться, Аттікус, щоб ми справді зрозуміли. Протест відхилено.

Містеру Джілмеру, як і всім нам, хотілося почути, яке відношення до справи мала освіта Юела.

— Я повторюю запитання,— сказав Аттікус.— Ви вмієте читати і писати?

— Ну ясно, вмію.

— Напишіть, будь ласка, своє прізвище і покажіть нам.

— Це можна. Що ж, по-вашому, я не розписуюсь, коли отримую допомогу?

Відповідь сподобалась його землякам, що сиділи внизу, в залі. Вони почали перешіптуватися, хихикати — бач, мовляв, який хоробрий цей Юел!

Я почала нервувати. Аттікус, звичайно, знає, що робить, і все-таки мені здається, він схибив. Ніколи, ніколи на перехресному допиті не став свідкові запитань, на які заздалегідь не знаєш відповіді,— цю істину я

засвоїла ще в колисці,— а то можеш дістати відповідь не ту, яка тобі потрібна, і все піде нанівець.

Аттікус витяг із внутрішньої кишені піджака конверт, а з жилетки — авторучку. Рухи його були повільні, неквапливі. Він повернувся так, щоб його добре бачили присяжні. Зняв ковпачок авторучки і акуратно поклав перед собою на стіл. Потім легенько струснув ручку і разом з конвертом подав свідкові.

— Прошу, напишіть нам своє прізвище,— сказав він.— Зробіть, будь ласка, так, щоб усі присяжні бачили, як ви будете писати.

Містер Юел написав своє прізвище на зворотному боці конверта і, задоволений, підвів голову: суддя Тейлор здивовано стежив за ним, ніби замість свідка раптом розквітла пахуча гарденія; містер Джілмер від подиву трохи підвівся. Усі присяжні дивилися на Юела, а один навіть нахилився вперед, обхопивши руками поручні.

— Що вас так цікавить? — запитав свідок.

— Виявляється, ви лівша, містер Юел,— зауважив суддя Тейлор.

Містер Юел сердито повернувся до нього і сказав, що не розуміє, яке це має значення. Він чоловік богобоязливий, а Аттікус Фінч просто знущається з нього. Фінчі і всякі інші адвокати-пройдисвіти завжди знущалися з нього. Він уже розповідав, як усе сталося, і те саме повторятиме знову і знову. Так він і зробив. На всі запитання Аттікуса відповідав одне: він зазирнув у вікно, потім побіг за чорномазим, потім побіг по шерифа. Зрештою Аттікус одпустив його.

Містер Джілмер поставив свідкові ще одне запитання:

— Я бачу, ви пишете лівою рукою, містер Юел, ви що — однаково володієте і правою, і лівою?

— Зовсім ні. Лівою я орудую краще, ніж правою. Лівою краще, піж правою,— повторив він, кинувши лютий погляд на захист.

Джем тихо радів і легенько стукав пальцями об поручні, а одного разу навіть прошепотів:

— Тепер вони в наших руках.

Я не поділяла такого оптимізму. Аттікус намагався довести, як мені здавалося, що Юел сам міг побити Мейєлу. Принаймні так зрозуміла я. Коли у неї було підбите праве око і побита переважно права половина обличчя, закономірно, що її бив лівша. Так міркував Джем, так міркував би Шерлок Холмс. Але могло бути, що Том Робінсон теж лівша. Як і містер Гек Тейт, я уявила собі, що переді мною хтось стоїть, проаналізувала сутичку і дійшла висновку, що Том Робінсон міг тримати Мейєлу правою рукою, а молотити лівою. Я подивилася на нього. Він сидів спиною до нас, широкі плечі, товста шия. Він легко міг упоратися з нею. Чи не надто рано почав Джем рахувати своїх курчат?

РОЗДІЛ XVIII

Але тут хтось знову голосно вигукнув:

— Мейела Вайолет Юел!

До місця для свідків попрямувала молода дівчина. Коли вона, піднявши руку, присягалася говорити правду, тільки правду, нічого, крім правди, і хай допоможе їй бог, то здавалося, що це тендітна і слабенька дівчина, а коли сіла в крісло для свідків, обличчям до нас, ми побачили її такою, яка вона була насправді: кремезна, певно, звична до важкої роботи. У нашому округу неважко вгадати, хто миється часто, а хто — раз на рік. У містера Юела був такий вигляд, ніби його ошпарили або вимочували цілу ніч і він втратив рятівний шар бруду, а шкіра стала

надміру чутливою до нового середовища. Мейєла, судячи з усього, намагалася бути охайною, і я пригадала червоні герані на подвір'ї Юелів.

Містер Джілмер попросив Мейєлу розповісти присяжним своїми словами, що сталося ввечері двадцять першого листопада минулого року, своїми словами, будь ласка.

Мейєла мовчала.

— Де ви були того дня, коли сутеніло? — почав містер Джілмер терпляче.

— На ганку.

— На якому?

— У нас тільки один ганок, парадний.

— Що ви робили на ганку?

— Нічого.

Втрутився суддя Тейлор:

— Розкажіть нам, що сталося. Ви ж можете розповісти, як усе було.

Мейєла втупила в нього очі і розплакалася. Затуливши рот руками, вона голосно схлипувала. Суддя Тейлор дав їй поплакати, потім сказав:

— Досить. Кажи правду і нікого не бійся. Я знаю, що все тут для тебе незвичне, але боятися нічого і соромитися теж. Чого ти так злякалася?

Мейєла промимрила собі щось у долоні.

— Що таке? — запитав суддя.

— Його,— сказала вона і, схлипуючи, показала на Аттікуса.

— Містера Фінча?

Вона енергійно кивнула головою.

— Не хочу, щоб він і мене допікав так, як мого батька. Причепиться тобі — лівша, лівша...

Суддя Тейлор почухав сиву голову. Мабуть, йому вперше доводилося вирішувати таке важке питання.

— Скільки вам років? — запитав він.

— Дев'ятнадцять з половиною,— сказала Мейєла.

Суддя Тейлор покашляв і марно спробував говорити заспокійливо.

— Містер Фінч і не думав тебе лякати,— мовив до дівчини,— а коли б він навіть захотів це зробити, то я ж для того тут і сиджу, щоб цього не дозволяти. Ти вже доросла дівчина, сядь рівно і розкажи су... розкажи нам, що з тобою трапилося. Як умієш, так і розповідай.

— Може, вона дурнувата якась? — запитала я пошепки Джема.

Джем скоса подивився вниз, на свідка.

— Поки що важко сказати,— відповів він,— Дурнувата чи не дурнувата, а суддю розжалобити зуміла. А може, вона просто... словом, не знаю.

Заспокоївшись, Мейєла кинула на Аттікуса насторожений погляд і, звертаючись до містера Джілмера, почала говорити:

— Ну, я ж кажу, сер, я була на ганку, і... і він проходив мимо, і, розумієте, у нас на подвір'ї стояв старий шафанер, батько притяг звідкись на дрова... батько велів мені порубати його, а сам пішов у ліс, не знаю чого, я трохи квола була тоді, а тут він іде...

— Хто це "він"?

Мейєла вказала на Тома Робінсона.

— Будь ласка, висловлюйтесь конкретніше,— попросив містер Джілмер.— Секретар не може занотовувати до протоколу ваші жести.

— Отой,— сказала Мейєла.— Робінсон.

— Що було далі?

— Я й кажу йому: "Зайди, чорномазий, розрубай шафанер, дам п'ятак". Скільки там тієї роботи для нього — раз плюнути. Він зайшов у двір, а я пішла в хату по гроші, обернулась, а він переді мною і прямо на мене. Він ішов за мною слідом. Схопив мене за горло, почав лаятися всякими словами, непристойності казати... Я відбивалася, кричала, але він душив мене за горло. І бив мене...

Містер Джілмер зачекав, поки Мейєла трохи зосередиться: вона скрутила в мотузок свою мокру від поту хусточку, потім розгорнула і стала витирати нею обличчя — пожмаканою, брудною. Вона чекала на запитання містера Джілмера, але той мовчав, і вона вела далі:

— Він повалив мене на підлогу, придушив і... заволодів мною.

— А ви кричали? — запитав містер Джілмер,— Ви кричали, відбивались?

— Аякже! Кричала щодуху. Відбивалась і кричала з усієї сили.

— А що було далі?

— Далі я не все добре пам'ятаю, але пригадую: стоїть ваді мною батько і кричить: "Хто це тебе? Хто це тебе?" Потім я, здається, зомліла, а коли прийшла до пам'яті, містер Тейт підвів мене з підлоги і допоміг добратися до відра з водою.

Поступово у Мейєли з'явилася впевненість, проте не схожа на батькову. Він був зухвалий, вона — насторожено-улеслива, як кішка, що не спускає очей з нори і ледь помітно ворушить хвостом.

— Ви кажете, що відбивалися від нього що було сили? Руками і ногами? — запитав містер Джілмер.

— Ну ясно,— сказала вона достоту, як батько.

— Ви впевнені, що він таки заволодів вами?

Мейєла скривилась, і я злякалася, що вона знову заплаче. Але вона сказала:

— Він що хотів, те й зробив.

Містер Джілмер витер рукою свою лисину і цим нагадав, що день жаркий.

— У мене поки що все,— сказав він привітно,— але ви лишайтеся на місці. Я гадаю, що страшний містер Фінч теж захоче дещо спитати у вас.

— Обвинувач не повинен настроювати свідка проти захисника,— манірно зауважив суддя Тейлор,— принаймні під час судового засідання.

Аттікус підвівся, всміхнувся, однак не підійшов до свідка; він розстебнув піджак, засунув великі пальці в пройми жилета і повільно попрямував через усю кімнату до вікна. Виглянув на вулицю і, певно, не побачивши нічого цікавого, повернувся й підійшов до свідка. Мій багаторічний досвід підказував мені: Аттікус намагається розв'язати якусь проблему.

— Міс Мейєла,— сказав він усміхаючись,— поки що у мене немає найменшого наміру вас лякати. Давайте познайомимося. Скільки вам років?

— Я вже казала, дев'ятнадцять, я он судді казала.— Вона кивнула головою на суддю Тейлора.

— Так, мем, ви казали, це правда. Ви вже вибачайте, міс Мейєла, роки беруть своє, і пам'ять стала не та, що колись. Якщо мені спаде на думку запитання, на яке ви вже відповідали, прошу відповісти ще раз. Домовилися? Гаразд.

Судячи з виразу обличчя Мейєли, не можна було сказати, що вона прийняла умови щирого співробітництва, які запропонував Аттікус. Дівчина дивилася на Аттікуса очима, повними люті.

— І слова не скажу. Ви глузуєте з мене.

— Що ви сказали, мем? — запитав приголомшений Аттікус.

— Глузуєте з мене.

Суддя Тейлор втрутився:

— Містер Фінч не збирається глузувати з вас. Що з вами?

Мейєла глянула спідлоба на Аттікуса і звернулася до судді:

— А чого ж він обзиває мене — мем, міс Мейєла! Я не стерплю цього! Знайшов дурну!

Аттікус знову підійшов до вікна, даючи змогу судді Тейлору втихомирити свідка. Суддя Тейлор не належав до числа людей, які викликають співчуття, і все-таки мені стало шкода його, коли він намагався розтлумачити Мейєлі що й до чого.

— У містера Фінча просто така звичка,— пояснював суддя.— Ми з ним працюємо в цьому суді уже багато років, містер Фінч завжди і з усіма розмовляє так чемно. Він не глузує з тебе, він просто хоче бути ввічливим з тобою. Така вже він людина.

Суддя відкинувся на спинку крісла.

— Аттікус, прошу, а в протоколі відзначте, що з Мейєли ніхто не глузує, хоч вона й іншої думки.

Напевно, подумала я, її ще ніхто ніколи не називав "мем" або "міс Мейєла", коли вона сприймає як образу звичайне ввічливе звертання. Що ж у неї за життя? На це запитання я незабаром дістала відповідь.

— Отже, ви кажете, вам дев'ятнадцять років,— почав знову Аттікус.— Скільки у вас братів, сестер?

Він підійшов ближче до свідка.

— Семеро,— сказала вона, і я подумала: невже всі вони схожі на того, котрого я бачила в школі в перший день занять?

— Ви найстарша?

— Так.

— Мати давно померла?

— Не знаю... давно.

— В школу ви ходили коли-небудь?

— Я читаю і пишу не гірше за батька.

— Ви довго ходили до школи?

— Дві зими... чи, може, три... не пам'ятаю.

Поступово я починала розуміти, до чого веде Аттікус.

За допомогою запитань, які містер Джілмер не міг опротестувати — він не міг сказати, що вони несуттєві чи не стосуються справи,— Аттікус впевнено розкривав перед присяжними умови, в яких жили Юели. Ось про що дізналися присяжні: отримуваної допомоги не вистачає, щоб прогодувати сім'ю, до того ж не виключено, що господар просто пропиває гроші — трапляється, по кілька днів десь бродить і повертається додому напідпитку; в цих місцях рідко буває холодно настільки, щоб треба було взуватись, а коли й буває, то можна придумати чудове взуття із старої автомобільної шини; воду Юели носять відрами з рівчака, що тече біля звалища, і того місця намагаються не засмічувати; що ж стосується особистої гігієни, то тут кожен дбає про себе: хочеш помитися — неси відро води; менші діти завжди застуджені, до того ж у всіх короста; приходила сюди кілька разів леді, все питала Мейєлу, чому не ходить до школи, і записувала відповідь; але ж двоє в сім'ї уміють читати й писати, інші хай сидять удома, вони в господарстві потрібні.

— Міс Мейела,— сказав Аттікус так, ніби робив над собою зусилля,— у такої молодої дівчини, як ви, певно, є друзі, подруги. З ким ви товаришуєте?

Мейєла від несподіванки нахмурилася.

— Товаришую?

— Так. Хіба немає у вас знайомих, ваших ровесників, може, трохи молодших чи старших? Дівчат або хлопців? Звичайних друзів?

Відверта ворожість, котра на деякий час змінилася настороженістю, спалахнула знову.

— Ви знову насміхаєтеся з мене, містер Фінч?

Ці слова цілком влаштовували Аттікуса. Вони давали відповідь на його запитання.

— Ви любите свого батька, міс Мейєла? — запитав він знову.

— Любити батька — як це?

— Я маю на увазі, чи добре вам з ним, чи в злагоді ви живете?

— Так собі, він лагідний, от тільки коли...

— Коли що?

Мейєла подивилася на батька. Той весь час сидів так, що спинка стільця впиралася в бар'єр, але, почувши останнє запитання, випростався і насторожено ждав, що відповість Мейєла.

— Нічого,— сказала Мейєла.— Я ж кажу, що він лагідний.

Містер Юел знову з полегкістю відкинувся на спинку стільця.

— От тільки коли напивається? — сказав Аттікус так лагідно, що Мейєла кивнула головою.

— Він ніколи не переслідував вас?

— Як це?

— Ну, коли він бував... сердитий, він вас ніколи не бив?

Мейєла подивилася навкруги, потім униз, на секретаря, потім звела очі на суддю.

— Відповідайте на запитання, міс Мейєла,— мовив суддя Тейлор.

— Мій батько за все моє життя не зачепив мене й пальцем,— проголосила вона рішуче.— Пальцем не зачепив.

У Аттікуса окуляри сповзли на кінчик носа, і він їх поправив.

— Ну, міс Мейєла, у нас з вами вийшла непогана бесіда, а тепер, я гадаю, час перейти і до справи. Ви сказали, що попросили Тома Робінсона зайти у двір і порубати... що порубати?

— Шафанер, ну, комод, у нього з одного боку багато всяких шухлядок.

— Ви добре знали Тома Робінсона?

— Що це?

— Це ось що: ви знали, хто він такий, де живе?

Мейєла кивнула головою.

— Я знала, хто він, щодня проходив повз наш двір.

— Того вечора ви вперше запросили його зайти у ваш двір?

Мейєла здригнулася, почувши таке запитання. Аттікус знову повільно рушив своїм маршрутом до вікна і так робив щоразу: спитає, визирне у вікно, жде відповіді. Вія не бачив, як зреагувала Мейєла, але мені здалося, що він здогадався. Обернувся і звів брови.

— Того вечора ви...— почав він знову.

— Вперше.

— Раніше ви ніколи не запрошували його зайти у ваш двір?

Це питання вже не застало її зненацька.

— Ні, не запрошувала, ні, ні.

— Якщо ви скажете один раз "ні", то й цього досить,— зауважив Аттікус спокійно.— І раніше ніколи не зверталися до нього, щоб він вам допоміг у роботі?

— Може, й зверталася,— погодилася вона.— Тут їх чимало вештається.

— Ви не пригадуєте якогось такого випадку?

— Ні.

— Гаразд, давайте повернемося до того, що сталося в той вечір. Ви сказали, що коли ви ввійшли в кімнату і обернулися, Том Робінсон стояв позаду вас, так?

— Так.

— Ви сказали, що він схопив вас за горло, лаявся всякими словами... так?

— Так.

Раптом виявилося, що пам'ять у Аттікуса не така вже й погана.

— Ви сказали: він повалив мене на підлогу, придушив і заволодів мною — так?

— Я так сказала.

— Ви пам'ятаєте, як він бив вас по обличчю?

Мейєла завагалася.

— Ви добре пам'ятаєте, що він вас душив. Ви весь час відбивалися — пам'ятаєте? Ви відбивалися і кричали з усієї сили. А пам'ятаєте ви, щоб він бив вас по обличчю?

Мейєла мовчала. Здавалось, вона силкувалася щось збагнути. Я навіть подумала: може, і вона, так само як містер Гек Тейт і я, намагається уявити собі, що перед нею стоїть людина. Вона глянула на містера Джілмера.

— Міс Мейєла, це просте запитання. Я повторюю. Чи пам'ятаєте ви, щоб він бив вас по обличчю? — Тепер Аттікус не говорив приязно і добродушно. Це говорив юрист — сухо й безсторонньо.

— Ви пам'ятаєте, щоб він бив вас по обличчю?

— Ні, не пригадую, щоб бив. Хоча, той... він таки ударив мене.

— Можна вважати ваші останні слова за відповідь на запитання?

— Що? Так, він ударив... не пам'ятаю, просто не пам'ятаю... Все це сталося так несподівано...

Суддя Тейлор суворо глянув на Мейєлу.

— Не треба плакати, дівчино,— почав він, але Аттікус сказав:

— Дайте їй виплакатись, якщо вона хоче, ваша честь. Часу у нас досить.

Мейєла гнівно потягла носом і глянула на Аттікуса.

— Я відповім... на всі запитання... витяг мене сюди і глумиться... відповім на всі ваші запитання...

— Чудово,— сказав Аттікус.— Лишилося кілька запитань. Вибачте мою настирливість, міс Мейєла, ви посвідчили, що підсудний ударив вас, схопив за горло, придушив і заволодів вами. Я хотів би знати, чи ви цілком певні, що саме цей чоловік скривдив вас. Ви можете впізнати чоловіка, який учинив над вами насильство?

— Авжеж, можу, он він сидить.

Аттікус звернувся до свого підзахисного.

— Встаньте, Том. Хай міс Мейєла гарненько подивиться на вас. Чи це той самий чоловік, міс Мейєла?

Том Робінсон знизав широкими плечима під тоненькою сорочкою. Він підвівся і стояв, тримаючись правою рукою за спинку стільця. Постать у нього була якось дивно вигнута, і не тому, що він нерівно стояв. Його ліва рука була на добрих дванадцять дюймів коротша, ніж права, і висіла мов нежива. Кисть руки була маленька, суха, навіть з галереї було видно, що вона в нього не діяла.

— Всевидько,— сказав схвильовано Джем.— Поглянь, Всевидько! Преподобний, він же каліка!

Преподобний Сайкс повернувся до Джема і, схиливши наді мною голову, сказав пошепки:

— Під час збирання бавовни його руку прихопила машина, це було на плантації містера Дольфуса Реймонда, Том був ще хлопчиком... трохи не вмер — багато крові втратив... м'ясо аж до кісток повиривало...

— Це той самий чоловік, що вчинив над вами насильство? — запитав Аттікус.

— Це він.

Наступне запитання Аттікуса — едине слово:

— Як?

Мейєла розлютилася.

— Не знаю як, але це він... я вже казала, все сталося так раптово, що я...

— Давайте обміркуємо все спокійно,— почав Аттікус, але містер Джілмер перебив його, протестуючи цього разу не тому, що запитання не стосувалося справи чи було несуттєве, а тому, що, на його думку, Аттікус залякував свідка.

Суддя Тейлор засміявся.

— Облиште, Хорейс, ніхто свідка не залякує. Якщо хтось когось і лякає, то це свідок — захисника.

Крім судді Тейлора, в залі ніхто не засміявся. Навіть не було чути немовлят, і раптом мені спало на думку — чи не задихнулися вони біля грудей своїх матерів.

— Отже, міс Мейєла, ви засвідчили, що підсудний душив і бив вас... Ви не сказали, що він підкрався ззаду, збив вас і ви втратили свідомість, ви сказали: я обернулась, а він переді мною...— Аттікус підійшов до свого столу і кісточками зігнутих пальців постукував у такт кожному своєму слову.

— Ви не хотіли б переглянути свої попередні свідчення?

— Ви хочете, щоб я сказала те, чого не було?

— Ні, мем, я хочу, щоб ви сказали те, що було. Розкажіть нам ще раз, будь ласка, як усе було.

— Я вже розповідала.

— Ви сказали, що обернулись і побачили його перед собою. Тоді він почав вас душити?

— Так.

— А потім кинув душити і вдарив по обличчю?

— Я ж уже казала, що вдарив.

— І підбив вам праве око кулаком правої руки?

— Я пригнулась і... і кулак ковзнув, от як воно було. Я пригнулась, і кулак ковзнув.

Мейєла нарешті збагнула, до чого йдеться.

— От бачите, ви раптом пригадали всі подробиці. А ще недавно у вас все було як у тумані, правда ж?

— Я сказала: він мене ударив.

— Гаразд. Він вас душив, ударив, а потім учинив насильство — так?

— Ну ясно.

— Ви дівчина дужа, що ж ви робили весь цей час,— покірно стояли?

— Я ж вам уже казала: я кричала, відбивалася руками й ногами...

Аттікус підійшов до підвищення, зняв окуляри, уп'явся в свідка своїм здоровим правим оком і почав сипати запитання. Суддя Тейлор перебив його:

— По одному запитанню, Аттікус. Дайте свідкові відповісти.

— Гаразд. Чому ви не втекли?

— Я намагалась, але...

— Що ж вам заважало?

— Я... він повалив мене на підлогу. Ось як було: він повалив мене і сам накинувся.

— І ви весь час кричали?

— Ну ясно, кричала.

— А чому ж діти не чули, як ви кричали? Де були ваші брати і сестри? На звалищі?

Ніякої відповіді.

— Де вони були? Чому не прибігли на ваш крик? Адже звалище ближче, ніж ліс, так же?

Ніякої відповіді.

— Чи ви почали кричати тоді, коли побачили у вікно свого батька? А доти й не думали кричати?

Ніякої відповіді.

— Може, ви кричали тому, що вас бив батько, а не Том?

Ніякої відповіді.

— Хто вас бив? Том Робінсон чи ваш батько?

Ніякої відповіді.

— Що побачив ваш батько у вікно — насильство або намагання не вчинити цього злочину? Чому ви не хочете сказати правди, дівчино? Хіба не Боб Юел вас побив?

Аттікус одвернувся від Мейєли, обличчя його було таке, ніби в нього розболівся живіт. Обличчя Мейєли виражало страх і гнів.

Аттікус сів на своє місце і почав протирати хусточкою окуляри. Він трохи стомився.

Раптом Мейєла подала голос.

— Я хочу дещо сказати,— озвалася вона.

Аттікус підвів голову.

— Ви хочете нам розповісти, як усе було?

Але дівчина не вловила співчуття в його словах.

— Я хочу дещо сказати, а після цього не скажу й слова. Цей чорномазий згвалтував мене, і коли ви, благородні джентльмени, попустите, щоб це йому так минулося, то й самі ви тоді підлі, смердючі боягузи, так, так, уся ваша братія — смердючі боягузи! І все ваше благородство, пишні слівця — ваші "меми" і "міси Мейєли" нічого не варті, містер Фінч...

Тепер вона по-справжньому розплакалась. Її плечі здригалися від ридання і гніву. Як сказала, так і зробила: більше на жодне запитання не

відповіла, навіть містерові Джілмеру, коли той намагався знову щось од неї почути. Я гадаю, що якби вона не була така бідна і темна, суддя Тейлор арештував би її за образу суду і всіх присутніх. Як не кажи, хоч я й не зовсім збагнула, як це вийшло, але від Аттікуса їй перепало добряче, правда, сам він, я це помітила, був незадоволений; Аттікус сидів за своїм столом, схиливши голову; Мейєла пішла на своє місце і, проходячи повз Аттікуса, кинула на нього сповнений ненависті погляд; такого лютого, колючого погляду я ще не бачила.

Коли містер Джілмер сказав судді, що в нього запитань нема, суддя Тейлор підсумував:

— Нам усім треба відпочити. Оголошую перерву на десять хвилин.

Аттікус і містер Джілмер зустрілися перед кріслом судді, перемовились і вийшли з залу засідань через двері, що за підвищенням для свідків. Це було сигналом для всіх: можна трохи розім'ятися. Тільки тепер я помітила, що сиджу на самісінькому краю лави і все моє тіло затерпло. Джем підвівся, позіхнув, за ним Діл, преподобний Сайкс витер обличчя капелюхом. Неймовірна спека, зауважив він.

Містер Брекстон Андервуд, що весь час спокійно сидів у кріслі, призначеному спеціально для представника преси, і як губка вбирав показання свідків, обвів неприязним поглядом галерею для кольорових, побачив мене, незадоволено пирхнув і відвернувся.

— Джем, містер Андервуд нас побачив,— сказала я.

— Не турбуйся. Він не скаже батькові. А в хроніці "Трібюни" з'являться повідомлення.

Потім Джем повернувся до Діла і почав щось йому пояснювати, певно, щось цікаве з цього процесу, хоч, на мою думку, поки що нічого цікавого тут не було. Аттікус і містер Джілмер майже не сперечалися, містер

Джілмер звинувачує сьогодні якось ніби неохоче; свідки, як осли: куди їх ведуть, туди вони і йдуть. Проте Аттікус колись казав, що в цьому суді юристові, надміру винахідливому щодо свідчень, як правило, добряче перепадає від судді Тейлора. Аттікус хотів, щоб я зрозуміла: на вигляд суддя Тейлор лінивий, веде засідання суду дрімаючи, але знає, що робить, і збити його неможливо. Аттікус сказав, що він хороший суддя.

Невдовзі суддя Тейлор повернувся і знову вмостився в своєму кріслі. Діставши з кишені жилета сигару, він пильно оглядав її. Я легенько штовхнула Діла. Оглянувши сигару з усіх боків, суддя Тейлор рішуче куснув її.

— Ми інколи навмисне приходимо сюди, щоб подивитися на нього,— сказала я.— Тепер до вечора жуватиме. Ти тільки дивися.

Не підозрюючи, що за ним стежать з галереї, суддя Тейлор вправно взяв одкушений кінчик сигари на нижню губу, а тоді — плюх! — і влучив прямо в плювальницю, в самісіньку середину, нам аж на галерею чути було.

— Б'юсь об заклад, свого часу він був чемпіоном, його ніхто не переплюне,— промимрив Діл.

Під час перерви присутні, як правило, виходили з залу, але сьогодні всі лишалися на своїх місцях, навіть нероби, яким так і не вдалося присоромити молодших, щоб поступилися місцем,— стояли попід стіною. Містер Гек Тейт, мабуть, наказав не впускати до громадської вбиральні нікого, окрім співробітників суду.

Аттікус з містером Джілмером повернулись, і суддя Тейлор глянув на свій годинник.

— Скоро четверта,— сказав він.

Дивно: годинник на будинку суду за цей час мав пробити принаймні двічі, а я не чула жодного разу.

— Спробуємо сьогодні закінчити? — спитав суддя Тейлор.— Як ви гадаєте, Аттікус?

— Гадаю, що можна,— відповів Аттікус.

— Скільки у вас свідків?

— Один.

— Давайте послухаємо його.

РОЗДІЛ XIX

Том Робінсон підійшов до місця свідка, правою рукою підняв ліву і поклав на чорну обкладинку біблії. Але тільки-но він забрав праву руку, як немічна ліва безпорадно сповзла з книги і впала прямо на стіл секретаря. Том знову став піднімати її, але суддя Тейлор буркнув:

— Гаразд, Том, досить.

Том склав присягу і пішов до місця свідка. Аттікус почав швидко питати його, і ми дізналися, що Томові двадцять п'ять років, він одружений, має трьох дітей; один раз притягався до суду — був засуджений на місяць ув'язнення за порушення громадського порядку.

— Ви кажете, за порушення громадського порядку,— мовив Аттікус. — У чому воно полягало?

— Я побився з одним чоловіком, він кинувся на мене з ножем.

— Він поранив вас?

— Так, сер, трохи зачепив. Ось бачите...— Том незграбно поворушив лівим плечем.

— Бачу,— сказав Аттікус.— Вас обох засудили?

— Так, сер, але мені довелося відбувати свій строк, бо я не міг сплатити штраф. А він за себе заплатив.

Діл перехилився через мене і запитав Джема, навіщо всі ці запитання. Джем відповів: Аттікус хоче довести присяжним, що Тому нічого приховувати.

— Ви знайомі з Мейєлою Вайолет Юел?— запитав Аттікус.

— Так, сер. Я щодня проходжу повз їхній двір, коли йду на плантацію і назад.

— На чию плантацію?

— Я збираю бавовник у містера Лінка Діза.

— В листопаді ви теж працювали на плантації?

— Ні, сер, восени і взимку я працюю в саду містера Діза. Я працюю в нього цілий рік. У саду багато пеканових дерев і всяких інших.

— Ви сказали, що проходите повз двір Юелів, коли йдете на роботу і з роботи. А іншої дороги нема?

— Ні, сер, іншої я не знаю.

— Том, міс Мейєла коли-небудь зверталася до вас?

— Аякже, сер. Проходячи мимо, я завжди вклоняюсь, а одного разу вона попросила зайти у двір і порубати шафанер.

— Коли вона просила вас порубати цей... шафанер?

— Містер Фінч, це було минулого року, весною. Я добра пам'ятаю, бо саме в цей час обкопували бавовник і зі мною була мотика. Я сказав, що у мене, крім цієї мотики, при собі нічого немає, а вона мені — сокира знайдеться. Дала мені сокиру, і я порубав шафанер. Тоді вона й каже: "Тобі п'ять центів, правда?" А я відповідаю: ні, мем, ніякої плати мені не треба. І пішов додому. Містер Фінч, це було минулої весни, понад рік тому.

— Після цього ви ще коли-небудь заходили в той двір?

— Так, сер.

— Коли?

— Я не один раз заходив.

Суддя Тейлор машинально потягся до молотка, але так і не підняв його: гомін у залі стих сам собою.

— За яких обставин?

— Не розумію, сер.

— Чого ви заходили в двір Юелів не один раз?

Зморшки на чолі у Тома розгладилися.

— Вона кликала мене, сер. Майже щоразу, коли я проходив мимо, у неї знаходилася для мене якась робота — то дров нарубати, то води принести. Щодня вона поливала ті червоні квіти...

— Вам платили за послуги?

— Ні, сер, ото тільки один раз вона хотіла дати мені п'ять центів. Але ж я не заради грошей. Їй було нелегко, містер Юел, видно, мало допомагав їй, та й малеча теж, і я знав, що зайвих грошей у неї не водиться.

— А де були діти, коли ви працювали?

— Діти вештались у дворі, навколо мене. Я роблю, а вони дивляться, одні стоять поруч, інші з вікна виглядають.

— Міс Мейєла розмовляла з вами?

— Так, сер, розмовляла.

Том Робінсон давав свої свідчення, а я чомусь подумала, що на світі немає людини самотнішої, ніж ця Мейєла Юел. Вона ще самотніша, ніж Страхолюд Редлі, який ось уже двадцять п'ять років не виходить з дому. Коли Аттікус запитав Мейєлу, чи є у неї друзі, вона навіть не зрозуміла запитання і вирішила, що з неї насміхаються. Її життя було сумне, безрадісне, як у мулатів, що про них розповідав Джем: білі цураються її, бо вона живе між свиньми, негри — через те, що вона біла. А жити так, як містер Дольфус Реймонд, котрий водився з неграми, вона не могла, бо не мала своєї землі біля річки і не належала до знатного роду. Ніхто про Юелів не скаже: "Так у них в роду заведено". Мейкомб подає їм допомогу, на Різдво їм приносять подарунки — і одвертаються. Том, певно, був першою людиною, яка поставилась до Мейєли по-людяному. Але ж вона сказала, що він силоміць заволодів нею, і коли давала свідчення, дивилась на нього, як на бруд, що прилип до ніг.

— А не траплялося вам коли-небудь заходити в садибу Юелів...— Аттікус перебив мої роздуми,— ...заходити в садибу Юелів без запрошення?

— Ні, містер Фінч, ніколи. Я не посмів би, сер!

Колись Аттікус пояснював нам, що коли хочеш знати, чи правду каже свідок, чи обманює, слухай його, не дивлячись на нього. Я спробувала так зробити. На одне запитання Том відповів трьома запереченнями, але говорив спокійно, не скімлив, і я повірила йому, хоч він і мав звичку повторювати "ні". З усього видно, він порядний негр, а порядний негр ніколи не зайде на чуже подвір'я, якщо його не запросять.

— Том, що трапилося з вами двадцять першого листопада минулого року?

Внизу присутні всі разом зітхнули і трохи подалися вперед. І негри позаду нас теж.

Шкіра в Тома була чорна, але не блискуча, а бархатиста. На чорному обличчі світилися білки очей, а коли він розмовляв, його зуби поблискували. Якби не його ліва рука, Тома можна було б назвати гарним.

— Містер Фінч,— сказав він,— того вечора я, як звичайно, повертався додому. Порівнявся з подвір'ям Юелів і помітив, що міс Мейєла стоїть на ганку. Вона вже казала про це. У дворі було зовсім тихо, я не знав чому. Я йду і дивуюся — чого це, думаю, сьогодні у них така тиша. Коли чую, міс Мейєла гукає, просить зайти на хвилину допомогти їй. Ну, я й зайшов у двір, оглядаюся навкруги, шукаю очима, де ті дрова, що треба порубати, але нічого такого не бачу, а вона й каже: "Ні, цього разу для тебе є робота в домі. Старі двері зірвалися з завісів, а холоднеча не за горами". Я питаю: "Міс Мейєла, а викрутка у вас є?" Вона відповіла, що викрутка знайдеться. Ну, піднімаюся я східцями, а вона запрошує зайти в

дім. Я зайшов, подивився на двері і кажу міс Мейєлі, що двері в порядку. Відчинив їх, зачинив, бачу, завіси ще добрі. А вона взяла та й зачинила двері прямо перед моїм носом. Містер Фінч, я все думав, чому в домі так тихо, і раптом зрозумів: нема малюків. Питаю міс Мейєлу: куди ж поділися діти?

Чорна шкіра Тома почала блищати, він провів рукою по обличчю.

— Я питаю, куди ж поділися діти,— повторив Том,— а вона сміється... каже — всі пішли в місто морозиво їсти. Цілий рік збирала — і таки назбирала сім п'ятаків. От усі й пішли до міста.

Томові було ніяково, але не тому, що спітнів.

— І що ж ви їй на це сказали, Том?— запитав Аттікус.

— Я сказав приблизно так: це ви гарно придумали, міс Мейєла, а вона мені: "Ти так гадаєш?" Вона мене, певно, не зовсім зрозуміла. Я хотів сказати, що вона гарно придумала з грішми — назбирала і дітям такий дарунок зробила.

— Розумію вас, Том,— сказав Аттікус.— Відповідайте далі.

Ну, кажу, коли мені немає чого робити, то я піду, а вона каже, що робота є. Питаю, яка робота, а вона каже: стань он на той стілець і зніми ящик з шафанера.

— Не з того шафанера, що ви порубали?— запитав Аттікус.

Том усміхнувся.

— Ні, сер, це інший. Високий, до самої стелі. Я зняв ящик і хотів було злізти, коли вона... обхопила мої ноги... обняла мене, містер Фінч. Вона

мене до того налякала, що я сплигнув, і стілець перекинувся... це єдине, що було перевернуто в кімнаті, містер Фінч, коли я звідти пішов. Клянуся богом.

— Що було після того, як ви перекинули стілець?

Том мовчав. Він не міг вимовити те, що мав сказати.

Глянув на Аттікуса, потім на присяжних, потім на містера Андервуда, що сидів навпроти.

— Том, ви присяглися говорити правду. Ви скажете нам правду?

Том розгублено провів рукою по губах.

— Що було далі?

— Відповідайте на запитання,— сказав суддя Тейлор. Третину сигари він уже зжував.

— Містер Фінч, я сплигнув із стільця, обернувся, а вона як накинеться на мене...

— Накинулася на вас? Почала бити?

— Ні, сер, вона... вона обняла мене. Обхопила мене обома руками.

Цього разу суддя Тейлор стукнув своїм молотком, у залі спалахнуло світло. Надворі ще було видно, але сонце вже не світило у вікна. Суддя Тейлор швидко навів лад.

— Що вона зробила далі?

У Тома пересохло в горлі.

— Вона стала навшпиньки і поцілувала мене в щоку. І сказала, що ніколи ще не цілувалася з чоловіками, то хоч чорномазого поцілує. А що з нею зробить батько — їй байдуже. Потім каже: "Поцілуй мене, чорномазий". А я їй: "Пустіть мене, міс Мейєла" — і хотів вибігти, але вона стала спиною до дверей і заступила мені дорогу. Щоб вийти, треба було відштовхнути її, але, містер Фінч, я не посмів цього зробити. Я сказав: "Пустіть мене!", і раптом містер Юел зазирнув у вікно та як почне кричати.

— Що він кричав?

Том Робінсон ковтнув слину і широко розплющив очі.

— Не можна цього казати... не можу... тут стільки людей, діти...

— Том, що він казав? Ви повинні повторити присяжним, що він казав.

Том заплющив очі.

— Він сказав: "Шльондра ти проклята, я тебе вб'ю!"

— Що було далі?

— Містер Фінч, я зразу втік звідти і більше нічого не знаю.

— Том, ви вчинили насильство над Мейєлою Юел?

— Ні, сер.

— Заподіяли їй якісь тілесні пошкодження?

— Ні, сер.

— Ви чинили опір її домаганням?

— Так, містер Фінч. Я опирався, але ж не міг застосувати силу, не хотів бути грубим, не хотів штовхати її.

Я подумала, що в манері триматися у Тома є щось спільне з Аттікусом. Тільки згодом, коли батько мені пояснив, я зрозуміла, в якому важкому становищі опинився Том: за всіх обставин він не має права вдарити білу жінку, а зробив би так — і йому кінець. Через те він і тікав, а коли побіг — виходить, винен.

— Том, повернемося знову до містера Юела,— сказав Аттікус.— Він вам казав що-небудь?

— Ні, сер. Може, що й сказав, але мене вже там не було...

— Досить,— різко перебив його Аттікус.— А те, що ви чули, кому він казав?

— Міс Мейєлі, містер Фінч, він на неї дивився і їй казав.

— А потім ви втекли?

— Втік, сер.

— Чому?

— Злякався, сер.

— Чого ви злякалися?

— Були б ви чорним, містер Фінч, ви теж злякалися б.

Аттікус сів на своє місце. Містер Джілмер пішов було до свідка, але в цей час підвівся містер Лінк Діз, котрий сидів у залі, і заявив:

— Ось що я скажу вам усім. Цей хлопчина працює у мене вже вісім років. І жодного разу він не зробив чогось поганого. Жодного разу.

— Замовкніть, сер! — гримнув суддя Тейлор, який раптом ніби прокинувся, і почервонів. Дивно, сигара зовсім не заважала йому розмовляти.— Лінк Діз,— крикнув він знову.— якщо ви маєте щось сказати, то скажете це під присягою і тоді, коли належить, а поки що вийдіть із залу, зрозуміло? Забирайтеся звідси, сер, ви мене чуєте? Хай йому чорт, якщо я ще раз попущу цьому типові!

Суддя Тейлор гнівно глянув на Аттікуса, спробуй, мовляв, сказати хоч слово, але Аттікус нахилив голову і тільки всміхався. Я пригадала, що Аттікус колись казав мені: суддя Тейлор інколи дозволяє собі не зовсім благозвучні вислови, що виходять за рамки його повноважень, але мало хто з адвокатів на це зважає. Я глянула на Джема, той тільки похитав головою.

— Це ж не те що підвівся і заговорив присяжний,— сказав він.— Тоді б суддя не кричав. А містер Лінк порушив порядок.

Суддя Тейлор велів секретареві викреслити з протоколу все, що записано після слів: "Були б ви чорним, містер Фінч, ви теж злякалися б", а присяжним сказав не зважати на цей викрик. Він підозріливо оглянув середній прохід, ждучи, мабуть, поки містер Лінк Діз зачинить за собою двері. Потім сказав:

— Далі, містер Джілмер.

— Тебе було засуджено на місяць за порушення громадського порядку, Робінсон? — запитав містер Джілмер.

— Так, сер.

— І добре ти всипав тому чорномазому?

— Він побив мене.

— Це так, але засудили тебе, правда ж?

Аттікус підвів голову.

— То була незначна провина, і це вже записано в протоколі, ваша честь.— Я по голосу відчула, що він стомився.

— Не має значення, хай свідок відповідає,— сказав суддя Тейлор. В голосі його теж відчувалася втома.

— Так, сер, мені дали тридцять діб.

Я знала, що тепер містер Джілмер доводитиме присяжним, що той, кого вже було осуджено за порушення громадського порядку, міг легко піти на те, щоб учинити насильство над Мейєлою Юел. Саме для того він і завів цю розмову. Така логіка мала переконати.

— Робінсон, ви, здається, майстер рубати однією рукою і шафанери, і дрова?

— Авжеж, сер, гадаю, що це так.

— І сили вистачить, щоб придушити жінку і кинути її на підлогу?

— Я ніколи цього не робив, сер.

— Але сили в тебе вистачить для цього?

— Думаю, що вистачить.

— І довгенько ти, хлопче, до неї приглядався?

— Ні, сер, я ніколи на неї не дивився.

— Виходить, ти рубав дрова, носив воду тільки з люб'язності, чи не так, друже?

— Я просто хотів їй допомогти, сер, більше нічого.

— Який же ти благородний, Том. І це після робочого дня, та й дома є що робити, га?

— Так, сер.

— Чого ж ти не працював у своєму дворі, а знайшов роботу у міс Юел?

— Я робив і свою роботу, сер.

— Отже, тобі, бачу, ніколи було і вгору глянути, а заради чого?

— Як це "заради чого", сер?

— Заради чого ти так вболівав за неї?

Том Робінсон відповів не відразу.

— Я вже казав: їй, видно, ніхто не допомагав...

— А містер Юел, а семеро дітей?

— З усього видно було, що їй ніхто не допомагав...

— І ти кажеш, рубав їй дрова, виконував іншу роботу по щедрості своїй душевній, так, юначе?

— Я ж кажу, хотів допомогти...

Містер Джілмер подивився на присяжних і посміхнувся.

— Чи не занадто це щедро з твого боку. Стільки робити, і все задарма?

— Так, сер. Мені просто шкода було її, вона більше за всіх робила, вона ж...

— Ах, он воно що! Тобі шкода було її? — Містер Джілмер мало не підскочив до стелі.

Свідок зрозумів, що сказав зайве, і неспокійно переступив з ноги на ногу. Помилку виправити було неможливо. Всім, хто сидів унизу, відповідь Тома не сподобалася. Містер Джілмер зробив довгу паузу, щоб присутні краще запам'ятали відповідь свідка.

— Отже,— заговорив він нарешті,— двадцять першого листопада минулого року ти, як звичайно, проходив повз будинок Юелів, і вона покликала тебе у двір розрубати шифоньєр.

— Ні, сер.

— Ти що, заперечуєш, що проходив повз її будинок?

— Ні, сер... Вона сказала, що у неї в домі є для мене робота...

— Вона каже, що попросила тебе розрубати шифоньєр, це так?

— Ні, сер, це не так.

— Отже, ти твердиш, що вона бреше?

Аттікус схопився на ноги, але Том обійшовся без його допомоги.

— Я не кажу, що вона бреше, містер Джілмер, я кажу, що вона помиляється.

На добрий десяток запитань містера Джілмера, який намагався примусити Тома визнати, що події розгорталися саме так, як розповіла Мейєла, Том незмінно відповідав: міс Мейєла помиляється.

— А хіба містер Юел не вигнав тебе з дому, хлопче?

— Ні, сер, це не зовсім так.

— Що значить "не зовсім так"?

— Він не встиг мене вигнати — я сам утік.

— Ти досить відвертий, а чого ж ти втік так швидко?

— Я вже казав, сер, я злякався.

— Чого ж ти злякався, якщо твоє сумління чисте?

— Я вже казав, сер, для негра небезпечно вскочити в таку... таку халепу.

— Ну, яка ж це халепа,— ти ж казав, що не піддався міс Юел. Ти що, злякався, що вона тебе подужає? Такого здоровання?

— Ні, сер, я боявся суду, хоч він мене й не минув.

— Боявся арешту, боявся, що доведеться відповідати за те, що накоїв?

— Ні, сер, я боявся, що доведеться відповідати за те, чого не зробив.

— Та ти, я бачу, нахаба, голубе!

— Ні, сер, що ви!

Оце і все, що я почула з того допиту, бо мені довелося вийти: Джем наказав мені вивести Діла. Діл чомусь розплакався і ніяк не міг заспокоїтися; спочатку плакав тихенько, а потім почав схлипувати так, що почули люди навколо. Джем сказав, що коли я не виведу Діла, він усе одно примусить мене, і преподобний Сайкс теж сказав, що краще піти, от я й пішла. Зранку того дня Діл був, як завжди, нічого в нього не боліло; мабуть, він просто ще не отямився після своєї втечі.

— Ти що, захворів? — запитала я, коли ми зійшли з галереї.

Діл намагався взяти себе в руки, коли ми бігли східцями вниз. На верхній сходинці самотньо сидів містер Лінк Діз.

— Що сталося, Всевидько? — запитав він, коли ми проходили мимо.

— Нічого особливого,— відповіла я. — Ділові щось нездужається.

— Ходімо в затінок,— запропонувала я.— Це, напевне, у тебе від спеки.

Ми вибрали найрозлогіший віргінський дуб і вмостилися під ним.

— Я не міг його далі слухати,— сказав Діл.

— Кого, Тома?

— Та ні, того старого Джілмера, як він його допікає, скільки ненависті в його словах...

— Діл, ти не розумієш, це ж його робота. Інакше не можна. Не було б обвинувачів, не було б, певно, і захисників.

Діл терпляче зітхнув.

— Все це я знаю, Всевидько. Але ти бачила, як він говорив? Від цього мене й занудило.

— Певно, так треба, Діл. Це був перехресний...

— Але з іншими він розмовляв не так.

— Діл, то були його свідки.

— Чого ж тоді містер Фінч допитував Мейєлу і старого Юела зовсім не так? А цей весь час "хлопче", "голубе", просто знущається і щоразу, коли Том відповідає, обертається до присяжних — бачте, мовляв, як бреше.

— Ну, Діл, зрештою, Том — негр.

— Начхати мені на те, що він негр. Це все одно несправедливо. Нечесно так поводитися з ними. Ніхто не має права так розмовляти з людиною... Мене аж нудить від цього.

— У містера Джілмера така вдача, він з усіма так. Ти ще не знаєш, який він буває. Сьогодні він ще добрий. Усі вони такі, ці юристи.

— Містер Фінч не такий.

— Це — виняток, Діл, він...— Я намагалася пригадати, як добре колись сказала Моді Аткінсон. Згадала: "Він завжди однаковий — і в суді, і на вулиці".

— Я не про те,— сказав Діл.

— Я знаю, про що ти, друже,— почувся голос позаду нас.

Нам здалося, це заговорив дуб, але ні, голос належав Дольфусу Реймонду. Він виглянув із-за дерева.

— Ти ж не тонкослізка, тебе просто трохи занудило, та й годі, правда ж?

РОЗДІЛ XX

— Підійди, синку, у мене тут є дещо, від чого тобі зразу полегшає.

Містер Дольфус Реймонд мав погану славу, тому я поставилась до його запрошення підозріливо, а проте пішла за Ділом. Навряд чи сподобається Аттікусу, подумала я, що ми водимо компанію з містером Реймондом, тим більше не сподобається це тітці Олександрі.

— Ану, покуштуй,— сказав Реймонд і подав Ділові паперовий пакет, з якого стирчали дві соломинки. — Потягни гарненько — і все як рукою зніме.

Діл посмоктав соломинку, всміхнувся і став тягти по-справжньому.

— Хи-хи,— не приховував свого задоволення містер Реймонд, певно, радіючи з того, що спокусив дитину.

— Діл, обережніше,— попередила я.

Діл одірвався від соломинки і всміхнувся.

— Всевидько, це просто кока-кола.

Містер Реймонд сів, прихилився до дерева. Доти він лежав на траві.

— Ви ж, дітки, нікому про це ні слова, домовились? А то знеславите мене.

— Виходить, ви п'єте з пакета кока-колу? Звичайну кока-колу?

— Так, мем,— мовив містер Реймонд і кивнув головою.

Від нього пахло шкірою, кіньми, бавовниковим сім'ям, і це мені подобалося. На ньому були високі чоботи, ніхто в Мейкомбі не носив таких.

— Здебільшого саме це я й п'ю.

— То як же це, ви просто прикидаєтеся, що п'ян... Вибачте, сер,— спохватилась я.— Я не хотіла вас образити...

Містер Реймонд усміхнувся, він не образився, а я тим часом знайшла підходящі слова:

— А навіщо ви так робите?

— Навіщо... о, розумію, ти хочеш сказати, нащо я прикидаюсь? Це дуже просто,— сказав він.— Декому не подобається, як я живу. Я міг би послати їх до біса, не подобається — діло ваше. Я так і кажу: начхати мені на те, що вам не подобається, як я живу, правда ж? Але до біса я їх не посилаю, зрозуміло?

— Ні, сер, не зрозуміло,— сказали ми з Ділом.

— Розумієте, я хочу дати їм привід. Людям легше, коли у них є привід. Уявіть собі, приїжджаю я в місто, правда, це трапляється рідко, іду, похитуюсь, соломинка в роті, і смокчу з пакета. Що скажуть люди? Дольфус Реймонд знову насмоктався, нічого йому вже не допоможе, він уже не зможе з собою нічого вдіяти. От і живе не так, як усі.

— Але ж, містер Реймонд, це несправедливо — удавати з себе гіршого, ніж ви є насправді.

— Авжеж, несправедливо, зате людям зручніше. Скажу по секрету, міс Фінч, я не п'яниця, але вони ніколи не збагнуть, що я живу саме так, а не інакше, бо мені так подобається.

Мабуть, мені не слід було слухати цього грішника, адже в нього діти — мулати, і йому байдуже, що люди кажуть про нього, але мені було дуже цікаво. Я ще ніколи не бачила людини, яка навмисно зводила на себе наклеп. Чому він довірив нам свою велику таємницю? Я запитала його.

— Бо ви діти,— сказав він,— і можете зрозуміти мене, і ще тому, що я почув його...— Містер Реймонд кивнув на Діла.— Молодий, ще не може

дивитися, коли комусь кепсько. Але підросте — і не братиме близько до серця, не плакатиме. Може, й доведеться зіткнутися з несправедливістю, але плакати він уже не буде, ще кілька років — і не буде.

— А чого плакати, містер Реймонд? — Діл згадав, що він мужчина.

— Того, що люди одне одного живцем закопують у землю і самі цього не помічають. Того, що білі влаштували кольоровим справжнє пекло ще за життя, їм і на думку не спадає, що кольорові — теж люди.

— Аттікус каже: обманути білого — погано, але обманути кольорового — в десять разів гірше,— промимрила я.— Гіршого, каже він, нічого й не придумаєш.

— Ну, не думаю...— мовив містер Реймонд.— Міс Джін Луїзо, ти не знаєш, твій батько не такий, як інші люди, ти зрозумієш це згодом, ти ще мало чого бачила в своєму житті. Навіть свого міста до пуття не знаєш, а для цього тобі треба повернутися до залу суду.

Тепер я схаменулася: містер Джілмер, певно, закінчив допитувати свідків. Я глянула на сонце, воно швидко сідало за дахами магазинів у західній частині площі. Я вагалася, що вибрати: містера Реймонда чи засідання окружного суду.

— Ходімо, Діл,— сказала я нарешті.— Тобі вже легше?

— Еге ж. Радий був познайомитися з вами, містер Реймонд, спасибі за ліки — як рукою зняло.

Ми перебігли площу і знову опинилися на галереї в приміщенні суду. Преподобний Сайкс зберіг наші місця.

В залі було тихо. Куди ж поділися немовлята, подумала я. Сигара містера Тейлора зникла майже повністю; містер Джілмер сидів за столом і швидко щось писав на жовтих аркушиках, здавалося, він змагається у швидкості з секретарем — у того рука бігала як навіжена.

— Шкода,— промимрила я,— прогавили.

Аттікус виголосив уже половину своєї промови. На його столі лежали якісь папери, певно, він узяв їх з портфеля, що стояв на підлозі біля стільця. Том Робінсон машинально перебирав їх руками.

"...і, незважаючи на брак прямих доказів, цього чоловіка звинувачено у злочині, що карається смертною карою, і він стоїть перед судом..."

Я штовхнула Джема в бік.

— Давно він почав?

— Щойно проаналізував докази,— прошепотів Джем,— ми виграємо, Всевидько. Тут просто неможливо не виграти. Він уже хвилин п'ять говорить. Виклав усе так просто і зрозуміло, ну... як оце-я, наприклад, став би тобі пояснювати. Навіть ти зрозуміла б.

— А містер Джілмер?

— Тс-с-с. Нічого нового. Стара пісня. Тепер мовчи.

Ми дивилися вниз. Аттікус говорив спокійно, невимушено — так він звичайно диктував листи. Він повільно походжав перед присяжними, ті зацікавлено стежили за нехитрим його маршрутом і, здається, слухали його уважно: в їхніх поглядах угадувалося схвалення. Це, певно, тому, що Аттікус не кричав.

Аттікус замовк на хвилинку, потім поклав годинник разом з ланцюжком перед собою на стіл і сказав:

— З вашого дозволу, ваша честь...

Суддя Тейлор кивнув головою, і Аттікус зробив те, чого ніколи не робив ні доти, ні згодом, ні на людях, ні вдома, він розстебнув комір, ослабив галстук і зняв піджак. Він ніколи не розстебне на собі жодного гудзика, аж поки не настане час лягати спати; для нас з Джемом це було настільки незвично, що здавалося, батько стоїть перед нами голий. Ми безпорадно переглянулися.

Аттікус засунув руки в кишені і попрямував до присяжних. У світлі блиснула золота запонка на його сорочці і ковпачки авторучки та олівця.

— Панове,— сказав він. Ми з Джемом знову переглянулися. Він вимовив це так, як звичайно звертався до мене вдома: "Всевидько".

Тепер його голос не був сухий та байдужий, він розмовляв з присяжними так, ніби зустрів на вулиці знайомих.

— Панове, я не затримаю вашої уваги. Я хотів би використати час, який ще лишається, аби нагадати вам, що справа ця неважка, вона не потребує складного аналізу, розплутування складних фактів, але вона потребує, панове, щоб кожен з вас усвідомив собі чітко, без тіні сумніву, — винен підсудний чи не винен. Почати хоча б з того, що взагалі не було підстав цю справу передавати до суду. Справа ця проста і зрозуміла, як двічі по два.

Обвинувачення не пред'явило жодного медичного доказу, що підтверджував би злочин, у якому звинувачується Том Робінсон. Єдиний аргумент, на який посилається обвинувач,— це свідчення двох осіб. Перехресний допит показав, що вірогідність цих свідчень дуже сумнівна,

до того ж підсудний їх рішуче спростовує. Підсудний не винен, але в залі сидить людина, справді винна.

Я глибоко співчуваю головному свідкові обвинувачення, проте яким би глибоким не було моє співчуття, воно має межі; я не можу виправдати її, коли вона намагається перекласти свою вину на іншого, поставивши на карту його життя. Я кажу "вину", бо головний свідок звинувачення винна. Вона не вчинила злочину, вона просто порушила суворий, освячений часом закон нашого суспільства, закон настільки невблаганний, що кожного, хто його порушить, суспільство викидає геть як недостойного. Вона жертва жорстоких злигоднів і темноти, але я не можу її жаліти: вона біла. Вона добре усвідомлювала мерзенність свого вчинку, проте бажання переважило закон, і вона, вперто добиваючись свого, перейшла межу дозволеного. Вона не зупинилась. А далі з нею трапилося те, що трапляється, мабуть, з кожним принаймні раз у житті. Вона зробила так, як роблять діти: спробувала позбутися доказів своєї причетності до вчиненого. Але перед нами не дитина, що ховає крадені ласощі: вона завдала своїй жертві жорстокого удару — їй треба позбутися того, хто знає про неї правду. Він не повинен більше потрапляти їй на очі. Їй треба знищити свідчення своєї провини.

Що ж це за свідчення? Том Робінсон, жива людина. Вона хотіла позбутися Тома Робінсона. Своїм існуванням Том Робінсон весь час нагадував би їй про те, що вона вчинила. А що вона вчинила? Намагалася спокусити негра.

Вона, біла, намагалася спокусити негра. Наважилася на вчинок, якому в нашому суспільстві немає виправдання: поцілувала чорного. І не якогось старого негра, а молодого, сильного чоловіка. Доти закон для неї не існував, але досить було його порушити, як вона відразу ж попала в його безжалісні лещата.

Батько випадково побачив це. Що він сказав, ми знаємо із свідчення підсудного. Що ж зробив батько? Ми не знаємо напевно, але Мейєлу Юел хтось по-звірячому побив, і є непрямі докази, що били її лівою рукою. Ми

знаємо також, що містер Юел почав діяти так, як діяв би на його місці кожен богобоязливий, непримиренний і поважний білий. Він подав відповідні свідчення, безсумнівно, підписані лівою рукою, і Том Робінсон опинився на лаві підсудних і, як ви самі бачили, давав присягу, поклавши на біблію єдину здорову руку — праву.

Отже, тихий, порядний, скромний негр, який мав необережність пожаліти білу жінку, змушений тепер заперечувати слова двох білих. Нема потреби нагадувати вам, як вони поводилися, коли давали свідчення,— це ви бачили самі. Свідки звинувачення, за винятком шерифа округу Мейкомб, стали перед вами, панове, перед судом, безсоромно впевнені, що їхні свідчення не викличуть ні найменшого сумніву, впевнені, що ви, панове, поділяєте їхню думку — хибну думку — про те, що всі негри брехливі, що всі негри розпусні, що білі жінки повинні остерігатися всіх негрів,— так міркують наші свідки і люди їхнього кола.

Таке припущення, панове, по своїй суті — брехня, така ж чорна, як шкіра Тома Робінсона, і ви це знаєте не гірше за мене. Проте ви добре знаєте правду, ось вона: є негри брехливі, є негри розпусні, є й такі негри, яких повинні остерігатися жінки — і білі і чорні. Але ж це можна сказати про все людство, а не тільки про якусь одну расу. В цьому залі не знайдеться людини, яка б жодного разу в своєму житті не збрехала, яка б хоч раз у житті не повелась аморально, нема на світі такого чоловіка, який хоч раз не подивився б на жінку хтиво.

Аттікус замовк і дістав з кишені носовичок. Потім він зняв і протер окуляри, і тоді ми зробили ще одне відкриття: раніше ніхто з нас ніколи не бачив, щоб Аттікус пітнів — на його обличчі не було й краплини поту, а тепер воно вилискувало, наче від загару.

— Ще кілька слів, панове, і я закінчую. Томас Джеферсон колись сказав, що всі люди від природи вільні і рівні; янкі і моралісти з вашінгтонських департаментів частенько дорікають нам цими словами. В наш благословенний час, у тисяча дев'ятсот тридцять п'ятому році, люди схильні повторювати ці слова до речі й не до речі. Ось вам один з таких

безглуздих прикладів: педагоги переводять з класу в клас тупоголових і ледарів разом із здібними, бо всі люди, серйозно доводять педагоги, рівні від природи, а діти, залишені на другий рік, страшенно страждають од свідомості своєї неповноцінності. Але ми знаємо, що не всі люди народжуються рівними в тому розумінні, як дехто хоче нас переконати: один вирізняється своїм розумом, у другого з незалежних від нього причин більше можливостей, третій може більше заробити, одні жінки вміють краще пекти пироги — словом, є люди, від народження набагато обдарованіші, ніж інші.

Та є в нашій країні установа, перед якою всі люди рівні — жебрак і Рокфеллер, тупоголовий і Ейнштейн, невіглас і ректор університету. Ця установа, панове,— суд. І не має значення, який це суд — верховний суд Сполучених Штатів, чи скромний мировий суд десь у глушині, чи наш вельміповажний суд, де ви засідаєте. Наші суди, як і інші громадські установи, мають свої вади, але при всьому тому суд у нашій країні — великий зрівнювач, і перед ним усі люди рівні.

Я не ідеаліст і не схильний вважати, що наш суд взагалі і суд присяжних зокрема — найбільш досконала установа. Це не ідеал, але це жива, реальна дійсність. Панове, суд в цілому не кращий, ніж кожен із присяжних, що слухають цю справу. Поміркованість суду — це поміркованість присяжних, поміркованість присяжних в цілому — це поміркованість кожного зокрема. Я певен, панове, що ви безсторонньо розглянете заслухані сьогодні свідчення, приймете справедливе рішення і відпустите підсудного до його сім'ї. В ім'я бога закликаю вас: виконайте свій обов'язок.

Останні слова Аттікус вимовив ледь чутно, і, одвернувшись від присяжних, він іще щось сказав, але я не розібрала. Незрозуміло було, чи він звертався до присяжних, чи розмовляв сам із собою. Я штовхнула Джема під бік.

— Що він сказав?

— Він, здається, сказав: "Ради бога, повірте йому".

Діл раптом перегнувся поперед мене і смикнув Джема за рукав.

— Подивись-но туди! — І показав пальцем.

Ми глянули і на мить завмерли. По середньому проходу йшла Келпурнія. Вона прямувала до Аттікуса.

РОЗДІЛ XXI

Келпурнія ніяково зупинилася біля бар'єра, чекаючи, коли її помітить суддя Тейлор. На ній був свіжий фартух, в руках вона тримала конверт.

Нарешті суддя Тейлор побачив її і сказав:

— Це, здається, Келпурнія?

— Так, сер,— відповіла вона.— Будь ласка, сер, можна передати містерові Фінчу записку? Вона ніякого відношення до... до суду не має.

Суддя Тейлор кивнув головою, і Аттікус узяв з рук Келпурнії конверт. Розірвавши його, він прочитав записку і сказав:

— Ваша честь, я... це записка від моєї сестри. Вона пише, що десь зникли мої діти... пішли опівдні і досі... я... чи не могли б ви...

— Я знаю, де вони,— озвався містер Андервуд.— Он вони, на галереї для кольорових... вони прийшли туди рівно о першій годині і вісімнадцять хвилин.

Батько обернувся і глянув угору.

— Джем, ідіть-но сюди! — гукнув він.

Потім щось сказав судді, але нам не чутно було. Ми протиснулися повз преподобного Сайкса і попрямували до сходів. Аттікус і Келпурнія зустріли нас унизу. Келпурнія — розгнівана, Аттікус — виснажений.

Джем аж підскакував від радості:

— Ми виграли, правда ж, виграли?

— Не знаю,— коротко відповів Аттікус.— Ви весь час були тут? Ідіть з Келпурнією, вечеряйте і сидіть дома.

— Ой, Аттікус, дозволь нам повернутися! — почав благати Джем.— Дозволь нам послухати вирок. Будь ласка!

— Невідомо, скільки доведеться чекати, присяжні можуть затриматися довго, а можуть повернутися за хвилину...— Але ми бачили, що Аттікус полагіднів.— Гаразд, оскільки ви всю справу слухали, можете послухати до кінця. Тільки приходьте сюди після вечері, але їжте спокійно, не поспішайте, нічого особливого ви не пропустите, а якщо присяжні все ще будуть радитися, почекаєте разом з нами. А втім, думаю, що все скінчиться до того, як ви повернетесь.

— Думаєш, його так скоро виправдають? — запитав Джем.

Аттікус розкрив рот, хотів відповісти, але так нічого й не сказав, повернувся і пішов.

Я молилася, щоб преподобний Сайкс зберіг наші місця, та згадала, що, коли присяжні пішли радитись, глядачі повалили з залу суду на вулицю. Тепер вони накинулися на аптеку, пивницю, готель — принаймні ті, хто не взяв з собою нічого на вечерю. Я перестала молитись.

Келпурнія повела нас додому.

— Відшмагати б вас усіх. Подумати тільки, щоб діти отаке слухали! Містер Джем, ви не придумали нічого кращого, ніж повести свою маленьку сестру на цей суд? Міс Олександру параліч розіб'є, коли вона про все дізнається! Не годиться таке дітям слухати...

На вулиці вже загорілися ліхтарі, і кожен, коли ми підходили ближче, освітлював профіль розгніваної Келпурнії.

— Містер Джем, я думала, у вас є голова на в'язах. Ну й додумалися! Взяти з собою маленьку сестру. Додумалися, сер! І вам не соромно? Невже у вас ніякої тями нема?

Я раділа. Стільки цікавого за один день — на цілий рік вистачить перебирати в пам'яті, а тепер ось Келпурнія шпетить свого дорогоцінного Джема — які ще чудеса чекають на мене сьогодні?

Джем усміхався.

— Кел, а тобі самій хіба не цікаво почути, що там було?

— Замовкніть, сер! Вам би від сорому й голови не підводити, а ви всміхаєтесь...— І Келпурнія знову почала сварити Джема, але він лишався байдужим. Піднявшись на східці, вона закінчила своїм улюбленим: "Якщо містер Фінч не дасть вам прочухана, я сама займусь вами. А зараз марш додому, сер!"

Джем увійшов у дім посміхаючись. Келпурнія мовчки кивнула головою, що означало: Діл може вечеряти з нами.

— Тільки негайно подзвони міс Рейчел і скажи, де він, — веліла вона. — Тітка з ніг збилася, тебе шукаючи, дивись, щоб не випровадила тебе завтра вранці назад до Мерідіана!

Дізнавшись від Келпурнії, де ми були, тітка Олександра мало не знепритомніла. Ми сказали, що Аттікус нам дозволив повернутися туди знову; саме це, певно, її боляче образило, бо за вечерею вона не промовила жодного слова, похмуро дивилась у тарілку і копирсалася в ній виделкою. Тим часом Келпурнія щедро пригощала нас — Джема, Діла і мене, підливала молока, накладала картопляний салат з шинкою і весь час буркотіла: "Посоромилися б..."

— Їжте спокійно, встигнете,— сказала вона.

Преподобний Сайкс зберіг наші місця. Дивно, але на вечерю в нас пішла майже година, не менш дивно й те, що в залі суду майже нічого не змінилося: лави для присяжних були порожні, підсудного не було. Суддя Тейлор появився якраз, коли ми сідали на свої місця.

— Майже ніхто з місця не зрушив,— сказав Джем.

— Коли присяжні пішли, дехто теж вийшов,— сказав преподобний Сайкс.— Чоловіки принесли жінкам поїсти, матері годували дітей.

— А давно вони пішли? — запитав Джем.

— Десь півгодини тому. Містер Фінч і містер Джілмер ще поговорили трохи, а суддя Тейлор звернувся з напутнім словом до присяжних.

— Ну, і як він?

— Що сказав? О, він говорив до ладу. Говорив справедливо. Щось таке: якщо вірите, мовляв, у це, то виносьте такий вирок, а як у те — то виносьте інший вирок. Мені здалося, що він трохи схиляється на наш бік...— Преподобний Сайкс почухав потилицю.

Джем усміхнувся.

— Він не повинен схилятися, ваша превелебність, але, не турбуйтеся, ми виграли,— сказав він упевнено.— Жоден суд не може осудити людину на підставі таких свідчень...

— Не будьте надто впевнені, містер Джем, я не пам'ятаю такого випадку, коли б присяжні вирішили справу на користь кольорового проти білого.

Але Джем став заперечувати, довго зважував свідчення з погляду закону про вчинене насильство в його власному розумінні: якщо дівчина погодилася, то це не насильство, але їй повинно бути не менше вісімнадцяти років — по закону штату Алабама,— а Мейєлі вже дев'ятнадцять. Якщо ж ні — треба відбиватись і кричати; і коли тебе все-таки осилять, і надто коли ще й стукнуть так, що ти втратиш свідомість, — це насильство. Коли ж тобі немає вісімнадцяти, тоді судитимуть неодмінно.

— Містер Джем,— сказав дещо несміливо преподобний Сайкс,— не годиться маленькій леді слухати такі речі...

— Та це нічого, вона все одно не розуміє, про що йдеться,— сказав Джем.— Правда ж, це справи дорослих?

— Зовсім не правда. Я все розумію.— Певно, я сказала це дуже переконливо, бо Джем замовк і більше цієї теми не торкався.

— Котра година, містер Сайкс? — запитав він.

— Незабаром восьма.

Я подивилася вниз і побачила Аттікуса. Засунувши руки в кишені, він ходив уздовж вікон, потім підійшов до бар'єра, глянув на лави присяжних, на суддю Тейлора і знову попрямував до вікон. Я вловила

його погляд і помахала йому рукою. Він кивнув мені у відповідь і пішов далі.

Містер Джілмер стояв біля вікна, розмовляючи з містером Андервудом, Берт, секретар суду, відкинувся на спинку стільця і, поклавши ноги на стіл, курив сигарету за сигаретою.

Тільки працівники суду — Аттікус, містер Джілмер, суддя Тейлор, який міцно спав, і Берт — поводилися як звичайно. Я ще ніколи не бачила, щоб у переповненому залі суду було так тихо. Десь заплаче немовля, пробіжить у проході дитина, але дорослі сиділи, як у церкві. На галереї навкруги нас з біблійським терпінням стояли і сиділи принишклі негри.

Старенький годинник на будинку суду заскрипів і відбив вісім дзвінких ударів, що відгукнулися луною в усьому тілі.

Коли годинник пробив одинадцяту, я вже не чула: незважаючи на мої відчайдушні зусилля, сон здолав мене; вмостившись зручніше, я схилила голову на руку преподобного Сайкса і задрімала. Раптом прокинулась і, щоб не задрімати знову, почала рахувати голови внизу: там було шістнадцять зовсім лисих, чотирнадцять майже рудих, сорок каштанових та чорних і... тут я пригадала, що мені одного разу розповів Джем, коли він ненадовго захопився психологічними дослідженнями: якби велика кількість людей, наприклад на вщерть заповненому стадіоні, одночасно подумали про одне й те саме, скажімо, щоб у лісі загорілося дерево, то це дерево само загориться. І в мене виникла рятівна ідея: що коли всіх, хто сидить унизу, попросити подумати разом про те, щоб Тома Робінсона звільнили? А потім я збагнула, що коли й вони так стомилися, як я, то з цього нічого не вийде.

Діл, схиливши голову на плече Джема, міцно спав, Джем ждав спокійно.

— Щось довго вони радяться, правда?— сказала я.

— Довго, Всевидько, довго,— весело відповів Джем.

— А ти думав, що за п'ять хвилин усе вирішиться.

Джем підняв брови.

— Є речі, яких ти не розумієш,— сказав він, а я була така стомлена, що навіть не захотіла сперечатись.

Сон, певно, вже минув, бо я не змогла б відчути того, що відчула. Так було і минулої зими, я затремтіла, хоч було тепло. Це відчуття ставало виразніше, і нарешті в залі стало, як і того холодного лютневого ранку, коли замовкли пересмішники, а теслі, що ставили новий будинок на подвір'ї міс Моді, перестали стукати молотками, коли всі двері в околиці зачинилися щільно, як зачиняються вони в будинку Редлі. Завмерла безлюдна вулиця, вона теж чекала, а зал суду був переповнений. Ця задушлива, млосна ніч і той зимовий ранок були такі схожі. Увійшов містер Гек Тейт, про щось розмовляє з Аттікусом, і ось у моїй уяві постає містер Гек Тейт у високих чоботях і мисливській куртці. Аттікус перестав ходити, поставив ногу на обніжок, слухає містера Тейта і повагом гладить коліно. Ось-ось містер Тейт скаже:

— Стріляйте, містер Фінч...

Але натомість вигукнув голосно і владно:

— Прошу до порядку!

Голови внизу одразу підвелися. Містер Тейт вийшов із залу і повернувся з Томом Робінсоном. Він провів його на місце поряд з Аттікусом і сам став поруч. Суддя Тейлор раптом прокинувся, насторожено випростався і обвів очима лави присяжних.

Далі все було, як у сні: повернулися присяжні, вони рухалися повільно, наче плавці під водою, десь здалека долинав млявий голос судді Тейлора. І тоді я побачила те, що могла помітити тільки дочка адвоката. Це було все одно, що дивитися, як Аттікус виходить на вулицю, зводить рушницю і тисне на курок... Дивитися, знаючи, що рушниця не заряджена.

Присяжні ніколи не дивляться на підсудного, якщо вони його засудили. Коли наші присяжні повернулися, жоден з них не глянув на Тома Робінсона. Старшина передав містерові Тейту якийсь папірець, той подав його секретареві, а секретар — судді.

Я зажмурилася. Суддя Тейлор зачитував рішення присяжних — кожного зокрема: "Винен... винен... винен... винен". Я непомітно глянула на Джема: вчепившись руками в бильця галереї, він стискував їх так, що пальці побіліли, і від кожного "винен" плечі його здригались, немов від удару.

Суддя Тейлор щось говорив. У руках він тримав молоток, але не стукав. Як у тумані, я побачила — Аттікус збирає зі столу свої папери і ховає в портфель. Клацнув замком, підійшов до секретаря суду, щось сказав йому, кивнув містерові Джілмеру, потім підступив до Тома Робінсона і, поклавши йому руку на плече, щось сказав на вухо. Зняв із спинки стільця свій піджак, накинув на плечі. Вийшов із залу засідань, але цього разу іншим виходом — не так, як завжди. Йому, певно, хотілося якнайскоріше прийти додому бо він швидко попрямував через зал до південного виходу. Я весь час дивилася на нього, але він не підвів очей.

Хтось легенько штовхнув мене, та мені не хотілося обертатись, я не могла відірвати погляд від людей там, унизу, від самотньої постаті Аттікуса, що йшов до виходу.

— Міс Джін Луїзо.

Я обернулася. Люди навкруги стояли. Вздовж усієї галереї — і на нашому і на протилежному боці — негри підводились. Голос преподобного Сайкса теж, здавалося, долинав здалека, як і голос судді Тейлора кілька хвилин тому:

— Встаньте, Джін Луїзо, ваш батько йде.

РОЗДІЛ XXII

Тепер настала черга Джемові плакати. Ми йшли додому. Навколо весело гомонів натовп, а по обличчю брата текли гіркі сльози. "Це ж несправедливо!" — повторював він весь час, поки ми дійшли до рогу площі, де на нас чекав Аттікус. Батько стояв під ліхтарем, у нього був такий вигляд, ніби нічого особливого не сталося, жилетка застебнута, комірець і галстук на місці, ланцюжок від годинника блищав. Перед нами знову був спокійний, поміркований Аттікус.

— Несправедливо це, Аттікус,— мовив Джем.

— Так, сину, це несправедливо.

Ми пішли додому.

Тітка Олександра ще не спала. Вона була в халаті і, присягаюся, не знімала корсета.

— Прошу вибачення, брате...— почала вона.

Тітка ніколи не називала Аттікуса братом, я глянула крадькома на Джема, але він не слухав. Він дивився то на Аттікуса, то на підлогу, можливо, вважав, що Аттікус теж винен, що Тома Робінсона засудили?

— Що з ним? — запитала тітка, вказуючи на Джема.

— Нічого, все обійдеться,— відповів Аттікус.— Це був удар для нього. — Батько зітхнув.— Я йду спати,— сказав він,— якщо вранці не встану як звичайно, не будіть мене.

— По-перше, я вважаю, що з твого боку нерозумно дозволяти їм....

— Це їхній рідний дім, сестро,— сказав Аттікус.— Таким ми його збудували для них, і нехай вчаться жити в ньому.

— Але для цього їм не обов'язково ходити в суд і валятися у тому багні...

— До речі, суд — нічим не гірша установа в округу Мейкомб, ніж місіонерське товариство.

— Аттікус,— сказала тітка, дивлячись на батька переляканими очима,— я ніколи не сподівалася, що такі речі можуть тебе розсердити.

— Я не серджусь. Я просто стомився. Іду спати.

— Аттікус,— похмуро сказав Джем.

Аттікус зупинився біля дверей.

— Що, сину?

— Як же вони могли таке зробити, як?

— Не знаю, сину, але зробили. Так вони робили раніше, так зробили сьогодні, і це не востаннє. І плачуть при цьому, певно, тільки діти. На добраніч.

Але вранці все здається не таким страшним. Тільки-но розвиднілось, Аттікус був уже на ногах. Коли ми, ще не отямившись після вчорашнього, переступили поріг вітальні, він сидів і переглядав "Мобіл реджістер". На сонному обличчі Джема можна було прочитати запитання, яке він намагався вимовити.

— Не треба передчасно хвилюватися,— заспокоїв його Аттікус, коли ми ввійшли до їдальні.— Це ще не кінець. Подамо апеляцію. Ще є надія. О господи, Кел, що це значить? — Аттікус як заворожений дивився на свою тарілку.

— Батько Тома Робінсона приніс вам сьогодні курча,— сказала Келпурнія.— Я засмажила його.

— Скажи йому, що для мене це велика честь — навіть у Білому домі, я певен, на сніданок не подають курчат. А це що?

— Булочки,— сказала Келпурнія.— Естела прислала, вона куховарка в готелі.

Аттікус глянув на неї здивовано.

— Ви краще підіть у кухню та подивіться, що там робиться, містер Фінч,— сказала Келпурнія.

Аттікус пішов у кухню, ми попрямували за ним. На столі горою лежали продукти: великі шматки копченої свинини, помідори, боби, навіть виноград. Аттікус усміхнувся, коли побачив банку засолених свинячих ніжок.

— Сподіваюся, тітонька дозволить мені їсти це в нашій їдальні?

— Приходжу сьогодні вранці, а на задньому ганку повно всякої всячини,— сказала Келпурнія.— Вони... вони вам дуже вдячні, містер

Фінч, за все, що ви для них зробили. Адже це... це не дуже зухвало з їхнього боку, правда ж?

Аттікус відповів не відразу. Сльози затуманили йому очі.

— Скажи їм, що я дуже вдячний,— мовив він.— І ще скажи... скажи, щоб вони більше цього не робили. Надто важкі часи настали...

З кухні він зайшов до їдальні, вибачився перед тіткою Олександрою, надів капелюх і попрямував до міста.

У коридорі почулася хода Діла, і Келпурнія не стала прибирати зі столу сніданок Аттікуса, до якого він і не доторкнувся. Діл жував, як той кролик, передніми зубами й розповідав, що сказала міс Рейчел з приводу вчорашнього суду; а сказала вона, що коли Аттікусу хочеться пробити головою стіну, хай пробиває — голова його.

— Я б їй відповів,— буркнув Діл, обгризаючи курячу ніжку,— але сьогодні вранці у неї був не той настрій, щоб багато розмовляти. Казала, що півночі через мене не спала, хвилювалася, куди я подівся, хотіла шерифові заявити, щоб розшукали, але він був у суді.

— Діл, облиш ти цю звичку — іти з дому, не сказавши, куди йдеш,— озвався Джем.— Нащо тобі сердити міс Рейчел?

Діл зітхнув.

— Я завжди кажу, куди йду. Просто остогидло... Надто часто ввижаються їй змії в шафі. За сніданком щоранку вона випиває не менше пінти, ну, а дві повні склянки — це я сам бачив.

— Не говори так, Діл,— сказала тітка Олександра.— Не личить дітям так говорити. Це... безсоромно з твого боку.

— Чого ж безсоромно, міс Олександра? Хіба казати правду — безсоромно?

— Але ж як ти кажеш цю правду!

Джем недобре зиркнув на неї і звернувся до Діла:

— Ходімо. Виноград забирай із собою.

Коли ми вийшли на веранду, міс Стефані Крофорд жваво розповідала міс Моді Аткінсон і містерові Ейвері про вчорашні події. Вони подивилися на нас і розмовляли далі. Джем вигукнув щось, ніби войовничий заклик, а я пошкодувала, що в мене не було зброї.

— Ненавиджу, коли дорослі придивляються до мене,— сказав Діл,— Почуваєш себе так, ніби зробив якусь шкоду.

Міс Моді голосно гукнула:

— Джем Фінч, підійди-но сюди!

Джем зітхнув і зліз з гойдалки.

— І ми з тобою,— заявив Діл.

Міс Стефані була людина допитлива, від надмірної цікавості у неї аж ніс ворушився. Їй не терпілося дізнатись, хто дозволив нам піти в суд,— сама вона нас не бачила, але вранці все місто знало, що ми сиділи на галереї для кольорових. Чи не сам Аттікус посадив нас там, щоб... Там, певно, й дихати було нічим серед цих... Чи зрозуміла Всевидько усе, що там?.. Чи не кусали ми собі лікті, коли стало ясно, що батько програв справу?

— Замовкни, Стефані,— відрізала міс Моді.— Я не хочу стовбичити на цій веранді весь ранок... Джем Фінч, я покликала тебе, щоб запитати, чи не бажаєш ти зі своїми колегами покуштувати мого пирога. Я встала сьогодні о п'ятій годині, щоб спекти його, отож погоджуйся. Вибачайте, міс Стефані. До побачення, містер Ейвері.

На кухонному столі міс Моді ми побачили один великий пиріг і два маленьких. Маленьких мало б бути три. Не могла ж міс Моді забути про Діла. Вона, певно, помітила наше здивування, бо відрізала шматок од великого пирога і подала Джемові.

Ми їли пиріг і розуміли, що, пригощаючи нас, міс Моді: хотіла сказати: її ставлення до нас не змінилося. Вона сиділа мовчки на стільці і все дивилася на нас.

Потім раптом сказала:

— Не журися, Джем. Насправді у житті не все так погано, як здається.

Коли міс Моді, сидячи вдома, збиралася виголосити довгу промову, то починала з того, що клала долоні на коліна і поправляла язиком вставні зуби. Так вона зробила і тепер; ми сиділи і ждали.

— Ось що я хотіла вам сказати: є на світі люди, які ніби для того й народжуються, щоб виконувати найневдячнішу роботу. Ваш батько — один із таких людей.

— Ну, гаразд,— сказав Джем.

— Тільки без "Ну, гаразд", сер,— зауважила міс Моді, вловивши нотку безнадійності в його голосі.— Ти ще не настільки дорослий, щоб зрозуміти до пуття мої слова.

Джем втупив очі у недоїдений пиріг.

— Почуваєш себе, як гусінь в коконі, ось що,— сказав Джем.— Закутають тебе гарненько, і дрімаєш у теплі. Я завжди думав, що у Мейкомбі живуть найкращі люди в світі, так принаймні здається на перший погляд.

— Ми, жителі Мейкомба, як ніхто інший почуваємо себе в цілковитій безпеці,— вела далі міс Моді.— Не часто обов'язок закликає нас показати, що ми справжні християни, та коли вже закличе, то у нас є такі люди, як Аттікус, вони не осоромлять нас.

Джем сумно всміхнувся.

— Якби всі в нашому округу так думали.

— Ти навіть не підозрюєш, як багато людей думають саме так.

— Хто, наприклад? — Джем підвищив голос.— Хто в нашому місті хоч пальцем поворухнув, щоб допомогти Томові Робінсону? Хто?

— Насамперед його кольорові друзі і такі люди, як ми. Такі, як суддя Тейлор. Такі, як містер Гек Тейт. Перестань жувати, Джем, поміркуй гарненько. Тобі не спадало на думку, що суддя Тейлор не випадково призначив Аттікуса захисником Тома? Що у судді Тейлора були для цього свої причини?

І справді! Як це він не звернув уваги? Адже підсудний був неспроможний найняти адвоката. Як правило, в таких випадках суддя призначав захисником Максвела Гріна, молодого мейкомбського адвоката, якому ще бракувало досвіду. Отже, Тома Робінсона мав захищати Максвел Грін.

— Подумай над цим,— мовила міс Моді.— Це не випадково. Учора ввечері я сиділа на веранді і ждала. Довго ждала, поки ви повернетесь із суду. Ждала й думала: Аттікус Фінч не виграє цієї оправи, не зможе виграти, але він єдина в наших краях людина, здатна примусити присяжних довго сушити собі голови над такою справою. І я сказала собі: це крок уперед, хай невеличкий, дитячий, а все-таки крок уперед.

— Все це непогано, але чому ж наші освічені судді та адвокати не можуть приборкати дикунів присяжних? — промимрив Джем.— Ну, ось я виросту...

— Про це ви поміркуйте вдвох із батьком,— сказала міс Моді.

Ми спустилися прохолодними новими східцями, вийшли на сонце і побачили, що містер Ейвері і міс Стефані Крофорд усе ще стоять і розмовляють. Відступили на кілька кроків і тепер стояли на тротуарі проти будинку міс Стефані. До них простувала міс Рейчел.

— А я, коли виросту, буду клоуном,— сказав Діл.

Ми з Джемом зупинилися від подиву.

— Так, так, клоуном,— повторив Діл.— Нема у мене ніякого підходу до людей, я вмію хіба що сміятися з них, піду в цирк і сміятимуся скільки заманеться.

— Звідки ти взяв, що клоуни сміються? — запитав Джем.— Навпаки, вони сумні, а з них усі сміються.

— А я буду не такий, як усі клоуни. Вийду на середину арени і сміятимуся з людей. Ти он глянь туди,— і Діл показав рукою.— То хіба люди? Їм на мітлах літати. Тітонька Рейчел уже літає.

Міс Стефані і міс Рейчел відчайдушно замахали нам руками. Діл правду каже — вони як відьми.

— От лихо! — зітхнув Джем.— А не підійти не можна. Щось трапилося.

Містер Ейвері розчервонівся — він так чхав, що трохи не збив нас, коли ми підійшли. Міс Стефані тремтіла від хвилювання, а міс Рейчел схопила Діла за плече.

— Негайно ідіть у двір і з двору нікуди,— веліла вона.— На вулиці небезпечно.

— Що трапилося? — запитала я.

— Ви що, не чули? В місті тільки й розмов, що про це...

На порозі з'явилася тітка Олександра і покликала нас, але було вже пізно: міс Стефані встигла розповісти нам з превеликою радістю, що сьогодні вранці містер Боб Юел зупинив на вулиці, біля пошти, Аттікуса, плюнув йому в обличчя і сказав, що рано чи пізно він з ним розправиться.

РОЗДІЛ XXIII

— Я б волів, щоб Боб Юел не жував тютюну,— оце й усе, що сказав з цього приводу Аттікус.

А події, за словами міс Стефані Крофорд, розгорталися так. Аттікус саме виходив з пошти, коли Боб Юел підступив до нього, вилаяв Аттікуса, плюнув йому в обличчя і погрозив, що вб'є його. Міс Стефані сказала (коли вона розповідала цю історію вдруге, виходило, ніби сама все бачила на власні очі — саме поверталася з крамниці), що Аттікус і оком не змигнув, дістав носовичок, витер обличчя і стояв собі, а тим часом містер Юел обзивав його такими словами, що скоріше їй язик

одсохне, ніж вона їх повторить. Містер Юел умів зводити рахунки в глухому закутку, він знав, як це робиться, а тут іще й не дістав опору, отож і почав наступати: "То що — битися не бажаєте? Надто гордий? Чорнолюб смердючий!" — "Ні, просто надто старий",— сказав Аттікус і, засунувши руки в кишені, пішов геть,— розповідала міс Стефані. Отакий він, Аттікус Фінч, інколи так відріже, що...

У нас з Джемом було невесело на душі.

— І все-таки,— сказала я,— колись він був найкращий стрілець округу. Він міг...

— Не ходитиме ж він з рушницею, Всевидько,— сказав Джем.— Та в нього й рушниці немає. Ти ж знаєш, що навіть до тюрми він тоді пішов без зброї. Аттікус вважає, що носити при собі зброю означає напрошуватися на постріл.

— Тепер інша річ,— заперечила я.— Давай попросимо його, хай у когось позичить рушницю.

Ми сказали про це Аттікусу, він відповів: "Нісенітниця".

Діл доводив, що треба просити і добрий Аттікус поступиться; зрештою, якщо містер Юел уб'є його, ми ж помремо з голоду, до того ж за нас візьметься тітка Олександра. Насамперед, тільки-но Аттікуса поховають, вона прожене Келпурнію. Джем сказав, що на нього, певно, подіяло б, якби я розридалась і почала качатися по підлозі. Адже я маленька, до того ж дівчинка. Але це теж не допомогло.

Аттікус помітив, що ми похмуро тиняємось навколо будинку, не їмо, що нас не цікавлять звичайні розваги, і зрозумів, як глибоко ми стурбовані. Одного вечора він приніс футбольний журнал, Джем байдуже погортав його і відсунув. Тоді Аттікус запитав:

— Що тебе непокоїть, сину?

— Містер Юел,— недовго думаючи, відповів Джим.

— А що сталося?

— Нічого особливого. Ми боїмося за тебе і хочемо, щоб ти з ним що-небудь зробив.

Аттікус сумно всміхнувся.

— Що ж із ним зробити? Хіба примусити підписати пакт про ненапад?

— Коли людина погрожує розправою, від неї можна всього сподіватися.

— Тоді від нього й справді можна було всього сподіватися,— сказав Аттікус.— Джем, уяви себе на хвилинку на місці Боба Юела. Під час суду я переконливо довів, що жодному його слову вірити не можна, якщо дотиї йому хтось іще вірив. Йому треба було зігнати на комусь зло, такі люди, як він, не можуть без цього. Якщо, плюнувши мені в обличчя і пригрозивши убити, він хоч один раз не побив Мейєлу, мене це влаштовує. Він мав одвести на комусь душу, хай краще на мені, ніж на своїх дітях. Розумієш?

Джем кивнув головою.

Тітка Олександра зайшла саме тоді, коли Аттікус говорив:

— Нам нема чого боятися Боба Юела, він уже вдовольнився.

— А я не зовсім певна цього. Така людина може піти на все, аби помститися. Ти ж знаєш їх.

— Справді, сестро, що Юел може мені зробити?

— Заподіє щось нишком,— сказала тітка Олександра.— Не сумнівайся.

— Це не така проста річ — щось заподіяти в Мейкомбі нишком,— відповів Аттікус.

Після цього ми вже не боялися. Літо минало, і ми не гаяли даремно часу. Аттікус запевнив нас, що поки вища судова інстанція не розгляне справи, Томові Робінсону нічого не загрожує, і цілком можливо, що Тома випустять або принаймні призначать новий судовий розгляд. А поки що він працює на фермі в епфілдській тюрмі, за сімдесят миль від Мейкомба, в Честерському округу. Я запитала, чи дозволять дружині і дітям відвідувати Тема, Аттікус відповів, що не дозволять.

— А якщо апеляція не допоможе, що тоді з ним буде? — запитала я.

— Тоді посадять на електричний стілець,— сказав Аттікус, — якщо губернатор не пом'якшить вирок. Не треба тривожитись передчасно, Всевидько. Сподіватимемось, що все обійдеться.

Джем лежав на дивані і читав журнал "Популярна механіка". Раптом він підвів голову і сказав:

— Це несправедливо. Він нікого не вбив, навіть якщо він і винен. Він нікого не позбавив життя.

— Ти ж знаєш, що по закону штату Алабама гвалтування карається смертю.

— Так, сер, але присяжні не повинні були виносити йому смертний вирок. А коли вже осудили, могли дати двадцять років.

— Засудити на двадцять років,— поправив Аттікус.— Том Робінсон — кольоровий. У наших краях, Джем, не знайдеться такого суду присяжних, який, розглядаючи подібну справу, сказав би: "Ти винен, але не дуже". Тут може бути або повне виправдання, або найвища кара.

Джем похитав головою.

— Я знаю, що все це неправильно, але не можу збагнути, де помилка... можливо, закон тут надто суворий...

Аттікус випустив з рук газету, і вона впала на підлогу. Він сказав, що в даному разі закон справедливий, несправедливо те, що на підставі тільки побічних доказів прокурор наполягає на смертному вироку, а присяжні виносять такий вирок. Він глянув на мене, побачив, що я слухаю, і пояснив:

— Щоб винести смертний вирок, скажімо, за вбивство, має бути один або два очевидці. Треба, щоб хтось сказав: "Так, я був при цьому, бачив, як він натиснув на курок".

— Але ж багато людей покарано на смерть на підставі побічних доказів,— зауважив Джем.

— Знаю, і багато з них, мабуть, заслужило цього... Та коли нема очевидців, завжди виникає сумнів, хай навіть якась крихта сумніву. Закон називає такий сумнів "допустимим", але, по-моєму, ми не маємо права і на крихту сумніву. Бо тоді не виключається ймовірність, хай навіть незначна, що осудили людину невинну.

— І знову ж виходить, що все вирішують присяжні. Треба покінчити з ними, та й годі,— твердо заявив Джем.

Аттікус намагався стримати усмішку, проте не зміг.

— Чи не занадто жорстокий ти, сину, щодо нашого брата-юриста? Я думаю, можна знайти легший шлях: змінити закон. Змінити так, щоб смертний вирок мав право виносити тільки суддя.

— В такому разі їдь до Монтгомері і міняй закон.

— Ти навіть не уявляєш, як це складно. Я не доживу до того часу, коли змінять закон, а ти якщо й доживеш, то будеш уже старий.

Це не влаштовувало Джема.

— Ні, з присяжними таки треба кінчати. Том був не винен, а вони сказали — винен.

— Якби, сину, ти був присяжним, а з тобою ще одинадцять хлопців таких, як ти, Тома б уже звільнили,— сказав Аттікус.—Поки що тобі ніщо не заважає міркувати розсудливо і послідовно. Оті дванадцять присяжних у повсякденному житті цілком розумні люди, але ти сам бачив, як розсудливість зрадила їх. Те саме ти спостерігав тієї пам'ятної ночі біля тюрми. Ті люди поїхали тоді не тому, що враз стали свідомі й розсудливі, а тому, що там були ми. У нашому житті є щось таке, від чого вони втрачають інколи здоровий глузд, і коли б навіть захотіли бути справедливими, то не змогли б. Коли в наших судах білий виступав проти чорного, виграє завжди білий. Така вже наша дійсність.

— І все-таки це несправедливо,— наполягав Джем.— Не можна осудити людину на підставі таких доказів, ні в якому разі,— сказав він, постукуючи себе кулаком по коліну.

— Ти не міг би, а вони змогли й осудили. Ставатимеш, сину, старшим, більше побачиш. Суд — найперша установа, де з людиною повинні поводитися по справедливості, якого б кольору не була її шкіра, але не всі присяжні лишають свої упередження за порогом суду. Коли ти виростеш, то побачиш, як білі на кожному кроці ошукують чорних. Але я

тобі ось що скажу, і ти ніколи про це не забувай: якщо білий обдурює чорного, то цей білий, незалежно від того, хто він, багатий чи бідний, хоч яка порядна була б його родина, а він все одно покидьок.

Аттікус говорив зовсім тихо, але останнє слово нас приголомшило. Я глянула на нього: його очі палали.

— Білий негідник зловживає темнотою і неуцтвом негра — що може бути огидніше? Не треба себе обманювати: ніщо не минає без сліду, рахунок росте, і настане день, коли за все доведеться заплатити. Дай боже, щоб ви цього не зазнали.

Джем почухав потилицю і раптом широко розплющив очі.

— Аттікус, чому такі люди, як ми або міс Моді, не бувають присяжними? — запитав він.— Жодного жителя Мейкомба немає серед присяжних, вони всі здалеку десь, із глушини.

Аттікус відкинувся у своєму кріслі. Не знаю чому, але він був задоволений Джемом.

— Я все ждав, поки ти додумаєшся до цього,— сказав він.— На те є багато причин. По-перше, міс Моді не може бути присяжною, бо вона жінка...

Я обурилась.

— Ти вважаєш, що жінки в Алабамі не можуть?..

— Саме так. Я вважаю, що треба оберігати наших тендітних жінок від брудних справ, таких, як справа Тома. Крім того,— Аттікус усміхнувся,— жодну судову справу ми, певно, не змогли б довести до кінця, дами-присяжні тільки б те й робили, що ставили запитання.

Ми з Джемом засміялися. Уявляю собі: міс Моді — присяжна. Або місіс Дюбоз у своєму кріслі на колесах: "Перестань стукати молотком, Джон Тейлор, я хочу про щось запитати цього чоловіка!" Ні, наші предки були мудрі.

— А щодо таких людей, як ми, то нам теж доведеться розплачуватися. Наші присяжні такі, яких ми заслужили. По-перше, наші хоробрі мейкомбці до всього байдужі. По-друге, вони бояться. Потім вони...

— Чого бояться?— запитав Джем.

— Ну... припустимо, що міс Рейчел наїхала машиною на міс Моді і містер Лінк Діз має вирішити, яку суму треба стягти з міс Рейчел на користь потерпілої. Обидві вони — його покупці, а він не захоче втрачати жодного покупця, так же? От він і каже судді Тейлору, що не може бути на засіданні суду, бо на цей час нікому його підмінити в крамниці. Суддя Тейлор звільняє його. Інколи це дуже сердить суддю, але все-таки він звільняє.

— А чому містер Діз думає, що міс Рейчел або міс Моді перестануть купляти в його крамниці? — запитала я.

— Міс Рейчел перестане, а міс Моді — ні,— сказав Джем.— Але ж голосування присяжних — таємне, правда ж, Аттікус?

Батько всміхнувся.

— Ти ще багато чого не знаєш, сину. Справді, голосування присяжних вважається таємним. Становище присяжного змушує його приймати рішення і відкрито висловлювати свою думку. Люди не завжди охоче це роблять. Інколи це неприємно.

— Я певен, що в справі Тома присяжні прийняли рішення поспіхом,— буркнув Джем.

Рука Аттікуса потяглася до кишенькового годинника.

— Ні, не поспіхом,— сказав він скоріше собі, ніж нам.— Саме це і навело мене на думку: може, це початок нового? Присяжні сушили собі голову над рішенням кілька годин. Вони, певно, заздалегідь знали, який буде вирок, а звичайно в таких випадках радяться кілька хвилин. Цього разу...— Аттікус замовк і подивився на нас.— Вам, мабуть, цікаво буде знати, що серед присяжних був один, якого ледве умовили... спочатку він взагалі наполягав на повному виправданні.

— Хто це? — здивовано запитав Джем.

У Аттікуса весело заблищали очі.

— Не годиться мені про це говорити, скажу тільки, що це — ваш приятель із Старого Сарема...

— Із Канінгемів? — вигукнув Джем.— Але я нікого з них не бачив... ти, видно, жартуєш.— Він спідлоба глянув на батька.

— Це їхній родич. Я ніби відчував — і не відвів його. Інтуїтивно. Міг відвести, але не відвів.

— Неймовірно! — дивувався Джем.— Щойно хотіли людину вбити, а за хвилину ладні її відпустити... Ні, я, мабуть, ніколи не зрозумію цих людей.

Аттікус сказав, що цих людей треба знати. Відтоді, як Канінгеми переїхали в Новий Світ, вони ні в кого нічого не брали — ніколи. Це такі люди, сказав Аттікус, що заслужиш їхню повагу — і вони за тебе у вогонь і воду підуть. У нього було таке відчуття, що тієї ночі біля тюрми вони

пройнялися повагою до Фінчів і тому поїхали, нічого не заподіявши. А примусити Канінгема змінити свою думку може хіба що якесь чудо, і тільки разом з іншим Канінгемом.

— Якби серед присяжних був ще один Канінгем, вони не винесли б ніякого рішення.

— Ти хочеш сказати, що не відвів із складу присяжних чоловіка, який напередодні хотів тебе вбігти? — повільно запитав Джем.— Як же ти міг так ризикувати, Аттікус, як ти міг?

— Якщо уважно розібратися, то риску особливого не було. Якщо один домагається осудження підсудного і другий теж, то різниці між ними немає. А от коли один за осудження, а другий вагається,— тут різниця є, хай і невелика. Згоден? Серед усіх присяжних він був єдиний, про кого я не міг з певністю сказати, як він проголосує.

— А ким він доводиться містерові Уолтеру Канінгему? — запитала я.

Аттікус підвівся, розправив плечі і позіхнув. Навіть нам ще рано було спати, але ми знали: він ще хотів почитати. Аттікус підняв газету з підлоги, згорнув її і легенько торкнувся моєї голови.

— Давай прикинемо,— прогудів він.— Так... так... зрозуміло. Двічі двоюрідний брат.

— Як це?

— Дві сестри вийшли заміж за двох братів. Більше нічого не скажу — пометикуй тепер.

Я довго сушила собі голову і вирішила, що якби я вийшла заміж за Джема та якби у Діла була сестра і він з нею одружився, то наші діти були б двічі двоюрідні.

— Не відразу збагнеш,— сказала я Джемові, коли Аттікус пішов.— Дивні люди ці Канінгеми. Тітонько, ви чули?

Тітка Олександра плела килимок і не дивилася на нас, але нашу розмову слухала. Вона сиділа в своєму кріслі, робочий кошик стояв поруч, килимок лежав на колінах. Я ніколи не могла зрозуміти, чому добропорядні дами так люблять задушними вечорами плести килимки.

— Чула,— відповіла тітка.

Я пригадала давню історію — коли стрімголов кинулась захищати Уолтера Канінгема-молодшого. Добре, що я тоді визволила його з біди.

— Незабаром ми підемо в школу, і я запрошу Уолтера до нас пообідати,— сказала я, забувши про те, що обіцяла при першій же зустрічі відлупцювати його.— Інколи він може лишитись у нас і після уроків. А потім Аттікус одвезе його до Старого Сарема. Він міг би зрідка і ночувати у нас. Ти згоден, Джем?

— Буде видно,— сказала тітка Олександра.

В устах тітки Олександри ці слова означали погрозу, а не обіцянку. Мене це здивувало, і я запитала:

— А чому ні, тітонько? Вони гарні люди.

Вона глянула на мене з-під своїх робочих окулярів.

— Джін Луїзо, я не сумніваюсь, що вони непогані люди. Але вони не нашого кола.

— Всевидько, тітонька хоче сказати, що вони неотесані,— пояснив Джем.

— Як це — неотесані?

— Ну, грубі. Люблять просту музику і таке інше.

— Ну й що? Я теж люблю...

— Не мели дурниць, Джін Луїзо,— сказала тітка Олександра.— Річ у тому, що коли навіть вимити Канінгема до блиску, взути в черевики і надіти йому новий костюм, він все одно ніколи не буде таким, як Джем. Крім того, Канінгеми дуже охочі до спиртного. Жінки з роду Фінчів не цікавляться такими людьми.

— Ті-тонь-ко,— сказав Джем,— та їй же ще тільки дев'ять років.

— Все одно, хай змалку набирається розуму.

В словах тітки Олександри відчувалася рішучість. Мені згадалося, як останнього разу вона пішла в наступ проти мене. Я так і не зрозуміла чому. Це було тоді, коли я мріяла піти до Келпурнії, мені страшенно хотілося побувати у неї в гостях, побачити, як вона живе, хто її друзі. Але це було так само неможливо, як побувати на другому боці місяця. Цього разу тактика тітки Олександри була інша, а мета та сама. Можливо, вона для того й перейшла до нас, щоб допомагати нам вибирати друзів. Я могла сперечатися з нею скільки завгодно.

— Якщо вони хороші люди, чому я не можу по-дружньому ставитися до Уолтера?

— Я не забороняю тобі ставитися до нього по-дружньому. Ти повинна бути з ним привітна, ввічлива, з усіма треба бути чемною, голубонько. Але запрошувати його додому ти не повинна.

— А якби він був наш родич?

— Річ у тому, що він нам не родич, а коли б навіть був родич, я все одно сказала б те саме.

— Тітонько,— заговорив Джем,— батько каже, що друзів вибирають, а родичів — ні, і визнавай їх чи не визнавай, вони однаково залишаються ріднею, не визнавати родичів просто нерозумно.

— Батько вам наговорив хтозна-чого,— сказала тітка Олександра,— а я повторюю, що Джін Луїза не повинна запрошувати Уолтера Канінгема в наш дім. Коли б навіть він був твоїм двічі двоюрідним братом, його не слід приймати в цьому домі, хіба що він прийде до Аттікуса в оправах. І досить про це.

Заборона остаточна. Проте цього разу їй доведеться пояснити.

— Але мені хочеться погратися з Уолтером, чому не можна?

Тітка Олександра зняла окуляри і пильно подивилася на мене.

— А тому,— сказала вона,— що він — покидьок. Саме тому ти з ним не гратимешся. Нічого тобі з ним водитися, переймати його звички, вчитися бозна-чого. І без цього твоєму батькові досить мороки з тобою.

Не знаю, що б я зробила, якби не Джем. Він схопив мене за плечі, а потім, обнявши однією рукою, повів до своєї кімнати. Від злості я розридалась. Аттікус почув, що я плачу, і зазирнув у двері.

— Нічого особливого,— сердито сказав Джем,— це просто так.

— Всевидько, хочеш гумку?

Джем понишпорив у кишені і дістав пакетик жувальної гумки. Я жувала кілька хвилин, поки нарешті відчула в роті приємний смак.

Джем наводив лад на своєму столику. Волосся у нього спереду і на потилиці, як завжди, настовбурчилось, певно, воно в нього ніколи не лежатиме, як у дорослого чоловіка, хіба, може, він поголить голову, і тоді нове волосся відросте акуратно, як годиться. Брови у нього зробилися густі, сам він став якийсь тоненький і високий. Джем тягнувся вгору.

Він озирнувся і, певно, подумав, що я знову розплачуся, бо сказав:

— Щось тобі покажу, тільки нікому ні слова.

Я запитала: що? Ніяково усміхаючись, він розстебнув сорочку.

— Ну й що?

— Хіба ти нічого не бачиш?

— Не бачу.

— Ну, волосся.

— Де?

— Та ось же. Бачиш?

Він щойно мене втішав, тому я сказала: "Чудово!", хоч нічого й не побачила.

— Справді, чудово, Джем.

— І під руками теж,— сказав він.— Наступного року збираюся грати в футбол. Знаєш що, Всевидько, не треба злитися, коли тітка щось каже.

Здається, тільки вчора він казав мені, щоб я сама не злила тітку.

— Розумієш, вона просто не звикла до дівчат. Принаймні до таких, як ти. Вона хоче зробити з тебе справжню даму. Ну, чого б тобі не взятися до шитва або ще чогось?

— Не діжде! Вона мене просто не любить, от і все. Але мене це не дуже турбує. Вона мене розізлила не тим, що сказала, ніби в Аттікуса багато мороки зі мною, а тим, що назвала Уолтера Канінгема покидьком. А з Аттікусом ми вже порозумілись. Я запитала його, чи справді у нього багато мороки зі мною, і він відповів, що не дуже і що мені зовсім нема чого турбуватися з цього приводу. Ні, це я через Уолтера... Він зовсім не покидьок. Він не схожий на Юелів.

Джем роззувся і ліг на ліжко. Поклав за спину подушку і ввімкнув світло над головою.

— Знаєш що, Всевидько? Я вже трохи розібрався. Останнім часом я багато думав і дещо зрозумів. На світі є чотири типи людей. Звичайні — такі, як ми і наші сусіди; потім такі, як Канінгеми, що живуть у глушині; далі йдуть такі, як Юели, що живуть на звалищах, і, нарешті, негри.

— А як же, наприклад, з китайцями, що живуть в Болдуїнському окрузі?

— Я кажу про Мейкомбський округ. Вся справа в тому, що нам не подобаються Канінгеми, Канінгемам — Юели, а Юели ненавидять кольорових.

— Якщо це так,— сказала я,— то чому ж тоді присяжні типу Канінгемів не виправдали Тома на зло Юелам?

Джем одмахнувся від мене, як від маленької дитини.

— Ти знаєш,— сказав він,— я бачив, як Аттікус, слухаючи музику по радіо, притупує в такт ногою. І ще він дуже любить поласувати "солодкими залишками" на дні каструлі...

— Чим же ми тоді кращі за Канінгемів? — запитала я.— Не розумію, чому тітка...

— Виходить, ніби нічим, і все-таки деяка різниця є. Колись Аттікус сказав, ніби тітка тому пишається своїм родоводом, що у нас уся спадщина — добре ім'я.

— Ну, не знаю, Джем, мені він одного разу сказав, що всі ці розмови про старовинний родовід — дурниці. Кожен рід старовинний. Я запитала — як же у кольорових і англійців? Він відповів, що так само.

— Походження — це не те, що давність роду,— сказав Джем.— Для походження важливо, чи давно в роду уміють читати і писати. Знаєш, Всевидько, я довго над цим міркував, і тут більше нічого не придумаєш. Певно, колись давно, коли Фінчі жили ще в Єгипті, хтось із них вивчив один-два ієрогліфи, а потім навчив свого сина.— Джем усміхнувся.— Уяви собі — наша тітка пишається тим, що її прапрадід | умів читати й писати... Дивно, чим жінки пишаються. Просто смішно.

— От і добре, що він умів, бо хто ж би тоді навчив Аттікуса і наших предків? А якби Аттікус не вмів читати, що було б з нами? Ні, Джем, мені здається, що походження — це щось інше.

— Чим же тоді, по-твоєму, ми відрізняємося від Канінгемів? Містер Канінгем ледве-ледве розписується, я сам бачив. Ми просто набагато раніше навчилися читати і писати, ніж вони.

— Але ж ніхто не народжується письменним, усі повинні вчитися. Уолтер — здібний хлопець, правда, він трохи відстає, але це тому, що

йому треба лишатися вдома і допомагати батькові. Він такий, як і всі. Ні, Джем, я думаю, що всі люди однакові. Люди, та й годі.

Джем одвернувся і поправив подушку, вдаривши по ній кулаком. А коли нарешті влігся, я помітила, що обличчя його аж почорніло. Знову з ним щось діялось. У такі хвилини з ним треба бути обережною. Брови насуплені, губи як нитка. Він довго мовчав.

— У твої роки я теж так міркував,— вимовив нарешті.— Якщо всі люди однакові, чому ж вони не можуть жити у злагоді між собою? Якщо всі люди однакові, звідки ж стільки презирства, чому вони зневажають так одне одного? Знаєш, Всевидько, я, здається, починаю дещо розуміти. Починаю розуміти, чому Страхолюд Редлі ніколи не буває серед людей... просто він не хоче їх бачити.

РОЗДІЛ XXIV

Фартух на Келпурнії був так накрохмалений, що аж стирчав на всі боки. Тримаючи в руках піднос з шарлоткою, вона обережно відчинила спиною двері. Як легко і невимушено справлялася вона з важкими підносами, повними всяких страв,— я просто милувалася, дивлячись на неї. Тітці Олександрі, здається, теж це подобалося, бо сьогодні вона дозволила Келпурнії подавати на стіл.

Кінчався серпень. Завтра Діл виїздить до Мерідіана, а сьогодні вони з Джемом пішли до Баркерової заводі. Джем несподівано узнав, що Діл не вміє плавати, його ніхто ніколи не вчив цього. Джем був дуже вражений, він вважав, що не вміти плавати — це все одно, що не вміти ходити. Уже другий день вони ходять на річку, але мене з собою не беруть, кажуть, що роздягаються догола, тому мені з ними не можна. І я змушена проводити час то з Келпурнією, то з міс Моді.

Сьогодні в нашому домі господарювали члени місіонерського товариства, яких запросила тітка Олександра, щоб обговорити деякі

невідкладні питання. В кухню долинав голос місіс Грейс Мерівезер, яка розповідала про злиденне життя мрунів,— здається, так вона назвала цих людей. Вони викидають жінок із своїх халуп, коли виходить строк, не знаю, що це за строк; у них відсутнє почуття родини — уявляю собі, яке це справило враження на нашу тітку; коли дітям сповнюється тринадцять, їх піддають жахливим випробуванням; мрунів мучать інфекційні хвороби і паразити; ці люди жують кору хінного дерева, випльовують жуйку в одну посудину, варять її, а потім вживають це питво як п'янкий напій.

На цьому дами вирішили зробити перерву і підкріпитись.

Я вагалася, заходити мені до їдальні чи не заходити. Тітка Олександра веліла прийти на цей час і попоїсти разом з усіма; а під час ділової розмови мені там робити нічого, сказала тітка, я тільки нудилася б. На мені було рожеве святкове плаття, туфлі і нижня спідничка. Якщо проллю що-небудь, подумала я, Келпурнії доведеться завтра знову прати моє плаття. А день для неї видався сьогодні нелегкий. Не заходитиму, вирішила я.

— Кел, тобі допомогти?— запитала я, бажаючи бути чимсь корисною.

Келпурнія зупинилася біля дверей.

— Посидь тихенько отут у куточку,— сказала вона.— Зараз я повернусь, і ти допоможеш мені ставити все на підноси.

Вона відчинила двері, дами гомоніли дедалі голосніше: яка чудова шарлотка, Олександре, ще ніколи не бачила такої... мені ніколи не щастить її підрум'янити, ніколи... а пиріг з ожиною... хто б міг подумати... Келпурнія?.. хто подумав би... вам кожен скаже, що дружина священика... звичайно, а друге ще навіть не ходить...

Потім запала тиша. Це означало, що дами пригощалися. Повернулася Келпурнія і поставила на піднос важкий срібний кофейник, що лишився від матері.

— Тепер такий кофейник — дивина,— сказала Келпурнія.— Більше таких не виробляють.

— Давай я понесу його.

— Тільки обережно, не впусти. Поставиш у кінці столу, біля міс Олександри. Там, де чашки і блюдечка. Вона сама наливатиме.

Я теж спробувала відчинити двері спиною, але з цього нічого не вийшло. Усміхнувшись, Келпурнія допомогла мені.

— Обережно, піднос важкий. Не дивись на нього, тоді не розіллєш.

Все обійшлося благополучно, тітка Олександра мило всміхнулася.

— Побудь з нами, Джін Луїзо,— сказала вона. Тітці хотілося якомога швидше побачити в мені справжню леді.

За традицією, в Мейкомбі жінка інколи запрошує до себе в гості сусідок, байдуже, хто вони,— баптистки чи пресвітеріанки, ось чому тут були і міс Рейчел (тверезa — краплини в рот не взяла), і міс Моді та міс Стефані Крофорд. Я почувала себе ніяково, сіла біля міс Моді і подумала: навіщо ці жінки надівають капелюшки, адже тільки й дороги, що через вулицю. Коли вони збираються, це мене чомусь насторожує, хочеться кудись утекти. Тітка Олександра твердить: це через те, що я розпещена.

Дами були в ситцевих, не дуже яскравих платтях і, здавалося, не відчували спеки; майже всі були надміру напудрені, але без рум'ян, і губна помада в усіх однакова — натуральна. На нігтях виблискував лак — теж натуральний, і тільки в деяких молодих — яскраво-рожевий. Запах у

всіх був божественний. Я сиділа нишком і, не знаючи, куди подіти руки, міцно обхопила бильця крісла, чекала, поки зі мною заговорять.

— Ти сьогодні така нарядна, міс Джін Луїзо,— сказала міс Моді, блиснувши золотими зубами.— А де ж твої штани сьогодні?

— Під платтям.

Я наче не сказала нічого смішного, але всі засміялися. Зрозумівши недоречність своєї відповіді, я почервоніла, але міс Моді дивилася на мене серйозно. Вона ніколи не сміялася, якщо я не жартувала.

Потім запала тиша, і серед цієї тиші з другого кінця кімнати до мене звернулася міс Стефані Крофорд:

— Ким ти будеш, Джін Луїзо, коли виростеш? Адвокатом?

— Не знаю, мем, я не думала про це...— відповіла я, дякуючи в душі міс Стефані за те, що вона перевела розмову на іншу тему. Я поспіхом почала перебирати, ким стати. Медсестрою? Пілотом? — Розумієте...

— Та що тут довго міркувати. Я думала, ти хочеш стати адвокатом, ти, здається, вже ходиш до суду?

Дами знову засміялися.

— Ну й Стефані! — вигукнула котрась.

Підбадьорена міс Стефані вела далі:

— Хіба тобі не хочеться вирости і стати адвокатом?

Міс Моді доторкнулася до мене рукою, і я тихенько відповіла:

— Ні, мем, я хочу бути просто леді.

Міс Стефані подивилася на мене підозріливо, але зрозуміла, що я не хотіла її образити, і сказала:

— Для цього треба частіше надівати плаття.

Міс Моді стиснула мою руку, і я промовчала. Тепло її руки передалося мені, і на душі стало спокійніше.

Ліворуч од мене сиділа місіс Грейс Мерівезер. Я розуміла, що з нею треба заговорити, цього вимагала чемність. Містер Мерівезер під її впливом став щирим методистом, йому подобалося співати церковні псалми. Все місто знало, що це місіс Мерівезер зробила з нього людину, порядного члена суспільства. Адже місіс Мерівезер — найблагочестивіша жінка в нашому місті. Треба заговорити з нею, але про що? Що її може зацікавити?

— Про що ви сьогодні говорили? — запитала я.

— Про бідолашних мрунів, дитино,— сказала вона і стала охоче розмовляти зі мною. Питання були непотрібні.

Коли місіс Мерівезер починала говорити про пригнічених і нещасних, її великі карі очі наповнювалися сльозами.

— Вони, бідолашні, живуть серед джунглів, і ніхто про них не дбає, хіба що Граймс Еверет, тільки він з ними,— сказала вона.— Жодного білого навкруги, крім цього святого. Подумати тільки!

Голос місіс Мерівезер переливався, як органна музика, кожне слово вона вимовляла з надзвичайним почуттям.

— Злигодні... темнота... розпуста... ніхто, крім Граймса Еверета, не знає, як вони живуть. Він якось розповідав мені, коли церква посилала мене...

— А хіба він тут, мем? Я думала...

— Приїздив у відпустку. Граймс Еверет сказав: місіс Мерівезер, ви собі не уявляєте, так, не уявляєте, з чим нам доводиться там боротися. Так і сказав.

— Так, мем.

— І я йому відповіла: ми, парафіянки південної методистської єпіскопальної церкви в місті Мейкомбі, штат Алабама, всі як одна підтримуємо вас. Так я йому і сказала. Знаєш, тоді я дала собі клятву. Я сказала: повернуся додому і всім у Мейкомбі розповім про мрунів, про місію Граймса Еверета. Як бачиш, свого слова я дотримую.

— Так, мем.

Місіс Мерівезер похитала головою, і її чорні кучерики затанцювали.

— Джін Луїзо,— сказала вона,— тобі пощастило. Ти живеш у християнській родині, в християнському місті, серед християн. А там, у краю Граймса Еверета, гріх і безнадійні злидні.

— Так, мем.

— Гріх і безнадійні злидні... Що ви кажете, Гертрудо? — чарівним голосом звернулася місіс Мерівезер до сусідки. — О, це так. Я завжди кажу: простити і забути, простити і забути. Церква має допомогти їй жити, як належить християнці, і виховувати дітей у християнському дусі. Хтось із наших чоловіків повинен піти туди і сказати їхньому священикові, щоб він трохи підбадьорив її.

— Пробачте, місіс Мерівезер,— перебила я,— це ви про Мейєлу Юел?

— Мей...? Ні, дитино. Про дружину того чорного, Тома... Тома...

— Тома Робінсона, мем.

Місіс Мерівезер знову обернулася до своєї сусідки.

— Я вірю, Гертрудо,— вела вона далі,— хоч зі мною дехто й не згоден, що коли ми дамо їм зрозуміти, що прощаємо їх, що все забуто, непорозуміння зникнуть, і все владнається.

— Е-е... місіс Мерівезер,— перебила я знову,— що владнається?

Місіс Мерівезер знову обернулася до мене. Як і інші бездітні, вона розмовляла з дітьми не своїм голосом.

— Нічого, Джін Луїзо,— величаво мовила вона.— Бачиш, куховарки і робітники на плантаціях незадоволені, але вони вже заспокоюються. А після суду цілий день ремствували.

Вона обернулася до місіс Ферроу.

— Я вам так скажу, Гертрудо, немає нічого огиднішого, ніж насуплена чорна фізіономія. Все їм не подобається, завжди вони незадоволені. Глянеш на таке диво в кухні — і настрій зіпсовано на цілий день. Знаєте, Гертрудо, що я сказала своїй Софі? Я сказала: "Софі, ти сьогодні погана християнка. Ісус Христос ніколи не буркотів і не скаржився". І ви знаєте, допомогло. Доти вона навіть у вічі не дивилась, а то відірвала погляд од підлоги і каже: "Так, місіс Мерівезер, Ісус ніколи не буркотів". Я вам скажу, Гертрудо, ніколи не слід пропускати нагоди, щоб зігріти душу людини словом божим.

Я пригадала старовинний маленький орган у каплиці на "Пристані Фінча". Я тоді була ще зовсім малою, і, коли поводилася гарно, Аттікус дозволяв мені нагнітати повітря в міхи, а сам у цей час підбирав одним пальцем якусь мелодію. Остання нота звучала доти, доки не виходило з органа все повітря. Мені здавалося, що саме так було з місіс Мерівезер: запас повітря у неї вичерпався, і поки вона його поповнювала, місіс Ферроу приготувалась говорити.

У місіс Ферроу була чудова постать, безбарвні очі і маленькі ноги. Вона щойно зробила зачіску, і голова її рясніла сивими кучерями. Серед благочестивих дам Мейкомба вона була другою — після місіс Мерівезер. Вона мала дивну звичку тихенько присвистувати перед тим, як щось сказати.

— С-с-с-Грейс, те саме я казала на днях братові Гатсону. "Брате Гатсон,— кажу йому,— схоже, що боротьба наша безнадійна, зовсім безнадійна. С-с-с-... їх це ніскільки не цікавить. Ми виховуємо їх, наставляємо, вибиваючись із сил, намагаємося зробити з них християн, і все одно жодна порядна жінка не може спати спокійно у своєму ліжку". А він мені відповідає: "Не знаю, місіс Ферроу, до чого ми дійдемо".— "С-с-с... що правда, то правда",— сказала я.

Місіс Мерівезер глибокодумно кивнула головою. Тепер її голос заглушив дзенькіт чашок і тихе, неквапливе плямкання гостей.

— Скажу вам, Гертрудо, є в нашому місті непогані люди, хороші люди, але вони не на той шлях стали, не на той шлях. А думають, що роблять добро. Недавно дехто в нашому місті, не говоритиму, хто саме, уявляв собі, що робить добре діло, насправді ж тільки потривожив їх. І більше нічого. Можливо, тоді здавалося, що це правильно, не можу твердити, бо не дуже розуміюся на таких справах, та коли оці ходять насуплені... незадоволені... Якби моя Софі ще один день ходила насуплена, я змушена була б звільнити її. Я ж і тримаю її тільки тому, що нині депресія і вона не проживе без того щотижневого долара з чвертю. Та хіба ж чорна макітра може це зрозуміти...

— Чи не стоїть вам поперек горла його шматок хліба, га?

Це сказала міс Моді. В куточках рота у неї з'явилися тугі зморшки. Весь час вона сиділа мовчки поряд зі мною, тримаючи на колінах чашку кави. Я давно вже не прислухалася до розмови — відтоді, коли вони перестали патякати про Дружину Тома Робінсона. Не знаю, чому пригадалася мені "Пристань Фінча" і річка — це було куди приємніше від цих розмов. У тітки Олександри виходило трохи не так, як звичайно: ділова частина зустрічі захоплювала, а за кавою стало нудно і нецікаво.

— Моді, я не зовсім розумію, що ви маєте на думці,— сказала місіс Мерівезер.

— Добре ви розумієте,— відрубала міс Моді.

І більше не сказала нічого. Коли міс Моді гнівалася, вона мало говорила. Щось зачепило міс Моді за живе, і погляд її сірих очей став такий же холодний та колючий, як і її голос. Місіс Мерівезер почервоніла, глянула на мене і відвернулась. Її сусідку місіс Ферроу я не бачила.

Тітка Олександра підвелась і, поспіхом пригощаючи місіс Мерівезер та місіс Гейтс, почала щось жваво говорити з ними, а коли в розмову втрутилася місіс Перкінс, тітка Олександра залишила їх. Вона вдячно глянула на міс Моді. Дивні люди ці жінки, подумала я. Тітка Олександра і міс Моді ніколи не були подругами, і раптом вона за щось мовчки дякує їй. За що саме, я не розуміла. Але мене радувало, що тітка Олександра може бути вдячна за допомогу, отже, її можна зворушити. Не минути й мені цього товариства, незабаром і я ввійду в цей світ, де напахчені дами тільки те й знають, що погойдуються в кріслах-гойдалках, неквапливо махають віялами і п'ють каву або прохолодні напої.

Але куди краще я почувала себе з батьком і взагалі в чоловічому товаристві. Такі люди, як містер Гек Тейт, не заплутають тебе невинними запитаннями, щоб потім поглузувати. Навіть Джем не чіпляється до мене,

хіба що я скажу якусь дурницю. Дами, здається, побоюються чоловіків і ставляться до них не дуже схвально. А мені вони подобаються. Хоч вони й лаються, випивають, грають в азартні ігри, жують тютюн, а проте в них є щось таке, від чого мені здається, що не такі вже вони й погані... Вони не...

— Лицеміри, місіс Перкінс, природжені лицеміри,— казала місіс Мерівезер.— Принаймні цей гріх за нами тут, на Півдні, не водиться. Там їм дали волю, проте за один стіл з ними не сідають. У всякому разі, ми не обманюємо їх, не кажемо: так, ви нічим не гірші за нас, але тримайтесь осторонь. Ми їм просто кажемо: ви живіть по-своєму, а ми житимемо по-своєму. Ця місіс Рузвельт, певно, збожеволіла, уявити тільки — поїхала в Бірмінгем, щоб там засідати разом з ними, збожеволіла, та й годі. Була б я мером Бірмінгема...

Але мером Бірмінгема ніхто з нас не був, а от коли б я стала хоч на один день губернатором штату Алабама, то не встигли б усі ці члени місіонерського товариства роззирнутись, як Том Робінсон був би на волі. Днями Келпурнія розповідала куховарці міс Рейчел, як Том страждає, і коли я зайшла в кухню, вона не змовкла. Сказала, що Том зараз у тюрмі. Аттікус нічим не може допомогти йому; коли Тома вже мали відвезти, він сказав Аттікусу: "Прощайте, містер Фінч, тепер ви вже не зможете мені допомогти, не варто й пробувати". Того ж дня його відвезли в тюрму, Аттікус сказав Келпурнії, що втратив останню надію. Він як міг заспокоював і підбадьорював Тома, казав, що треба триматись і сподіватися на краще, що він, Аттікус, зробить усе можливе, аби визволити його. Куховарка міс Рейчел запитала Келпурнію, чому Аттікус не сказав твердо: тебе випустять,— усе-таки йому було б легше на душі. Келпурнія відповіла: ти так питаєш, бо не знаєш законів. Ніколи не слід відповідати прямо — "так" або "ні", це перше, що усвідомлює кожен, хто ближче знайомиться з юристами. Містер Фінч не міг сказати нічого такого, в чому сам не був певен.

Грюкнули парадні двері, в коридорі почулися кроки Аттікуса. Котра ж година? Адже Аттікус ніколи так рано не повертається додому, а тоді, коли вдома збирається місіонерське товариство, приходить зовсім пізно.

На порозі він зупинився. В руках капелюх, обличчя бліде.

— Прошу пробачення, шановне товариство,— сказав він,— я вам не заважатиму. Олександре, можна тебе на хвилинку? І Келпурнія мені теж потрібна на деякий час.

Він пішов у кухню не через їдальню, а коридором і зайшов з чорного ходу. Ми з тіткою Олександрою уже чекали на нього. Невдовзі двері їдальні відчинились, і ввійшла міс Моді. Келпурнія підвелася з стільця.

— Кел,— сказав Аттікус,— я хотів би, щоб ти поїхала зі мною до Гелен Робінсон...

— Що сталося? — злякано запитала тітка Олександра, бліде обличчя нашого батька занепокоїло її.

— Том помер.

Тітка Олександра обома руками затулила рот.

— Його вбили,— сказав Аттікус.— Він намагався втекти. Це сталося під час прогулянки. Кажуть, він, як божевільний, кинувся до огорожі, хотів перелізти. У всіх на очах.

— Невже ніхто не спробував зупинити його? Невже стріляли без попередження? — запитала тремтячим голосом тітка Олександра.

— Ну, звичайно, вартові кричали, щоб він зупинився. Кілька разів стріляли в повітря, а потім у нього. Його вбили, коли він був уже на

огорожі. Кажуть, що якби в нього були здорові обидві руки, він би втік — усе сталося так швидко. Сімнадцять куль влучило в нього. Забагато, стільки вже й не треба було. Кел, я хочу, щоб ти допомогла мені сказати про це нещастя Гелен.

— Так, сер,— ледь чутно відповіла вона, намагаючись тремтячими руками розв'язати фартух.

Міс Моді допомогла їй.

— Це остання крапля, Аттікус,— сказала тітка Олександра.

— Все залежить од того, як на це дивитись. У них там двісті негрів. Одним більше, одним менше — для них це дрібниця. Для них він був не Том, а в'язень, що намагався втекти.

Аттікус сперся на холодильник, зсунув на лоб окуляри і протер очі.

— Ми могли виграти справу,— промовив він.— Я йому казав про це, але запевняти не міг. А Том, очевидно, вже не вірив у те, що білі його випустять звідти, і наважився на такий відчайдушний крок. Готова, Кел?

— Так, сер.

— Тоді ходімо.

Тітка Олександра сіла на стілець Келпурнії і затулила обличчя руками. Вона сиділа нерухомо і так тихо, що я навіть подумала: може, вона знепритомніла? А міс Моді дихала так, ніби щойно піднялася крутими сходами. В їдальні весело гомоніли гості.

Я думала, що тітка Олександра плаче, та коли вона відняла руки від обличчя, я зрозуміла, що помилилась. Вигляд у неї був стомлений. Вона заговорила якимсь рівним, безбарвним голосом:

— Не можу сказати, щоб я схвалювала все, що він робить, Моді, але ж він мій брат, і я хочу знати, коли все це скінчиться.— Вона підвищила голос.— Як він страждає! Хоч він і не показує цього, але серце його розривається. Побачили б ви його, коли він... Чого їм від нього треба, Моді? Чого їм ще треба?

— Кому це "їм", Олександро? — запитала міс Моді.

— Цьому місту. Їх задовольняє, що він робить те, чого вони самі бояться робити, бо на цьому можна втратити якихось п'ять пенсів. Їх влаштовує, щоб він підірвав своє здоров'я на тій роботі, яку мають виконувати і якої так бояться вони самі..

— Тихше, Олександро, а то почують,— сказала міс Моді.— А сама ти давно почала так мислити? Усвідомлюють це в Мейкомбі чи ні, але ми платимо йому найбільшу данину, яку може заслужити людина. Ми довіряємо йому відстоювати справедливість. От і все.

— Хто це "ми"? — Тітка Олександра навіть не підозрювала, що питає точнісінько так, як її дванадцятирічний племінник.

— Жменька людей у нашому місті, які вважають, що на справедливість не можна почепити ярлик "Тільки для білих", жменька людей, які вважають, що справедливий суд існує не тільки для білих, жменька скромних, поміркованих людей, які розуміють, що тільки з ласки Всевишнього вони не народилися чорними.— В голосі міс Моді забриніли рішучі нотки.— Жменька людей з порядних сімей. Тепер зрозуміло, що це за люди?

Якби я була трохи уважніша, я б тепер зрозуміла, що мав на увазі Джем, коли казав про благородне походження, але мене раптом почало трясти, і я нічого не могла з собою вдіяти. Я бачила Енфілдську ферму-в'язницю, колись батько показував, бачила й майданчик для прогулянок — такий завбільшки, як футбольне поле.

— Перестань тремтіти,— наказала міс Моді, і я перестала.— Ходімо, Олександро, ми й так надовго залишили їх самих.

Тітка Олександра підвелася, розправила складки на платті. Потім дістала хусточку з-за пояса, витерла обличчя, пригладила волосся і спитала:

— Нічого по мені не видно?

— Нічогісінько,— сказала міс Моді.— Ти вже отямилася, Джін Луїзо?

— Так, мем.

— Ходімо до наших дам,— сказала вона похмуро.

Міс Моді відчинила двері їдальні, звідти ринула хвиля голосів. Тітка Олександра йшла попереду мене, я помітила, як вона гордовито підвела голову, переступаючи поріг їдальні.

— О місіс Перкінс, у вас порожня чашка, дозвольте, я наллю вам кави.

— Келпурнію послали ненадовго в одній справі,— сказала міс Моді.— Грейс, прошу, ще кілька тарталеток з ожиною. Ви знаєте, що утнув днями мій двоюрідний брат, який так любить ловити рибу?..

Жінки весело сміялись, а вони ходили навколо, підливали каву, частували ласощами, і все йшло добре, тільки тимчасово доводилось дещо робити замість Келпурнії.

І знову неквапливо загомоніли дами.

— Я вам скажу, місіс Перкінс, цей Граймс Еверет — святий мученик, він... Треба було одружитись, от вони і втекли... До косметичного кабінету кожної суботи... Як тільки сонце зайде. Він лягає спати... Курчат, повний кошик хворих курчат. Фред каже, що з цього все й почалося. Фред каже...

Тітка Олександра глянула на мене з другого кінця кімнати і всміхнулася. Вона кивнула туди, де стояло блюдо з печивом. Я обережно взяла його і тихенько підійшла до місіс Мерівезер. Як можна чемніше запитала її, чи не бажає вона покуштувати печива. Зрештою, якщо тітка може лишатися справжньою леді в такий час, то чому не можу я.

РОЗДІЛ XXV

— Не роби цього, Всевидько. Винеси її надвір і випусти.

— Джем, ти що, збожеволів?

— Я тобі сказав: винеси її надвір.

Зітхнувши, я взяла з підлоги гусеницю, вийшла, поклала її на нижній східець і повернулася в своє ліжко. Був вересень, але ночі все ще стояли теплі, і ми, як і раніше, спали на задній веранді. Навкруги ще миготіли світлячки, нічні жучки і метелики, наче в літній вечір, бились об шибки вікон. Гусениця знову заповзла до кімнати, ця маленька неслухняна істота, певно, вибралася східцями, а потім пролізла під дверима. Я її помітила, коли клала книжку на підлогу біля ліжка. Така гусениця не буває велика — щонайбільше один дюйм. Коли до неї доторкнутись, вона

одразу перетворюється в тугий сірий клубочок. Я лягла на живіт і торкнула гусеницю пальцем. Вона скрутилася. Потім, певно, вирішила, що небезпека минула, і повільно випрямилася. Заворушилася сотня ніжок, вона трошки проповзла, але я знову зачепила її пальцем. Гусениця знову скрутилася. Хотілося спати, і я вирішила покінчити з нею. Вже простягнула руку, але Джем зупинив мене.

Він дивився на мене сердито. Певно, тепер у нього такий період; скоріше б він уже минав, той період. Правда, Джем ніколи не мучив тварин, але я не знала, що він жаліє і комах.

— А чому не можна її розчавити? — запитала я.

— Бо вона тобі не заважає,— долинув з темряви голос Джема. Він загасив свою лампу.

— Тепер ти не вбиваєш ні мух, ні москітів, бо в тебе такий період,— зауважила я.— Коли передумаєш — скажеш мені. Тільки знай: я не сидітиму склавши руки, коли мене кусатиме якась кузька.

— Ти нарешті замовкнеш? — спитав Джем сонним голосом.

Це Джем ставав з кожним днем більше схожий на дівчину, а не я. Зручно вмостившись, я лежала на спині, збираючись заснути, а тим часом думала про Діла. Він поїхав першого вересня і обіцяв повернутись, як тільки почнуться канікули; його батьки, здається, вже зрозуміли, що йому подобається проводити канікули в Мейкомбі. Міс Рейчел узяла нас із собою в таксі на станцію. Діл махав нам рукою з вікна вагона, аж поки поїзд зник удалині. Але Діл залишився в серці: я скучала за ним. За останні два дні перед від'їздом Джем навчив його плавати...

Навчив його плавати. Мені згадалося, що тоді розповів Діл, і спати зовсім перехотілося.

До Баркерової заводі веде путівець, що починається від шосе Мейкомб — Мерідіан приблизно за милю од міста. Добиратися до повороту легко: на фургоні з бавовною або на першій-ліпшій попутній машині, а там уже недалеко, пройти трохи пішки — і заводь. Але йти всю дорогу пішки не дуже весело, а це трапляється, коли затримаєшся до вечора і машин уже майже немає. Отож усі намагаються не затримуватись допізна.

Так ось що розповів Діл. Вийшли вони з Джемом на шосе і бачать — назустріч їде Аттікус. Їм здалося, що він їх не помітив, і вони замахали руками. Тоді Аттікус зупинився. Вони підбігли до нього, а він і каже:

"Ви краще заждіть, доберетеся до міста якоюсь попутною, бо я не скоро повернуся".

На задньому сидінні вони побачили Келпурнію.

Джем спочатку засперечався, потім почав просити, нарешті Аттікус сказав:

"Гаразд, сідайте, поїдете з нами, але умова: з машини не виходити".

По дорозі до домівки Тома Робінсона Аттікус розповів про те, що сталося.

Скоро вони звернули з шосе, поминули звалище, Юелів і вузенькою доріжкою покотили до негритянського селища. У дворі Тома, казав Діл, вони побачили цілий гурт чорних Дітей, що грали в крем'яхи. Аттікус зупинив машину й вийшов. Келпурнія пішла за ним у двір.

Діл чув, як Аттікус запитав одного хлопчика:

"Де твоя мати, Сем?"

"Вона у Стівенсів, містер Фінч,— відповів Сем.— Покликати її?"

Аттікус на мить завагався, потім кивнув головою, і хлопчика як вітром змело.

"Грайте, грайте, дітки",— сказав він дітям.

З хати вийшла маленька дівчинка і втупилася в Аттікуса. На голові у неї стирчали тоненькі кіски, і на кожній — яскравий бант. Дівчинка всміхнулась і невпевнено рушила до Аттікуса, але не могла зійти зі сходів, бо була ще зовсім маленька. Аттікус підійшов до неї, зняв капелюх і простяг їй палець. Дівчинка вхопилася за нього, Аттікус допоміг їй зійти вниз і відвів до Келпурнії.

Підійшла Гелен, за нею підтюпцем біг Сем.

"Добрий вечір, містер Фінч,— сказала вона.— Може, сядете?"

Більше вона нічого не сказала. Мовчав і Аттікус.

"І раптом вона падає,— розповідав Діл.— Падає, як підтята. Ніби на неї наступив велетень. Наступив і розчавив. Як комашку",— і Діл тупнув ногою.

Келпурнія і Аттікус підняли Гелен і повели в дім. Довго ніхто не виходив. Нарешті Аттікус вийшов. Сам. Коли вони їхали біля звалища, котрийсь із Юелів щось крикнув їм услід, але що — Діл не розчув.

Звістка про смерть Тома сколихнула Мейкомб. Два дні тільки про це й говорили. Говорив весь округ. "Ви чули?.. Ні?.. Кажуть, тікав, зірвався як вихор..." Для Мейкомба смерть Тома не була чимсь незвичайним. Всі вони такі, ці чорномазі, щось там не так — і одразу тікати. Тями немає, щоб подумати: а що з цього вийде? При першій же нагоді тікає куди бачить. І що цікаво — Аттікус Фінч, певно, визволив би його, але ж чекати?.. Та де

там! Не з тих. Легковажний народ. Взяти хоча б цього Робінсона — і одружений був по закону, був, кажуть, охайний, ходив до церкви, одним словом, усе як слід, а коли дійшло до діла, то виявилось — усе це тільки маска. Що не кажи, а чорномазий і є чорномазий.

Так і переходила ця новина з уст в уста, обростаючи новими подробицями. А в четвер вийшла "Мейкомб трібюн"; у рубриці "Життя кольорових" газета помістила коротенький некролог, а крім того, присвятила цій справі ще й передовицю.

Містер Б. Андервуд не пошкодував різких слів, не злякався, що втратить передплатників і замовлення на об'яви. Правда, жителі Мейкомба не з тих, хто легко піддається: містер Андервуд може волати до сьомого поту і писати що завгодно, об'яв і передплатників у нього менше не стане. Якщо ж він хоче виставити себе і свою газету на посміховисько, то це його діло. Містер Андервуд не говорив про хиби судового процесу, він писав так, що його могла зрозуміти навіть дитина. Він просто сказав, що вбивати калік — не має значення, стоять вони, сидять чи тікають,— гріх. Він порівнював смерть Тома з безглуздим убивством співочих птахів, яких винищують мисливці та діти, і Мейкомб вирішив: містер Андервуд недарма захопився поезією — певно, він хоче, щоб його передовицю передрукувала "Монтгомері едвертайзер".

Як це так, думала я, читаючи передовицю містера Андервуда. Безглузде вбивство?.. До останнього дня в справі Тома все йшло по закону; його судили відкрито, винесли вирок; дванадцять чоловік — люди чесні й правдиві — винесли той вирок; мій батько захищав його не шкодуючи сил. Тільки згодом я зрозуміла, що хотів сказати містер Андервуд: Аттікус як міг намагався врятувати Тома Робінсона, але, крім суду, на якому Аттікус довів, що Том не винний, був ще один суд — у серці кожного присяжного, і на вирок цього суду Аттікус не міг вплинути. Том був приречений уже тоді, коли Мейєла Юел зчинила крик.

Я не могла чути прізвища Юел, від нього мене починало нудити. Тим часом усе місто узнало, як сприйняв містер Юел звістку про смерть Тома.

Основним каналом, яким чутки ширилися по місту, була міс Стефані Крофорд. В присутності Джема ("Нічого страшного, він уже не маленький, хай слухає!") вона розповіла тітці Олександрі, що сказав містер Юел: з одним покінчено, лишилося ще двоє. Джем сказав, що нічого боятися, цей містер Юел просто базікало. І ще попередив мене: якщо я хоч словом прохоплюся перед Аттікусом або якось іще викажу йому, що знаю, він, Джем, перестане зі мною розмовляти.

РОЗДІЛ XXVI

У школі знову почалося навчання, і ми знову щодня ходили повз будинок Редлі. Джем був уже в сьомому класі і вчився в іншій школі, а я — в третьому класі, тепер ми рідко бачилися, тільки вранці разом виходили до школи та зустрічалися під час обіду. Джем бігав на футбол, але по-справжньому ще не грав — трохи не доріс, і поки що тільки носив воду відрами для команди. Виконував він цю роботу охоче і майже щодня повертався додому, коли вже сутеніло.

Будинок Редлі мене більше не лякав. Як і раніше, він стояв похмурий, непривітний у затінку велетенських дубів. В погожі дні містер Натан Редлі, як і раніше, ходив у місто, Страхолюд, як звичайно, не виходив з дому — ніхто принаймні не міг сказати, що бачив його на вулиці. Іноді, проходячи повз цю стару садибу, я відчувала докори сумління: як ми колись мучили Артура Редлі! Якому ж відлюдькові буде приємно, коли діти зазирають у його вікна або закидають за допомогою вудлища якісь записки, а вночі блукають по його капусті?

І все-таки я не могла забути два пенні з головами індіанців, жувальну гумку, ляльки, зроблені з мила, іржаву медаль, поламаний годинник з ланцюжком. Джем, певно, все це десь заховав. Одного разу я підійшла і подивилася на те дерево: стовбур навколо зацементованої латки ніби розпух. А сама латка пожовкла.

Ще тоді ми два чи три рази мало не побачили його — не кожен міг цим похвалитись.

Але й тепер, проходячи повз садибу Редлі, я сподівалася побачити його. Може, настане день і нам нарешті пощастить. Я навіть уявляла собі, як це буде: я йду собі, а він сидить на гойдалці.

"Здрастуйте, містер Артур",— скажу я так, ніби щодня з ним віталася.

"Добрий вечір, Джін Луїзо,— відповість він так, ніби вітається з давньою знайомою.— Яка гарна сьогодні погода, правда?"

"Так, сер, погода чудова",— скажу я і піду собі далі.

Але це були тільки мрії. Ми ніколи його не побачимо. Може, він і виходить з дому, коли сховається місяць, і зазирає у вікно до міс Стефані Крофорд. Я б вибрала когось іншого, але це його діло. А на таких, як ми, він і не погляне.

— Чи не надумала ти часом знову щось утнути? — запитав мене Аттікус якось увечері, коли я сказала, що повинна ж, поки жива, хоч одним оком глянути на Страхолюда Редлі.— Якщо тільки ти щось затіваєш, то скажу тобі прямо: облиш. Я надто старий, щоб ходити за тобою і виганяти тебе з їхнього двору. Зрештою, це й небезпечно. Тебе можуть підстрелити. Адже ти знаєш, містер Натан стріляє в кожну тінь, він не робить винятку навіть для босоногої тіні, яка залишає сліди тридцятого розміру. Тобі пощастило, що він тоді не підстрелив тебе.

Я замовкла. І подумала: яка добра, благородна людина наш батько. Тільки тепер він уперше дав нам зрозуміти, що знає про наші пригоди більше, ніж ми думаємо. А відтоді минули роки... Та ні ж — це було минулого літа... чи позаминулого, коли... Я щось наплутала. Треба буде запитати Джема.

За цей час ми стільки пережили, що Страхолюд Редлі вже не здавався таким страшним. Аттікус сказав, що більше, певно, нічого особливого не станеться. Життя входило в своє звичайне річище; мине деякий час, і люди забудуть, що був колись Том Робінсон...

Можливо, Аттікус і мав слушність, але після подій минулого літа ми не могли зітхнути на повні груди — ніби в душній, прокуреній кімнаті. Про справу Тома ніхто з дорослих у Мейкомбі з нами не заводив розмови — ні зі мною, ні з Джемом, але всі, мабуть, розмовляли про це із своїми дітьми; їм дозволяли гратися з нами — адже, вважали, ми не винні, що Аттікус наш батько. Якби не дорослі, то нам з Джемом, певно, довелося б витримати натиск своїх однокласників, не обійшлося б, звичайно, без кулаків, побилися з однокласниками, але на тому усе й скінчилося б. А так ми повинні були високо тримати голову і поводитись, як належить вихованим дітям. Це трохи нагадувало епоху місіс Генрі Лафайєт Дюбоз, правда, на нас ніхто не кричав. Одного я не могла збагнути: Аттікус, як дехто вважав, був поганий батько, а проте його знову обрали до законодавчих зборів штату, обрали, як і раніше, одностайно. Я дійшла висновку, що люди якісь дивні, і стала триматися осторонь, не думала про них, поки це було можливо.

Та одного разу в школі мені таки довелося подумати про людей. За розкладом у нас щотижня відводили годину на поточні події. Кожен учень мав зробити вирізку з газети, вивчити статтю і переказати її в класі. Передбачалося, що така практика дуже корисна: учень виступає перед усім класом, отже, він намагатиметься прибрати відповідну позу, стежитиме за своєю поставою, за мовою, бо ж йому доводиться підшукувати потрібні слова; запам'ятовуючи прочитане, він розвиватиме пам'ять; нарешті, опинившись на деякий час сам один перед класом, учень відчує гостре бажання повернутися туди, де всі, тобто у нього виникне почуття колективізму.

Задум глибокий, але в Мейкомбі, як звичайно, з цього нічого не вийшло. По-перше, діти фермерів майже не читали газет, бо мало хто їх передплачував. Отже, про поточні події, як правило, доповідали міські

діти, а тому всі інші вважали, що їм учителі не приділяють ніякої уваги. Якщо хтось із них і приносив вирізки, то брав їх звичайно з так званої "Радикальної газети", яку міс Гейтс і за газету не вважала. Я не розуміла, чого наша вчителька хмуриться, коли учень переказує статтю з "Радикальної газети". Певно, вона вважала це заняття таким же небажаним, як тинятися без діла, їсти на сніданок солодке печиво, крутитися перед дзеркалом або співати "Солодкий спів осла", тобто все те, від чого вчитель мав застерігати учнів, бо ж за це йому платили гроші.

І все-таки не всі діти в класі розуміли, що таке поточні події. Чак Коротун, який знав усе про корів і їхні повадки, вже чимало розповів про дядька Нетчела, коли міс Гейтс раптом зупинила його:

— Чарлз, це не поточні події. Це реклама.

А от Сесіл Джейкобс знав, що таке поточні події. Коли підійшла його черга, він став перед класом і почав:

— Старий Гітлер...

— Адольф Гітлер, Сесіл,— поправила міс Гейтс.— Про кого б ти не говорив, не годиться починати з слова "старий".

— Так, мем,— сказав Сесіл.— Старий Адольф Гітлер розслідує євреїв...

— Переслідує, Сесіл...

— Ні, мем, міс Гейтс, тут так написано... отож старий Адольф Гітлер гониться за євреями, кидає їх за грати, забирає все їхнє майно, нікого не пускає за кордон, а всіх слабоумних відсилає туди, звідки вони не повертаються...

— Як це "слабоумних"?

— Я так розумію, міс Гейтс, що в них просто не вистачає розуму, щоб самим повернутися назад, адже вони слабоумні. Гітлер добирається і до напів'євреїв, тримає їх під наглядом, щоб, бува, не завдали йому якоїсь шкоди, все це, я гадаю, недобрі діла. Такі мої поточні події.

— Молодець, Сесіл,— сказала міс Гейтс.

Задоволений Сесіл повернувся на своє місце.

На задній парті хтось підняв руку.

— Як це він може зробити?

— Хто? І що саме зробити? — терпляче запитала міс Гейтс.

— Гітлер... Як він може кинути за грати так багато людей? А де ж уряд? Невже його не можна спинити?

— Гітлер сам уряд,— сказала міс Гейтс і вирішила, скориставшись з нагоди, активізувати урок. Вона підійшла до дошки і написала великими друкованими літерами: ДЕМОКРАТІЯ.

— Демократія,— прочитала вона.— Хто знає, що означає це слово?

— Ми,— обізвався хтось.

Я теж піднесла руку, пригадавши лозунг, який Аттікус колись пояснював мені під час виборів.

— Джін Луїзо, як ти розумієш це слово?

— Рівні права для всіх, нікому ніяких привілеїв! — процитувала я.

— Правильно, Джін Луїзо, молодець.— Міс Гейтс усміхнулася. Потім перед словом "демократія" вона написала великими друкованими літерами "У НАС".— А тепер усі разом скажіть за мною: "У нас демократія".

Ми сказали.

— Саме в цьому й різниця між Америкою та Німеччиною,—пояснила міс Гейтс.— У нас демократія, а в Німеччині — диктатура. Дик-та-ту-ра,— наголосила вона.— Ми в своїй країні нікого не переслідуємо. Переслідувати інших можуть тільки люди, які не позбулися забобонів. За-бо-бо-ни,— вимовила міс Гейтс чітко.— Євреї — чудовий народ, і я не розумію, чому Гітлер іншої думки про них.

— Міс Гейтс, а як ви гадаєте, чому не люблять євреїв? — запитав хтось допитливий з середини класу.

— Не знаю, Генрі. Вони корисні члени суспільства, в якій би країні не жили, більшість із них глибоко релігійні люди. Гітлер хоче знищити релігію. Можливо, через те він їх і ненавидить.

Підвівся Сесіл.

— Я, звісно, до пуття не знаю,— озвався він,— але кажуть, що вони міняють гроші і таке інше, так за це ж не можна переслідувати їх. Вони ж білі, правда?

— От коли ти підростеш і навчатимешся в середній школі, тоді дізнаєшся, що євреїв переслідують з незапам'ятних часів, їх навіть вигнали з власної країни. Це одна з найсумніших сторінок історії... А тепер перейдемо до арифметики, діти.

Мені ніколи не подобалася арифметика, весь урок я просиділа, дивлячись у вікно. Подумала, що тільки один раз мені довелося бачити

Аттікуса по-справжньому сердитим — коли Елмер Дейвіс розповідав про Гітлера. Аттікус роздратовано вимкнув радіоприймач і сказав "тьху!". Я його запитала якось, чого його так дратує Гітлер.

— Бо це маніяк,— відповів батько.

Ні, так не годиться, міркувала я в той час, як весь клас розв'язував приклади. Один маніяк і мільйони німців. Чому б не посадити його за грати замість того, щоб самим там сидіти. Щось тут не так... треба спитати Аттікуса.

І я запитала, проте він сказав, що сам до пуття не знає.

— Але ж ненавидіти Гітлера — це добре?

— Не в цьому річ,— сказав він.— Взагалі це не добре, коли людина ненавидить людину, хто б вона не була.

— Аттікус,— сказала я,— все-таки я не розумію. Міс Гейтс казала — жах, що цей Гітлер там робить, вона аж почервоніла, коли розповідала...

— Це зрозуміло.

— Але ж...

— Але ж що?

— Та нічого...

І я пішла, бо не знала, як розповісти Аттікусу, що в мене було на душі, сказати словами те, що я відчувала. Може, Джем знає. На шкільних справах він розуміється краще, ніж Аттікус.

Джем був стомлений, бо цілий день носив воду. На підлозі біля ліжка стояла пляшка від молока, валялися бананові шкуринки, він ум'яв не менше як дюжину бананів.

— Ого, стільки з'їсти! — здивувалася я.

— Тренер каже, що коли за рік наберу двадцять п'ять фунтів, то вже зможу грати,— пояснив Джем.— А так найшвидше набереш.

— Якщо тільки тебе не занудить. Слухай, Джем, я хочу тебе запитати про одну річ.

— Питай.— Він одклав книжку і випростав ноги.

— Міс Гейтс — добра людина, правда ж?

— Непогана,— відповів Джем.— Я колись учився в неї, нічого.

— Знаєш, як вона ненавидить Гітлера?

— Що ж у цьому поганого?

— Розумієш, сьогодні вона розповідала нам, як жорстоко Гітлер поводиться з євреями. Джем, переслідувати людей, кого б то не було,— це ж несправедливо, так? Навіть думати про кого-небудь зле — негарно, правда ж?

— Ну, звичайно, Всевидько. Що за муха тебе сьогодні вкусила?

— Розумієш, коли ми тоді виходили з суду, міс Гейтс... вона саме спускалася східцями попереду нас, ти, певно, її не помітив... вона розмовляла з міс Стефані Крофорд. Я чула, як міс Гейтс сказала — пора їх провчити, зовсім розперезалися, скоро, чого доброго, захочуть

одружуватися з білими. Як же так можна, Джем, вона ненавидить Гітлера, а сама погано думає про своїх людей...

І тут немов щось найшло на Джема. Він спочив з ліжка, схопив мене за комір і почав трясти.

— Я нічого більше не хочу слухати про той суд, чуєш? Це хочу! Зрозуміло? Жодного слова про суд! Чуєш? А тепер геть звідси!

Я так здивувалася, що навіть не встигла заплакати. Тихенько вийшла з кімнати і ще тихше причинила двері, щоб не розсердити його знову. Раптом я відчула, що стомилась, і мені захотілося до батька. Він був у вітальні, я підійшла до нього і хотіла залізти йому на коліна.

Аттікус усміхнувся.

— Ти вже така велика, що й не вмістишся на колінах.— Він пригорнув мене до себе і сказав тихенько: — Не треба сердитися на Джема, Всевидько. Йому тепер нелегко. Я чув, як він на тебе нагримав.

Потім Аттікус сказав, що Джем весь час намагається про щось забути, щось скинути з себе, але поки що це йому не вдається. Та нічого. Мине час, і він у всьому розбереться, зможе спокійно міркувати над тим, що тепер його мучить. Джем знову стане самим собою.

РОЗДІЛ XXVII

Аттікус мав слушність: усе поступово вляглося. Мейкомб жив своїм неквапливим, розміреним життям. Тільки в середині жовтня сталися дві незначні події, які безпосередньо стосувалися двох наших городян. Точніше, не дві, а три події. До нас, Фінчів, вони прямого відношення не мали, проте якоюсь мірою торкалися нас.

Перша подія: містер Боб Юел дістав роботу і через кілька днів знову втратив її. В історії тридцятих років це був єдиний випадок — я ще не чула, щоб кого-небудь звільняли з громадських робіт за те, що людина ледача. Короткий спалах слави породив ще коротший спалах старанності, але його робота тривала не довше, ніж сумнівна слава: його скоро забули, як забули Тома Робінсона. Тоді він знову став регулярно щотижня приходити в окружний відділ соціального забезпечення по чек на грошову допомогу і, одержуючи його, незадоволено буркотів, мовляв, всякі виродки уявляють, ніби вони правлять містом, а чесній людині не дають заробити на прожиття. Рут Джоунз, яка видавала чеки, сказала, що містер Юел відкрито звинуватив Аттікуса в тому, що той відібрав у нього роботу. Прикро вражена цими словами, вона пішла навіть до Аттікуса контору і про все йому розповіла. Аттікус заспокоїв міс Рут, сказав, що коли Боб Юел захоче з'ясувати все до кінця, то він знає стежку до його контори.

Друга подія сталася з нашим суддею Тейлором. Суддя Тейлор, на відміну від своєї дружини, не ходив у неділю до церкви на вечірню службу. В ці вечірні години він охоче лишався один у своєму великому домі; зручно влаштувавшись у кабінеті, читав твори Боба Тейлора (ні, це не рідня, хоча суддя радий був би мати такого родича). Одного такого вечора, коли суддя був у полоні барвистих метафор і витонченого стилю, його увагу привернуло якесь набридливе шкрябання.

— Перестань! — наказав він своєму гладкому собаці на ймення Ен Тейлор.

Але скоро суддя впевнився, що собаки в кімнаті не було, а шкрябало десь у другому кінці квартири. Важко ступаючи, суддя Тейлор попрямував до чорного ходу, щоб випустити собаку, але — дивна річ! — двері веранди були відчинені і ще гойдалися на завісах. За будинком промайнула якась тінь, хто то був — суддя не розгледів. Повернувшись із церкви, місіс Тейлор побачила, що чоловік її сидить у кріслі, заглибившись у читання творів Боба Тейлора, а на колінах у нього лежить рушниця.

І третя подія — пригода з Гелен Робінсон, вдовою Тома. Про Тома Робінсона в Мейкомбі забули, як свого часу забули про Страхолюда Редлі. Але містер Лінк Діз, у якого працював Том, не забув про нього. Містер Лінк Діз узяв Гелен на роботу. Взяв, хоч потреби в робочих руках у нього й не було. Взяв, бо на душі було важко: надто вже кепсько все склалося для Тома і його сім'ї. Я так і не знала, хто наглядав за дітьми, коли Гелен була на роботі. Келпурнія казала, що Гелен доводилося скрутно, щодня, йдучи на роботу, вона мала проходити зайву милю, щоб обминути двір Юелів. Коли вона вперше ішла повз їхній двір, вони жбурляли їй навздогін усе, що попадало під руку. Містер Лінк Діз помітив, що Гелен приходить щоранку на роботу з протилежного боку, і нарешті дізнався, в чому річ.

— Нічого, містер Лінк, якось обійдеться, не турбуйтеся, будь ласка,— просила його Гелен.

— Ні, так не буде,— сказав містер Лінк.

Він велів їй зайти до нього в крамницю після роботи. Вона так і зробила. Містер Лінк замкнув свою крамницю, насунув на лоб капелюх і пішов проводжати Гелен додому.

Він повів її найкоротшою дорогою, повз Юелів. Повертаюсь, містер Лінк зупинився навпроти поламаних воріт.

— Юел! — гукнув він.— Чуєш, Юел?

З вікон завжди визирала безліч дитячих голів, але цього разу нікого не було.

— Знаю, поховалися, лежите на підлозі. Попереджаю, Боб Юел, якщо я ще раз почую, що ти не даєш моїй Гелен ходити цією дорогою, то незчуєшся, як попадеш за грати.— Містер Лінк плюнув і попрямував додому.

Наступного ранку Гелен ішла на роботу короткою дорогою. Її ніхто не чіпав, але коли вона, поминувши двір Юелів, обернулась, то побачила, що містер Юел іде слідом. Гелен пішла далі, Юел не відставав, дійшов аж до будинку містера Лінка Діза. Гелен чула, як він весь час тихо лаявся брудними словами. Вона злякалась і подзвонила містерові Лінку в крамницю, яка була недалеко від дому. Містер Лінк вийшов з крамниці і бачить: стоїть містер Юел, спершись на огорожу.

— Лінк Діз, чого ти дивишся на мене, як на злодія. Я ж не лізу до тебе в...

— По-перше, одійди від моєї огорожі, тип смердючий! Не можу ж я щоразу її фарбувати, це недешево обходиться... По-друге, не чіпай моєї куховарки, коли не хочеш, щоб тебе судили за посягання на жіночу честь.

— А я її не чіпав, Лінк Діз, нічого мені робити. Буду я зв'язуватися з якоюсь чорномазою!

— Досить того, що ти її налякав, і якщо за образу словом тебе не посадять, то посадять на підставі закону про образу жінки, а тому забирайся звідси геть, щоб я тебе не бачив! І запам'ятай: я не жартую, зачепиш Гелен ще раз — і ти в цьому переконаєшся.

Містер Юел, певно, зрозумів, чим усе це може кінчитись, бо Гелен більше не скаржилася на нього.

— Не подобається мені все це, Аттікус, зовсім не подобається,— сказала тітка Олександра, почувши про ці події.— Юел, мабуть, затаїв злобу на всіх, хто причетний до тієї справи. Такі люди страшенно мстиві; я тільки не розумію, чого він казиться — добився ж свого.

— А я, здається, розумію,— сказав Аттікус.— В Мейкомбі мало хто вірить тому, що вони з Мейєлою натякали на суді. І він це знає. Думав, що

стане героєм. А що вийшло? Гаразд, подумали люди, ми посадимо негра за грати, але й ти нам не потрібен, іди на своє звалище. Він уже з усіма звів порахунки, міг би й задовольнитись. От переміниться погода, і він втихомириться.

— А чого він заліз у квартиру Джона Тейлора? Мабуть, не знав, що Джон удома, інакше не насмілився б. Увечері в неділю світло горить у них тільки біля парадного входу та в кабінеті Джона...

— Ми ж не знаємо напевно, що то був Юел,— сказав Аттікус.— Хоча я думаю, це він. Я на суді довів, що він брехун, а Джон виставив його дурнем. Коли Юел давав свідчення, я навіть боявся зустрітися поглядом з Джоном, міг не витримати і розсміятися. Джон дивився на нього так, ніби побачив курча на трьох ногах або квадратне яйце. Хто сказав, що судді не намагаються вплинути на присяжних? — Аттікус усміхнувся.

На кінець жовтня наше життя ввійшло в своє звичайне річище — школа, ігри, уроки.

Джемові, здається, вдалося нарешті викинути з голови те, про що він хотів забути, а наші однокласники великодушно дозволили нам забути про дивацтво нашого батька. Сесіл Джейкобс якось спитав мене, чи Аттікус не радикал. Я запитала Аттікуса, і це так його розсмішило, що мені аж ніяково стало, але він сказав, що сміється не з мене.

— Скажи Сесілу, що я такий самий радикал, як і він.

У тітки Олександри все йшло добре, як ніколи. Міс Моді, мабуть, пощастило одразу заткнути роти всьому місіонерському товариству, і тітка знову там верховодила як і раніше, вона збирала гостей, частувала їх, показуючи в цьому неабиякий хист. Від місіс Мерівезер я більше дізналася про злиденне життя мрунів. У них до того примітивне розуміння родинних стосунків, що все плем'я — це фактично одна велика сім'я. У дитини стільки батьків, скільки чоловіків у племені, і матерів

стільки, скільки є жінок. Граймс Еверет робить усе що може, аби навчити їх жити, як належить людям, тому йому вкрай потрібні наші молитви.

Мейкомб знову став самим собою. А точніше — таким, яким був минулого року і позаминулого, якщо не брати до уваги двох незначних змін. По-перше, з вітрин магазинів і з вікон автомобілів зникли плакати Національної адміністрації відродження промисловості: "Ми вносимо свій вклад". Я запитала Аттікуса, чого їх зняли, і він відповів: бо НАВП померла. Я запитала, хто її вбив, і він відповів:

— Дев'ять старих чоловіків.

Друга переміна, що сталася в Мейкомбі протягом року, не мала державного значення. Раніше День усіх святих відзначали як кому заманеться. Діти розважались як хто міг, як хто вмів, допомагаючи при нагоді одне одному; якщо, наприклад, хтось надумав витягти коляску на дах міської конюшні, то робили це гуртом. Але коли минулого року діти порушили спокій міс Тутті і міс Фрутті, батьки зрозуміли, що справи зайшли надто далеко.

Сестри Барбер, міс Тутті і міс Фрутті, були старі діви і жили в єдиному на весь Мейкомб будинку з підвалом. Ходили чутки, що сестри Барбер з республіканців, переїхали сюди в 1911 році з Клентона, штат Алабама. Жили трохи не так, як усі інші, і це нас дивувало; ніхто не знав, нащо їм підвал, але вони так хотіли, і підвал викопали; решту свого життя вони тільки те й робили, що проганяли звідти дітей — цілі покоління юних мейкомбців.

Мало того, що міс Тутті і міс Фрутті (їхні справжні імена — Сара і Френсіс) жили за північними звичаями,— вони були ще й глухі. Міс Тутті на те не зважала, жила спокійно в світі безмовності. Зате міс Фрутті, як людина допитлива, придбала слухову трубку такого розміру, що Джем називав її грамофонною трубою.

Діти все це добре знали, і ось напередодні Дня всіх святих кілька шибеників, діждавшись, поки сестри Барбер міцно заснуть, прокрались у вітальню (адже ніхто, крім Редлі, на ніч дверей не замикав), винесли звідти тихенько всі меблі і заховали в підвалі. (Свою участь в цій справі я заперечую).

На другий день крик і гамір у дворі сестер Барбер підняли сусідів на ноги ще до схід сонця.

— Я чула! — долинало звідти.— Я чула, як під'їхала вантажна машина прямо до дверей! Вони тупали, як коні. А тепер — шукай їх, вони вже десь у Новому Орлеані!

Міс Тутті була певна, що меблі вкрали мандрівні торговці, які проїздили через місто два дні тому.

— Такі чор-ні,— казала вона.— Сірійці.

Викликали Гека Тейта. Він оглянув місце події і дійшов висновку, що це діло рук місцевих злодіїв. Міс Фрутті сказала, що всіх мейкомбських вона знає по голосу, минулої ночі з вітальні долинали чужі голоси, ніхто в Мейкомбі не вимовляє "р" так розкотисто.

Міс Тутті вважала, що без собаки-шукача тут не обійтись, і оскільки вона наполягала на цьому, містерові Тейту нічого не лишалось, як вирушити за десять миль і привести собак. Коли їх пустили по сліду, собаки від парадних дверей побігли за будинок і стали гавкати на двері, що вели до підвалу. Тричі примушував містер Тейт собак стартувати від порога, і щоразу вони бігли до підвалу. Нарешті вій догадався, в чому річ. Того дня на вулицях Мейкомба, принаймні до полудня, не видно було жодної босоногої дитини, ніхто не роззувався, аж поки не повели собак назад.

А тому мейкомбські дами вирішили: цього року святкувати інакше. Шкільний зал буде відкритий. Дорослі зможуть дивитися живі картини, а для малят організують різні розваги — піймай яблуко, цукерка на ниточці, спіймай осла за хвіст. Крім того, буде встановлено приз за найкращий самодіяльний маскарадний костюм — двадцять п'ять центів.

Ми з Джемом зраділи до нестями. І не тому, що хотіли чимсь відзначитися,— ні, головне тут — принцип. До того ж Джем вважав, що він уже надто дорослий для маскараду в День усіх святих. Він сказав, що в цей день його ніхто до школи не заманить. Як хочеш, подумала я, мене Аттікус поведе до школи.

Але невдовзі я дізналась, що в той вечір маю виступати на сцені. Місіс Грейс Мерівезер придумала оригінальну живу картину під назвою "Округ Мейкомб — per aspera ad astra"[5], де я представлятиму шинку. На її думку, це чудова ідея — одягти дітей в костюми, що зображають різні види сільськогосподарської продукції нашого округу: Сесіл Джейкобс, наприклад, буде коровою, Агнес Бун — квасолиною, ще хтось — земляним горіхом і так далі, аж поки не вичерпається багата уява місіс Мерівезер і запас дітей.

Єдине, що від нас вимагали, як я зрозуміла з двох репетицій,— вийти з-за лаштунків тільки-но когось із нас назве місіс Мерівезер (вона сама і автором була, і ще вела програму). Наприклад, вигукне вона: "Шинка!" — це означає виходити мені. А потім на закінчення ми всі разом заспіваємо: "Мейкомб, Мейкомб, ми завжди будемо вірні тобі", а місіс Мерівезер урочисто винесе на сцену державний прапор.

Пошити потрібний мені костюм було неважко. Щодо фантазії, то місіс Креншо, місцева швачка, не поступалася навіть перед місіс Мерівезер. Місіс Креншо взяла дротяну сітку і зігнула її в формі шинки. Потім обтягла бурою тканиною і відповідно пофарбувала. Я мала тільки пригнутися, щоб хтось натягнув на голову цей хитромудрий пристрій, що сягав мені до колін. Місіс Креншо завбачливо прорізала два невеличких отвори для очей. Взагалі вона все зробила дуже добре, Джем сказав, що

я справжня шинка на ногах. Були, правда, деякі незручності: костюм вийшов тіснуватий, у ньому було трохи душно, носа не почухаєш, коли засвербить, і вибратися самій не під силу, хтось мав допомогти.

Коли настав День усіх святих, я думала, що вся наша сім'я прийде подивитись, як я виступаю, але на мене чекало розчарування. Аттікус досить тактовно пояснив, що він дуже стомився і йому просто не до живих картин. Він цілий тиждень провів у Монтгомері і повернувся додому надвечір.

— Попроси Джема,— порадив Аттікус,— може, він піде з тобою.

Тітка Олександра сказала, що їй треба рано лягати спати, вона цілий день прикрашала сцену і геть стомилась... І раптом вона замовкла напівслові. Відкрила рот, хотіла ще щось сказати, але так і не змогла.

— Що з вами, тітонько? — запитала я.

— Нічого, нічого, все гаразд. Щось морозом поза спиною сипонуло.

Не знаю, що на неї так подіяло, але вона швидко отямилась і запропонувала влаштувати у вітальні репетицію-огляд мого виступу. Джем втиснув мене в костюм, став на порозі вітальні і вигукнув: "Шинка!" — точнісінько так, як це робила місіс Мерівезер, і я урочисто ввійшла до вітальні. Аттікус і тітка Олександра були у захваті.

Потім я пішла в кухню і показалася Келпурнії, і вона потвердила, що я в такому вбранні чудова. Я хотіла ще побігти через дорогу до міс Моді, але Джем сказав, що вона, певно, прийде на виставу.

Після цього для мене вже не дуже важило, підуть вони чи ні. Джем обіцяв провести мене. Так почалася наша з Джемом найдовша подорож.

РОЗДІЛ XXVIII

Я не пам'ятаю, щоб в останній день жовтня було так тепло. Ми навіть курток не наділи. Але вітер подужчав, і Джем сказав, що додому, певно, доведеться вертатися під дощем. Ніч була темна, без місяця.

Ліхтар на розі вулиці кидав різкі темні тіні на будинок Редлі. Джем тихенько засміявся.

— Б'юсь об заклад, сьогодні їх ніхто не потурбує,— сказав він.

Джем ніс мій костюм, тримаючи його якось незграбно — ноша була не зовсім зручна. Як не кажи, а Джем вихована людина.

— Трохи боязко в цьому місці, правда? — запитала я.— Хоча Страхолюд нікого й не чіпає, проте я дуже рада, що ти пішов зі мною.

— Аттікус не відпустив би тебе до школи саму.

— Цікаво чому? Тут же недалеко — он поворот, а потім через двір.

— У темряві шкільний двір може здатися надто довгим для таких малих, як ти,— зауважив ущипливо Джем.— Чи, може, ти не боїшся привидів?

Ми засміялися. Привиди, жар-пар, чаклуни, таємничі знаки — все це з роками розтануло, як ранковий туман у променях сонця.

— Пам'ятаєш наше заклинання? Ангел пречистий, смерть помине, геть забирайся, не чіпай мене.

— Замовкни,— сказала я. Ми саме були навпроти будинку Редлі.

— Страхолюда, певно, зараз немає дома,— промовив Джем.— Слухай.

Високо над нами в темряві співав на всі лади самотній пересмішник, він і гадки не мав, на чиєму дереві сидить, виводить собі різні ноти — то візьме високо, заспіває синичкою, то застрекоче сердито, як сойка, то заголосить жалібно.

На розі вулиці я зачепилася за якийсь корінь і спіткнулась. Джем хотів підтримати мене і впустив мій костюм прямо в пилюку. Все-таки я не впала, і ми пішли далі.

Скоро ми завернули в шкільний двір. Тут було темно, хоч в око стрель.

— Джем, як ти знаєш, куди треба йти? — запитала я, ступивши кілька кроків.

— Зараз ми під великим дубом, тут відчувається прохолода. Дивись, обережно, не зачепися знову.

Тепер ми йшли повільно, майже навпомацки, щоб не наткнутися на дерево — самотній старезний дуб. Він був такий товстий, що двоє дітей не могли обхопити його. Дуб стояв далеко від учителів, їхніх донощиків і занадто цікавих сусідів, правда, поряд була садиба Редлі, але Редлі не мали звички втручатися в чужі справи. Земля під дубом була тверда, наче її хтось утрамбував. Скільки бійок бувало під його розлогими вітами, скільки заборонених ігор в кості.

Яскраво світло у вікнах шкільного залу тільки сліпило нас.

— Ти не дивися вперед, Всевидько,— застеріг Джем.— Дивись під ноги, і ти не впадеш.

— Треба було взяти ліхтарик, Джем,— сказала я.

— Я не знав, що буде так темно. Сьогодні рано стемніло. Небо захмарилося. Мабуть, надовго.

І раптом на нас хтось стрибнув. Джем закричав з переляку.

Сніп яскравого світла освітив наші обличчя. Це Джейкоб Сесіл з ліхтариком у руках аж витанцьовував од радості.

— Ага, піймалися! — вигукнув він.— Я так і знав, що ви підете цією дорогою!

— Що ти тут робиш один? Ти не боїшся Страхолюда Редлі?

Сесіл прийшов до школи разом з батьками, побачив, що нас нема, і побіг до дуба, бо знав, що ми тут ітимем. Правда, він не передбачив, що ми будемо йти без батька.

— Скільки тут іти! — сказав Джем,— Трохи пройти, поворот — і на місці. Чого боятися?

Нічого не скажеш, Сесіл непогано все це придумав. Він добряче нас налякав. Тепер міг роздзвонити по всій школі.

— Слухай,— звернулася я до нього,— хіба ти сьогодні не корова? Де твій костюм?

— Лежить за сценою,— відповів він.— Місіс Мерівезер каже, що жива картина буде не скоро. Всевидько, віднеси свій костюм теж за сцену, поклади поряд з моїм, і ходімо знайдемо інших.

Джем зрадів. Я буду з Сесілом, а він тим часом може побути з своїми товаришами.

Коли ми зайшли до залу, там уже були всі жителі Мейкомба, не було тільки Аттікуса, дам, які готували приміщення і дуже стомилися, та кількох відлюдників. Здавалося, сьогодні в школі зібрався весь округ. Вестибюль був переповнений святково одягненими людьми, що приїхали з околиць. Люди товпилися також навколо різних пристроїв для розваг, розставлених понад стінами у широкому коридорі на першому поверсі.

— Ой Джем, я забула гроші! — згадала я раптом, побачивши людей, що розважаються.

— Зате Аттікус не забув,— сказав Джем.— Ось тобі тридцять центів, на шість ігор. Ну, бувай!

— Гаразд,— відповіла я, задоволена тим, що в мене є тридцять центів і поряд зі мною Сесіл.

Через бічні двері ми пройшли з ним спочатку в зал, а звідти за куліси. Там я залишила свій костюм і швиденько вибігла: не хотіла, щоб мене помітила місіс Мерівезер — вона стояла біля столика перед першим рядом і поспіхом вносила останні зміни в сценарій.

— Скільки в тебе грошей? — запитала я Сесіла.

У нього теж було тридцять центів, отже, ми рівні. По п'ять центів витратили на кімнату жахів, яка нас зовсім не злякала; потім зайшли в темний сьомий клас, де було тимчасове володіння вампіра. Він водив нас по кімнаті і наказував торкатися руками різних предметів, за його словами, різних частин розрізаної людини.

— Ось очі,— сказав вампір, і ми намацали на блюдечку дві обчищені виноградини.

— А це серце,— і наші пальці намацали щось схоже на сиру печінку.

— А це кишки,— пояснював далі вампір і тицьнув наші руки в тарілку з холодними макаронами.

Ми з Сесілом побували ще на кількох розвагах. Купили по мішечку чудового печива — місіс Тейлор спекла. Я ще хотіла піймати ротом яблуко, що плавало в сиропі, але Сесіл сказав, що це негігієнічно. Мама попередила його, що так можна заразитись — адже ловлять яблуко різні люди.

— А чим можна заразитись? У нашому місті ніяких хвороб нема,— заперечила я.

Але Сесіл стояв на своєму: мама казала йому, що їсти після інших — негігієнічно. Я потім запитала тітку Олександру, чи це справді так, і вона відповіла, що так міркують тільки вискочки.

Ми хотіли купити цукерок, але кур'єри місіс Мерівезер розшукали нас і звеліли йти за лаштунки — скоро виступати. Людей у залі все прибувало; перед сценою, внизу, вже зайняв свої місця мейкомбський шкільний оркестр. Спалахнули вогні рампи, захвилювалася, ніби ожила, червона оксамитова завіса — за нею повним ходом ішли приготування.

За лаштунками я і Сесіл натрапили на вузенький коридор, там було повно людей, все дорослі в саморобних трикутних капелюхах, у шапках армії конфедератів та часів війни з іспанцями, в касках часів світової війни. Тут же, біля невеличкого віконця, товпилися діти, що мали продемонструвати, чим багатий сільськогосподарський Мейкомб.

— Хтось зім'яв мій костюм! — крикнула я в розпачі.

На допомогу прибігла місіс Мерівезер, розправила сітку і втиснула мене всередину.

— Як ти там, Всевидько? — запитав Сесіл.— У тебе голос, наче з підземелля.

— У тебе теж,— відповіла я.

Оркестр заграв гімн, чути було, як люди в залі підвелися. Потім забив барабан. Стоячи за столиком поряд з оркестром, місіс Мерівезер оголосила:

— "Округ Мейкомб — per aspera ad astra".

Знову забив барабан.

— Це означає,— переклала місіс Мерівезер для невігласів, — з багна — до зірок.— І додала невідомо нащо: — Жива картина.

— Наче так ніхто не догадався б,— прошепотів Сесіл, та на нього відразу ж зацитькали.

— Кожний у нашому місті знає,— шепнула я ледь чутно.

— Але ж багато приїхало з околиць,— сказав Сесіл.

— Замовкніть там! — почувся чоловічий голос, і ми принишкли.

Місіс Мерівезер почала сумовито оповідати про округ Мейкомб. Майже кожне її речення супроводжувалося барабанним боєм. Вона говорила про те, що наш округ найстаріший у штаті, що колись він був частиною територій Міссісіпі і Алабами, що першою білою людиною, нога якої ступила в ці незаймані ліси, був п'ятиюрідний дідусь нашого судді в справах успадкування, що цей білий першовідкривач зник у лісі безслідно. Потім сюди прийшов безстрашний полковник Мейкомб, на честь якого й названо наш округ.

Генерал Ендрю Джексон наділив його владою, але недоречна самовпевненість полковника Мейкомба, невміння орієнтуватися накликали нещастя на всіх, хто брав з ним участь у битвах з індіанцями племені Струмок. Полковник Мейкомб будь-що хотів відвоювати цей край для демократії, одначе його перший похід був для нього й останнім. За наказом, одержаним через гінця-індіанця з дружнього племені, він мав рухатися на південь. По лишайнику на дереві полковник визначив, де південь; підлеглим, які наважилися вказати на його помилку, не дав і рота розкрити. Він вирушив у похід, сповнений рішучості розгромити ворога, а натомість завів своє військо далеко на північний захід, у глухі лісові нетрі, звідки їх зрештою вивели поселенці, що рухалися в глиб країни.

Щонайменше півгодини присвятила місіс Мерівезер подвигам полковника Мейкомба. Я тим часом зробила відкриття: якщо зігнути коліна, то ноги ховаються під костюмом і можна хоч трошки посидіти. Не довго думаючи, я сіла, деякий час слухала монотонну оповідь місіс Мерівезер у супроводі барабана і скоро заснула.

Згодом мені розповіли, що коли урочиста церемонія з небувалим піднесенням досягла фіналу, місіс Мерівезер спокійно проказала "Шинка!", будучи певна, що шинка з'явиться негайно, як з'явилися сосни і квасоля. Вона чекала кілька секунд, потім покликала голосніше "Шинка!", але марно. Тоді місіс Мерівезер заволала: "Шинка!!!"

Я, певно, у сні почула її голос, а може, мене розбудив оркестр — заграли гімн південних штатів, але саме в ту хвилину, коли місіс Мерівезер урочисто винесла на сцену державний прапор, з'явилася на сцені і я. Не те, щоб я вибрала цю хвилину навмисно,— ні, я просто подумала, що мені краще бути там, де всі.

Згодом мені розповідали, ніби суддя Тейлор вискочив із залу і так сміявся, ляскаючи себе руками по колінах, що місіс Тейлор змушена була принести йому води і якусь пілюлю.

Успіх місіс Мерівезер був незаперечний, схвильовані глядачі виражали своє захоплення оплесками і радісними вигуками, а проте вона потягла мене за лаштунки і сказала, що я зіпсувала її живу картину. Настрій у мене був такий, що хоч сядь та плач. Джем, прийшовши до мене, поспівчував мені. Він сказав, що звідти, де він сидів, мене майже не було видно. Не розумію, як він догадався, що мені так кепсько, адже я ще не вилізла з костюма, але сказав — я все робила як треба, тільки трохи запізнилася з виходом, та й годі. Джем ставав схожим на батька, вмів підбадьорити людину, коли у неї важко на серці. Але і Джемові не пощастило вмовити мене показатися на люди. Він погодився зачекати за лаштунками, поки спорожніє зал.

— Всевидько, хочеш зняти свою прикрасу? — запитав він.

— Ні, хай буде,— відповіла я.

Мені не хотілося, щоб хтось бачив, яка я нещасна.

— Підвезти вас додому? — запитав хтось.

— Ні, сер, дякую,— відповів Джем.— Нам недалеко.

— Остерігайтеся привидів,— порадив той самий голос.— Точніше, хай привиди остерігаються Всевидька.

— Уже майже нікого немає в залі,— сказав Джем.— Ходімо.

Ми пішли через зал у коридор, потім східцями на вихід і поринули в густу темряву. З другого боку школи ще стояло кілька машин, але світло їхніх фар не могло розсіяти темряви.

— Якби котрась із них поїхала у нашому напрямку, нам було б видніше,— пояснив Джем.— Слухай, Всевидько, давай я триматиму тебе за кісточку, а то ще впадеш.

— Не впаду, мені видно.

— Але ти можеш втратити рівновагу.

Я відчула, як щось легенько стиснуло мені голову, і догадалася: це Джем ухопився рукою за верхній кінець шинки.

— Це ти?

— Так...

Ми пішли через темний шкільний двір, дивлячись весь час під ноги, але даремно — навіть ніг не було видно.

— Джем,— раптом обізвалась я,— я забула туфлі, вони там, за сценою.

— Що ж, ходімо назад.

Але тільки-но ми підійшли до залу, як погасло світло.

— Забереш завтра,— порадив Джем.

— Завтра ж неділя,— заперечила я, коли Джем повернув мене, щоб іти додому.

— Попроси сторожа, може, він тебе впустить... Всевидько!..

— Що?

— Ні... нічого.

Джем довго мовчав. Цікаво, про що він думає. Сам скаже, як захоче, мабуть, коли прийдемо додому. Я відчувала, як його рука все сильніше стискувала мою голову... о, це вже надто...

— Джем, що ти робиш?

— Помовч хвилинку, Всевидько,— сказав він, не відпускаючи мою голову. Далі ми йшли мовчки.

— Хвилина вже минула,— сказала я.— Про що ти весь час думаєш? — Я повернулася, хотіла глянути на нього, але було так темно, що я навіть обличчя не розгледіла.

— Мені щось причулося,— сказав він.— Заждімо хвилинку.

Ми стали.

— Чуєш що-небудь? — запитав Джем.

— Ні.

Не пройшли ми й п'яти кроків, як він зупинив мене знову.

— Джем, я бачу, ти хочеш налякати мене. Нічого не вийде — я вже не маленька...

— Помовч,— перебив він мене, і я зрозуміла, що він не жартує.

Ніч була тиха. Я навіть чула, як поруч дихає Джем. Легенький подув вітру торкався моїх ніг, скидалося, що ніч буде вітряна. Це була тиша перед бурею. Ми прислухалися.

— Може, то собака? — сказала я.

— Ні, не те,— відповів Джем.— Коли ми йдемо, я щось чую, а зупинимось — не чую.

— Може, це мій костюм шелестить. О, знаю, це святі за тобою ув'язалися — адже сьогодні такий день...

Мені хотілося заспокоїти не стільки Джема, скільки себе, бо тільки-но ми рушили, я теж щось почула і зрозуміла, що то не костюм шелестить.

— Чи не Сесіл часом?— висловив свою догадку Джем.— Цього разу у нього нічого не вийде. Не поспішай — хай не думає, що ми боїмося.

І ми ледве переставляли ноги. Я не розуміла, як Сесіл досі не наткнувся на нас, якщо він ішов слідом.

— А я тебе бачу, Всевидько,— сказав Джем.

— Як же так? А я тебе не бачу.

— На костюмі смужки сала світяться. Місіс Креншо зробила їх світною фарбою, тепер вони світяться. Я тебе добре бачу, певно, й Сесіл бачить не гірше, тому й тримається на відстані.

Хай не думає, що захопить нас зненацька, і я, обернувшись, гукнула з усієї сили:

— Сесіл Джейкобс — мокра курка!

Ми зупинилися. Ніхто не обізвався, тільки десь біля школи відгукнулася луна: "Мо-о-кра ку-у-рка".

— Зараз я його спіймаю,— сказав Джем.— Ге-е-й!

"Ге-ей-ге-ей-ге-ей",— долинуло від школи.

Щось не схоже на Сесіла — він так довго не терпів би. Якщо вже йому один раз пощастило, то він пророблятиме цей трюк без кінця. Він уже давно скочив би на нас. Джем зупинив мене знову. Потім сказав тихо:

— Всевидько, ти можеш зняти з себе цю бутафорію?

— Можу, але ж на мені майже нічого не лишиться.

— Твоє плаття у мене.

— Я не зможу його надіти в темряві.

— Ну, гаразд,— відповів Джем.

— Джем, тобі страшно?

— Ні. Певно, дуб уже десь недалеко. А там і дорога близько, вуличний ліхтар світить.

Джем говорив повільно, спокійним, рівним голосом. Цікаво, невже він все ще думає, що це Сесіл?

— Джем, давай заспіваємо.

— Не треба, Всевидько. Іди тихо.

Ми посувалися повільно — адже в темряві дуже легко збити палець або спіткнутися об камінь. Ми з Джемом про це не забували, до того ж я була боса. Може, це листя на дереві шелестить, хоч і вітру нема, та й дерев, крім дуба, немає.

Наш невидимий супутник човгав ногами, ніби на ногах у нього були важкі черевики. І він був у грубих полотняних штанях, а шелестіло зовсім не листя — це шаруділи його штани, коли він ішов: шарк-шарк.

Під ногами я відчула холодний пісок — отже, ми були біля дуба. Джем легенько стиснув мою голову. Ми зупинились і прислухалися.

Цього разу шарудіння позад нас тривало. Полотняні штани ще шаркнули кілька разів. Потім стало тихо. А потім наш невідомий супутник побіг прямо на нас. То був не дитячий біг.

— Тікай, Всевидько! Тікай! — крикнув Джем.

Я широко ступила вперед і трохи не впала: руки були наче зв'язані, і в темряві я втратила рівновагу.

— Джем, допоможи! Джем!

Щось зім'яло на мені сітку, заскреготів метал об метал, я впала на землю і відкотилась якнайдалі, намагаючись вивільнитися з дротяної пастки. Десь поруч хтось борсався, бив ногами об землю, шкрябав коріння. Хтось підкотився до мене — це був Джем. Він миттю скочив на ноги і потяг мене за собою, але далеко ми не пішли, бо, хоч голову та плечі я і встигла вивільнити, я все одно заплуталася.

Дорога була вже близько, коли Джем зненацька випустив мою руку і впав. І знову сутичка — вовтузилися поруч, раптом щось хруснуло, і Джем закричав не своїм голосом.

Я кинулася на крик і на когось наскочила, на чийсь м'який і великий живіт. Невідомий з несподіванки зойкнув і хотів схопити мене за руки, але вони були під костюмом. Живіт у нього був м'який, а руки — залізні. Він придушив мене так, що я не могла поворухнутися. Раптом хтось його

схопив ззаду і повалив на землю, я ледве встояла на ногах. Мабуть, це Джем прийшов мені на допомогу.

Іноді трапляється, що людина не відразу зорієнтується. Так сталось і зі мною — я ніби закам'яніла. Шум поступово затихав, хтось захрипів, і знову навкруги тиша й темрява. І серед цієї тиші хтось важко дихає і спотикається. Ось він, здається, підійшов до дуба, схилився на нього і закашлявся так страшно, що аж схлипував і здригався.

— Джем!

Людина важко дихала і не відповідала.

— Джем!

Джем не відповів.

Людина відступила від дуба і почала щось шукати. Потім, застогнавши, потягла по землі щось важке. Я зрозуміла, що під дубом нас четверо.

— Аттікус?..

Важкою, непевною ходою людина попрямувала до дороги.

Я теж рушила до того місця, де, на мою думку, щойно стояв наш загадковий супутник, і, виставивши одну ногу вперед, почала поспіхом нишпорити нею навкруг. Скоро я на когось натрапила.

— Джем?

Я намацала босою ногою штани, пряжку пояса, гудзики, ще щось — не могла зрозуміти що, потім комір і обличчя. На обличчі жорстка щетина — це не Джем. Смерділо перегаром.

Мені здавалося, що я йду в напрямку дороги, хоч я й не зовсім була певна — адже мене багато разів повертали в різні боки. Я все-таки вийшла на дорогу і невдовзі помітила у світлі вуличного ліхтаря чоловіка. Він ішов непевною ходою — заважала якась ноша. Важко ступаючи, невідомий звернув за ріг вулиці. Він ніс Джема. Рука Джема безпорадно звисала і якось дивно погойдувалася.

Коли я дійшла до повороту, чоловік з ношею був уже в нашому дворі. Відчинилися двері, у світлі, що впало на подвір'я, на якусь мить завмерла постать Аттікуса. Потім він швидко збіг східцями вниз, і вони вдвох внесли Джема в будинок.

Коли я підійшла, вони вже зникли в коридорі. Назустріч мені бігла тітка Олександра.

— Подзвони докторові Рейнольдсу! — гукнув Аттікус з кімнати Джема.— Де Всевидько?

— Вона тут! — відповіла тітка Олександра і потягла мене за собою до телефону. Вона так поспішала, що я не встигала за нею.

— Тітонько, ви не турбуйтеся за мене,— сказала я,— дзвоніть швидше.

Вона схопила трубку.

— Юла Мей, прошу доктора Рейнольдса, швидше! Батько дома, Егнес? О господи, де він? Будь ласка, як тільки повернеться, скажи, щоб негайно йшов до нас. Будь ласка, негайно!

Тітка Олександра не називала себе — в Мейкомбі люди знали одне одного по голосу.

З кімнати Джема вийшов Аттікус.

Не встигла тітка Олександра закінчити розмову, як узяв трубку Аттікус. Швидко натиснув кілька разів на важіль і промовив:

— Юла Мей, будь ласка, з'єднайте мене з шерифом. Гек? Це Аттікус Фінч. Хтось напав на моїх дітей. Джема поранили. Між нашим будинком і школою. Я не можу одійти від хлопця. Прошу, поїдьте за мене подивіться, може, він ще не втік далеко. Сумніваюся, що ви його там знайдете, але коли знайдете, я хотів би глянути на нього. Закінчую, мені треба йти. Дякую, Гек.

— Аттікус, Джем помер?

— Ні, Всевидько. Доглянь за нею, сестро,— гукнув він, поспішаючи коридором.

Тремтячими пальцями тітка Олександра почала розплутувати мій пошматований костюм на погнутій дротяній сітці.

— Як ти себе почуваєш, дитино моя? У тебе нічого не болить? — питала тітка, звільняючи мене від лахміття.

Нарешті я вилізла з нього і полегшено зітхнула. Руки заніміли, на них виднілися невеличкі шестикутні відбитки. Я потерла їх, і стало трохи легше.

— Тітонько, Джем не помер?

— Ні, дитино, ні, він просто знепритомнів. Не знаю, наскільки серйозно його поранено, прийде доктор Рейнольдс— і ми про все дізнаємося. Що з вами сталося, Джін Луїзо?

— Не знаю.

Більше вона ні про що не питала. Принесла мені одежу; якби я була тоді трохи уважніша, то нагадала б їй, що вона зробила: тітку так приголомшила ця подія, що вона принесла мій комбінезон!

— Візьми, дитино, вдягнися,— сказала, подаючи мені одежу, яку так ненавиділа.

Тітка заспішила до Джема, потім вийшла до мене в передпокій. Погладила мене і знову зникла в кімнаті Джема.

Перед будинком зупинилася машина. Я знала ходу містера Рейнольдса так само добре, як і ходу свого батька. Він помагав нам з Джемом з'явитися на білий світ і пройти через усі відомі людині дитячі хвороби, він лікував Джема, коли той випав з нашої хатки на платані, з ним ми завжди були добрі друзі. Це тому, казав доктор Рейнольдс, що ми податливі, а то все було б інакше, проте ми не дуже цьому вірили.

Доктор зупинився на порозі.

— О господи! — вихопилось у нього. Він хотів підійти до мене, але зараз же додав:— Ну, ти, я бачу, хоч на ногах стоїш,— і повернув у другий бік. Доктор знав у нашому домі кожен закуток. Знав і те, що коли у мене були якісь прикрощі, то Джем вважав їх своїми.

Здавалося, минула вічність, перш ніж доктор Рейнольдс повернувся.

— Джем помер? — запитала я.

— І не збирається,— сказав доктор, присідаючи навпочіпки переді мною.— У нього на лобі гуля така самісінька, як у тебе, і ще поламана рука. А поглянь сюди, Всевидько... та ні, не повертай голови, дивися вбік. А тепер сюди. У нього складний перелом, судячи з усього, в лікті. Враження таке, ніби хтось намагався викрутити йому руку... тепер дивись на мене.

— То він не помер?

— Та ні ж! — Доктор Рейнольдс підвівся.— Сьогодні ми не так багато можемо зробити, треба покласти його якнайзручніше. Крім того, треба зробити рентгенівський знімок... Руку, певно, доведеться на деякий час узяти в гіпс. Ти тільки не турбуйся, рука заживе, й сліду не буде. У хлопців його віку швидко загоюється.

Розмовляючи, доктор Рейнольдс весь час пильно дивився на мене і мацав мою гулю, яка ставала дедалі більша.

— А як ти почуваєш, у тебе всі кістки цілі? — пожартував він.

Я всміхнулась.

— Отже, ви гадаєте, він живий?

Доктор Рейнольдс надів капелюх.

— Звичайно, я можу й помилитись, але, думаю, він навіть дуже живий. Симптоми недвозначні. Піди подивись на нього, а коли я повернуся, ми разом вирішимо остаточно.

Хода у доктора Рейнольдса була легка, молодеча. Цього не скажеш про містера Гека Тейта. Під його важкими кроками стогнали східці, він незграбно відчинив двері і так само, як доктор Рейнольдс, сказав "О господи!", потім запитав:

— Ну, Всевидько, ти жива-здорова?

— Так, сер, я піду до Джема, Аттікус і всі там.

— І я з тобою,— сказав містер Тейт.

Тітка Олександра завісила лампу в головах у Джема рушником, і в кімнаті стало напівтемно. Джем лежав на спині. Одна щока у нього була розбита. Ліва рука трохи зігнута в лікті, але не в той бік, куди треба. Джем лежав похмурий.

— Джем...

— Він тебе не чує, Всевидько,— сказав Аттікус.— Він вимкнутий, як вимикають світло. Опритомнів було, але доктор Рейнольдс знову його усипив.

— Так, сер.

Я відійшла. Кімната Джема була велика і квадратна. Тітка Олександра сиділа в кріслі-гойдалці біля каміна. В кутку, нахилившись до стіни, стояв чоловік, який приніс Джема. Він був не з місцевих, я його не знала, певно, приїхав на вечір і випадково опинився поблизу, коли все трапилося. Почув наш крик і прибіг рятувати.

Аттікус стояв біля Джемового ліжка.

Містер Гек Тейт зупинився на порозі. В руках він тримав капелюх, кишеня штанів відстовбурчилася — там був ліхтарик. Містер Тейт був у мисливській куртці, бриджах і високих чоботях.

— Заходьте, Гек,— запросив Аттікус.— Ну, як? Знайшли когось? Не уявляю, який негідник міг учинити таку підлоту, але сподіваюся, ви знайшли його.

Містер Тейт гмикнув. Пильно глянув на чоловіка в кутку, кивнув йому головою, обвів поглядом кімнату — подивився на Джема, тітку Олександру, нарешті на Аттікуса.

— Сідайте, містер Фінч,— запропонував він люб'язно.

— Сідайте всі,— сказав Аттікус.— Ось вам стілець, Гек. Я принесу ще один із вітальні.

Містер Тейт сів за письмовий стіл Джема. Він ждав, поки повернеться і сяде Аттікус. Я не розуміла, чому батько не приніс стільця для чоловіка, що стояв у кутку, але Аттікус, певно, знає, що робить,— він краще обізнаний із звичаями і вдачею навколишніх фермерів, ніж я. Приїде, бувало, такий клієнт до батька, прив'яже мула десь на подвір'ї, під платаном, і не заходить у дім — так і розмовляють з Аттікусом на задній веранді. Цьому, певно, було затишніше стояти в кутку.

— Містер Фінч,— сказав шериф,— я хочу розповісти, що я там знайшов. Найшов дитяче плаття — воно там у машині. Це твоє плаття, Всевидько?

— Так, сер, якщо це плаття рожеве з мереживом, то це моє,— відповіла я.

Містер Тейт поводився так, ніби давав свідчення в суді. Він любив розповідати все по-своєму, і щоб ні прокурор, ні захист йому не заважали, хоч, правда, така манера висловлюватися вимагала іноді чимало часу.

— Крім того, я знайшов там кілька дивних клаптиків тканини невиразного темно-брунатного кольору...

— Це з мого костюма, містер Тейт.

Руки містера Тейта ковзнули по колінах. Потім він потер ліву руку і почав оглядати поличку каміна, далі його, здається, зацікавив і сам камін. Нарешті почав обмацувати пальцями довгого носа.

— В чому річ, Гек? — запитав Аттікус.

Містер Тейт почухав потилицю.

— Там під дубом лежить Боб Юел, між ребрами у нього стирчить кухонний ніж. Юел мертвий, містер Фінч.

РОЗДІЛ XXIX

Тітка Олександра підвелась і одразу вхопилася руками за поличку каміна. Містер Тейт хотів їй допомогти, але вона дала зрозуміти, що допомога їй не потрібна. Вперше в житті Аттікуса зрадила природжена чемність: він як сидів, так і лишився сидіти.

Я чомусь пригадала слова Боба Юела: я розправлюся з Аттікусом, хай навіть доведеться чекати нагоди до кінця своїх днів. І містер Юел мало не здійснив свого наміру. Але це було останнє, що він устиг зробити.

— Ви не помилилися? — запитав Аттікус трохи невпевнено.

— Він мертвий,— сказав містер Тейт.— Його більше нема. Більше він не кривдитиме ваших дітей.

— Я не про це...

Аттікус говорив як у сні. Роки беруть своє. Це особливо помітно, коли у нього важко на душі. Прямі, суворі лінії його підборіддя обм'якли, зморшки на обличчі стали глибші, і хоч волосся було чорне, як смола, в очі впадали сиві скроні.

— Може, перейдемо до вітальні? — мовила нарешті тітка Олександра.

— З вашого дозволу,— заперечив містер Тейт,— я хотів би, щоб ми лишалися тут, якщо наша присутність не заважатиме Джемові. Я хотів би глянути на його рани, а тим часом Всевидько розповість нам, як усе сталося.

— Дозвольте мені залишити вас? — запитала тітка Олександра.— Зараз я тут не потрібна. Буду в своїй кімнаті, Аттікус,— Тітка Олександра дійшла до дверей, але зупинилась і обернулась.— Знаєш, Аттікус, у мене було передчуття. Це я... винна... треба було мені...

Містер Тейт підняв руку.

— Ідіть відпочивати, місіс Олександро. Ясна річ, ви перехвилювались. І не мучте себе, бо коли людина надто зважає на всілякі передчуття, то стає схожа на кота, що намагається спіймати себе за хвіст. А ти, Всевидько, спробуй розповісти нам, як усе було, поки не забула. Домовилися? Ви бачили, що він за вами йде?

Я підійшла до батька, і він обняв мене. Я тицьнулася головою йому в коліна.

— Тільки-но ми рушили додому, як я згадала, що забула в школі туфлі. Сказала про це Джемові, і ми вернулись, але не встигли зайти в школу, як погасло світло. Джем сказав, що їх можна буде забрати завтра...

— Дочко, підніми голову, а то містер Тейт не чує тебе,— сказав Аттікус.

Я залізла батькові на коліна.

— Потім Джем сказав, щоб я помовчала хвилинку. Я думала, що він про щось думає, бо Джем завжди так: мовчи, коли я думаю. А потім він сказав, що чує якесь шарудіння. Ми думали, що то Сесіл.

— Який Сесіл?

— Сесіл Джейкобс. Він уже один раз налякав нас увечері, і ми думали, що це знову він. Сьогодні він був коровою. Приз за найкращий костюм — двадцять п'ять центів. Не знаю, кому дістався приз...

— А де ви були, коли подумали, що то Сесіл?

— Недалеко від школи. Я йому ще й гукнула щось...

— Не пам'ятаєш, що саме?

— Сесіл Джейкобс — жирна курка, здається, так. Але ніхто не відповів... Тоді Джем закричав йому: "Гей", так голосно, як тільки міг...

— Хвилинку, Всевидько,— перебив мене містер Тейт.— Містер Фінч, ви чули, як вони кричали?

Аттікус сказав, що не чув. У нього в кімнаті було ввімкнуто радіо. І в тітки Олександри, в спальні, теж. Він це добре пам'ятає, бо вона попросила його стишити звук, щоб могла чути своє радіо. Аттікус усміхнувся:

— Я люблю, щоб звук був гучний.

— Цікаво, чи чув хто-небудь із сусідів? — запитав містер Тейт.

— Навряд, Гек. Майже всі вони ввечері слухають радіо або рано лягають спати. Хіба що Моді Аткінсон, та й то я сумніваюся.

— Розповідай далі, Всевидько,— попросив містер Тейт,

— Ну, після того як Джем гукнув, ми пішли далі. Містер Тейт, я ж була в костюмі, вся закутана, і то почула. Кроки почула. Ми йдемо — і за нами хтось іде, ми зупинимося — і той зупиняється. Джем сказав, що мене було видно в темряві — світився мій костюм, місіс Креншо так пофарбувала його. Я була шинкою.

— Як це? — здивувався містер Тейт.

Аттікус пояснив йому, в якій ролі я виступала, і описав моє вбрання.

— Якби ви побачили її, коли вона повернулася додому,— сказав він,— вся ця конструкція перетворилася в якесь місиво.

Містер Тейт потер рукою підборіддя.

— Спочатку я не міг зрозуміти, звідки на ньому такі чудні мітки. Рукава в маленьких дірочках. І в них у кількох місцях чимсь поколоті руки. Дозвольте мені глянути на цей витвір, сер.

Аттікус приніс рештки мого спорядження. Містер Тейт крутив його на всі боки, намагаючись уявити його первісну форму.

— Судячи з усього, ця річ врятувала їй життя,— сказав він.— Подивіться.

І він тицьнув пальцем в те місце, де на темній дротяній сітці виднілася блискуча подряпина.

— Боб Юел знав, що робить,— промимрив містер Тейт.

— Він збожеволів,— сказав Аттікус.

— Насмілюся не погодитися з вами, містер Фінч, він не збожеволів. Він просто страшенний негідник. Покидьок смердючий, нализався і розійшовся — подався дітей убивати. Зустрітися з вами сам на сам він би ніколи не наважився.

Аттікус похитав головою.

— Не віриться, щоб людина могла...

— Містер Фінч, є такі люди, яких треба розстрілювати, не роздумуючи, хоч на них і кулі шкода. Саме до цієї породи й належав Юел.

— Я думав, що, пригрозивши мені, він схаменеться. А коли й ні, то мав би діло зі мною.

— Цькувати бідну негритянку — на це він здатен, або залізти в будинок судді Тейлора, сподіваючись, що там нікого нема. А ви хочете, щоб він зустрівся з вами віч-на-віч серед білого дня.— Містер Тейт зітхнув.— Розказуй далі, Всевидько. Отже, ти чуда, як він за вами йшов...

— Так, сер. Коли ми опинилися під дубом...

— А звідки ви в такій темряві могли знати, що ви вже під дубом?

— Я йшла боса, а Джем каже, що під деревом земля завжди холодніша.

— Я бачу, нам доведеться призначити його помічником шерифа. Що ж далі?

— Потім на мене щось накинулося, зім'яло мій костюм... здається, я присіла... чую, під деревом якась метушня, наче бійка, хтось когось б'є біля дуба. Джем відшукав мене і потяг до шляху. В цей час хтось... містер Юел, напевно, збив його й повалив на землю, якийсь час вони вовтузилися, а тоді щось хряснуло... Джем закричав не своїм голосом.

Я затнулася. Тільки тепер зрозуміла, що тоді хряснуло. Джемова рука.

— Ну от, Джем як закричить, і більше я його не чула, а потім... мене схопив, мабуть, містер Юел і почав душити, певно, й задушив би, але хтось його збив з ніг і повалив на землю. Мабуть, Джем виручив. Більше я нічого не знаю...

— А що було далі? — Містер Тейт втупив у мене очі.

— Хтось там ходив, спотикався, відсапувався і кашляв так, що аж страшно. Спочатку я думала, що то Джем, але по голосу зрозуміла, що то був не він, і почала шукати його на землі. Думала, може, Аттікус прийшов нам на допомогу і так стомився, що...

— Хто то був?

— Оцей чоловік, містер Тейт, він сам скаже, як його звуть.

Я показала пальцем на чоловіка, що стояв у кутку, але швидко опустила руку, поки Аттікус не помітив, бо він не схвалює таких речей. Вказувати пальцем нечемно.

Чоловік усе ще стояв біля стіни. Відтоді, як я ввійшла до кімнати, він не зрушив з місця — обперся об стіну та так і стояв, схрестивши на

грудях руки. Коли я на нього показала, він опустив руки і притиснув їх долонями до стіни. Руки у нього були білі, ніби він ніколи не бував на сонці, і їх білизна чітко вирізнялася на тлі кремової стіни в напівтемній кімнаті.

Я перевела погляд з рук на його штани кольору хакі, вони були в піску, на роздерту сорочку. Він був худий, обличчя таке ж біле, як і руки, тільки гостре підборіддя трохи темніше. Худі, запалі щоки, великий рот, западини на скронях, а сірі очі такі невиразні — мені навіть здалося, що він сліпий. На маківці ріденьке волосся, наче пух.

Коли я показала на нього пальцем, його спітнілі долоні ковзнули по стіні, лишаючи брудні довгасті плями, потім він заклав великі пальці за пояс. Його обличчя скривилося, ніби він зачув неприємне скреготіння, але скоро напруження зникло. Здивована, я не могла одвести від нього погляду. На його обличчі з'явилася квола усмішка, а потім риси обличчя нашого сусіда почали розпливатися: несподівані сльози затьмарили мої очі.

— Здрастуй, Страхолюд! — сказала я.

РОЗДІЛ XXX

— Містер Артур, доню,— лагідно поправив мене Аттікус.— Джін Луїзо, це містер Редлі. Сподіваюсь, тебе він уже знає.

Якщо Аттікус в таку годину міг представити мене Страхолюду Редлі за всіма правилами етикету, то він... Аттікус лишається вірним собі за всяких обставин.

Обличчя містера Артура знову засвітилося лагідною усмішкою, і я, не знаю чого, під його поглядом зірвалася з місця і побігла до Джема. Мені було ніяково, і, щоб приховати свою ніяковість, я стала поправляти ковдру.

— Ні, ні, не турбуй його! — сказав Аттікус.

Містер Тейт сидів, крізь рогові окуляри пильно розглядаючи Страхолюда. Він хотів щось сказати, коли в передпокої почулася хода доктора Рейнольдса.

— Всі тут,— гукнув він з порога.— Добрий вечір, Артур, я тебе перший раз не помітив.

Голос у доктора Рейнольдса був такий же гучний і бадьорий, як і його хода, він пролунав так, ніби доктор вітався з Страхолюдом щодня все своє життя, і це здивувало мене навіть більше, ніж те, що я опинилася в одній кімнаті з Страхолюдом. Він, певно, теж інколи хворіє. А може, й ні.

Доктор Рейнольдс тримав у руках великий пакунок — щось загорнуте в газету. Він поклав пакунок на письмовий стіл Джема і зняв піджак.

— Тепер ти віриш, що він живий? Хочеш, розкажу, як я дізнався про це? Я почав оглядати його, а він як потягне мене ногою. Довелось усипити його та ще й добре — не можна було навіть торкнутись. А тепер тікай звідси!

— Е-е...— почав Аттікус, кинувши оком на Страхолюда.— Ходімо на веранду, Гек, ще не холодно, стільців там досить.

Цікаво, подумала я, чому Аттікус запрошує нас на веранду, а не до вітальні, потім догадалася: у вітальні надто яскраве світло.

Ми слідом за містером Тейтом вийшли з кімнати. Аттікус стояв біля дверей і хотів вийти перший, але передумав і пропустив містера Тейта вперед.

Дивна істота людина: навіть за незвичайних обставин вона робить те, до чого звикла. Я не була винятком.

— Ходімо, містер Артур,— несподівано для себе мовила я.— Ви самі не знайдете дороги на веранду, я вас проведу.

Він глянув на мене згори вниз і кивнув головою.

Я повела його через передпокій, повз вітальню.

— Сідайте, містер Артур, ось крісло, вам буде зручно в ньому.

Таким я колись і уявляла його: він сидить на веранді... а погода... яка погода, містер Артур!

Погода й справді була чудова. Все це трохи скидалося на сон, не знаю чому, я запропонувала йому крісло, яке стояло осторонь. І тут було темніше. В темряві Страхолюд почуватиме себе затишніше.

Аттікус сидів у гойдалці, а містер Тейт поряд, у кріслі. На них падало яскраве світло з вікна вітальні. Я сиділа віддалік, поруч із Страхолюдом.

— Ось що, Гек,— промовив Аттікус,— я гадаю, перше, що треба зробити... о господи, забув, що хотів сказати...— Він зсунув на лоб окуляри і притиснув пальцями очі.— Джемові ще й тринадцяти немає... ба ні, йому вже тринадцять... точно не пам'ятаю. У всякому разі, цією справою займеться окружний суд.

— Чим, містер Фінч? — Містер Тейт зняв праву ногу з лівої і нахилився наперед.

— Зрозуміло, це чистий самозахист, і все-таки я повинен піти в контору і глянути, яка це стаття...

— Містер Фінч, ви що? По-вашому, Боба Юела вбив Джем? Ви справді так думаєте?

— Ви ж самі чули, що Всевидько сказала. Тут сумніву бути не може. Вона сказала: Джем прийшов їй на допомогу, збив його і повалив на землю... певно, якось пощастило йому в темряві вихопити у Юела ніж... завтра все з'ясуємо...

— Все це не так, містер Фінч,— запевнив містер Тейт.— Джем не вбивав Боба Юела.

Якусь мить Аттікус мовчав. Він дивився на містера Тейта так, ніби силкувався збагнути, що той сказав. А потім похитав головою.

— Гек, це дуже люб'язно з вашого боку, у вас добре серце і благородні наміри, але нічого такого робити не слід.

Містер Тейт підвівся, підійшов на край веранди, плюнув у кущі, засунув руки в кишені і повернувся до Аттікуса.

— Чого робити не слід? — запитав він.

— Гек, пробачте за різкість,— сказав Аттікус просто,— але я не допущу, щоб цю справу зам'яли. Це було б проти моєї совісті.

— Ніхто й не збирається щось зам'яти, містер Фінч.

Містер Тейт говорив спокійно, а його широко розставлені ноги, здавалося, вросли в підлогу. Дивний поєдинок відбувався між моїм батьком і шерифом.

Тепер уже Аттікус підвівся і попрямував до краю веранди. Він гмукнув і теж плюнув у двір. Потім засунув руки в кишені, підійшов до містера Тейта.

— Гек, хоч ви й не сказали всього, але я знаю, про що ви думаєте. Дякую, Джін Луїзо,— звернувся він до мене,— ти кажеш, що Джем одірвав від тебе містера Юела і повалив його?

— Так, сер, я так подумала... я...

— Ви чуєте, Гек? Щиро дякую вам, але я не хочу, щоб мій син вступав у життя з нечистою совістю. Найкращий вихід — викласти все так, як було. Хай люди знають, хай буде суд. У нього попереду життя, і я не хочу, щоб люди шепотілися за його спиною, щоб хто-небудь сказав: "А, Джем Фінч... його батько добре заплатив і виручив сина". Чим скоріше ми з цим покінчимо, тим краще.

— Містер Фінч,— спокійно мовив містер Тейт,— Боб Юел сам наткнувся на свій ніж. Він сам себе заколов.

Аттікус одійшов у куток веранди. Його погляд зупинився на гілочці гліцинії. Які ж вони вперті обидва, і кожен на свій лад. Цікаво, хто перший поступиться. Впертість Аттікуса була спокійна, непоказна, проте інколи він виявляв завзятість Канінгемів. Містер Тейт був такий же впертий, як і мій батько, але йому бракувало витримки, він довго не роздумував.

— Гек,— сказав Аттікус, стоячи до нас спиною,— зам'яти цю справу означало б відрізати Джемові той шлях у життя, до якого я його готую. Іноді мені здається, що я нікчемний батько, але у моїх дітей немає нікого, крім мене. Перш ніж подивитися на когось, Джем завжди дивиться на мене, а я намагаюся жити так, щоб мені не соромно було подивитися синові в очі... Якщо зараз я дозволю собі щось таке, то вже не зможу, як раніше, спокійно зустріти його погляд, отже, я втрачу сина. А я не хочу втрачати ні сина, ні Всевидька, адже у мене, крім них, немає нікого.

— Містер Фінч,— містер Тейт все ще стояв, широко розставивши ноги, ніби вріс у підлогу,— Боб Юел упав і наткнувся на свій власний ніж. Я можу це довести.

Аттікус обернувся. Ще глибше засунувши руки в кишені, він сказав:

— Гек, невже ви не можете мене зрозуміти? У вас теж є діти, однак я старший за вас. Коли мої діти стануть дорослими, я буду вже зовсім старий, якщо я взагалі доживу до того часу, але зараз я... якщо вони перестануть мені вірити, вони вже не віритимуть нікому. Джем і Всевидько знають же, як усе це сталося. Коли вони довідаються, що я розповідаю людям цю історію не так... тоді можна буде вважати, що у мене немає дітей. Я не можу бути на людях одним, а вдома іншим.

Містер Тейт легенько хитнувся, став навшпиньки, опустився на п'яти, потім терпляче сказав:

— Він кинув Джема на землю і спіткнувся об коріння, ось дивіться, я покажу.

Містер Тейт витяг з бокової кишені довгий складаний ніж. У цей час зайшов доктор Рейнольдс.

— Цей негід... небіжчик там під дубом, доктор, це одразу, коли ввійти на шкільний двір. Ліхтарик у вас є? Візьміть краще мій.

— Я, мабуть, під'їду машиною і ввімкну фари,— сказав доктор Рейнольдс, проте ліхтарик містера Тейта він узяв.— З Джемом усе гаразд. Він, певно, до ранку не прокинеться, але ви не хвилюйтесь. Гек, це у вас ніж, яким убито Юела?

— Ні, сер, той стирчить у ньому. По рукоятці видно, що то звичайний кухонний ніж. Кен із своєю тачкою, мабуть, уже там, доктор, до побачення.

Містер Тейт швидким рухом одкрив ніж.

— Ось як це було,— сказав він і, тримаючи в лівій руці ніж, удав, що спіткнувся. Рука з ножем смикнулася вперед і вниз.

— Тепер бачите? Він його сам собі встромив між ребра, навалившись усім тілом.

Містер Тейт закрив ніж і сховав його в кишеню.

— Всевидько тільки вісім років,— сказав він.— Вона перелякалась і не могла до ладу розібрати, як воно було.

— Ви її не знаєте,— похмуро сказав Аттікус.

— Я не кажу, що вона щось вигадала, я кажу, що вона злякалась і не могла розібратися в тому, що відбувалося. До того ж було темно, хоч в око стрель... Тут свідком може бути тільки людина, яка добре бачить у темряві...

— Цього не буде,— сказав тихо Аттікус.

— Тьху, хай йому чорт! Та я не про Джема дбаю!

Містер Тейт так тупнув ногою, що в спальні міс Моді загорілося світло. І у міс Стефані Крофорд теж засвітилось. Аттікус і містер Тейт глянули через дорогу, потім один на одного. Помовчали.

Потім містер Тейт заговорив ледь чутно:

— Мені дуже неприємно сперечатися з вами в такий час. Цього вечора ви пережили таке, чого й ворогові не побажаєш. Не знаю, як ви ще на ногах стоїте. Але одне я знаю: ви зараз не можете розібратися в найпростіших речах, а зробити це треба, і неодмінно сьогодні, бо завтра буде пізно. У Боба Юела між ребрами стирчить кухонний ніж.

Містер Тейт додав, що це просто несерйозно з боку Аттікуса думати, ніби хлопець такого зросту і такої комплекції, як Джем, до того ж із зламаною рукою, міг у темряві подужати дорослого чоловіка.

— Гек,— раптом звернувся до нього Аттікус,— а що це у вас за складаний ніж, яким ви так розмахували? Звідки він у вас?

— Відібрав у одного п'яного,— спокійно відповів містер Тейт.

Я силкувалася пригадати. Містер Юел накинувся на мене... потім упав... певно, Джем підвівся і прибіг мені на допомогу. Принаймні я так думала...

— Гек?

— Я ж сказав, що відібрав ніж сьогодні ввечері у одного п'яного. А Юел знайшов, мабуть, кухонний ніж десь на звалищі. Нагострив його і чекав нагоди... саме так — чекав нагоди.

Аттікус повернувся до гойдалки і сів. Руки важко опущені між колін, очі дивляться вниз. Такі ж повільні були його рухи і тієї ночі, біля тюрми, коли мені здалося, що він цілу вічність згортав газету, поки нарешті кинув її на стілець.

Містер Тейт незграбно, але тихо ходив по веранді.

— Цю справу вирішую я, містер Фінч, а не ви. Я вирішую, я і відповідаю. Оскільки ви не поділяєте моїх поглядів, то й зробити ви мало що можете. Якщо ж усе-таки спробуєте, я вам скажу у вічі, що ваші слова — неправда. Це не Джем ударив ножем Боба Юела, хлопець ніякого відношення до цього не має, затямте це добре. Єдине, що хотів Джем,— якнайскоріше й без пригод добратися додому.

Містер Тейт перестав ходити по веранді. Він зупинився перед Аттікусом, спиною до нас.

— Я не дуже добра людина, сер, але я шериф округу Мейкомб. Прожив тут усе своє життя, а мені незабаром уже сорок три. Знаю все, що тут діялося не тільки за мого життя, але й до мого народження. Той чорний хлопчина загинув ні за що, а людина, на совісті якої лежить його смерть, тепер сама віддала богові душу. Цього разу, містер Фінч, хай мертві ховають мертвих. Хай мертві ховають мертвих.

Містер Тейт підійшов до гойдалки і взяв свій капелюх, що лежав біля Аттікуса. Поправив волосся, надів капелюх.

— Я ще ніколи не чув, щоб хто-небудь сказав, що відвернути злочин — протизаконна дія. А саме це і є те, що він зробив. Чи, може, ви скажете, що обов'язок велить мені не замовчувати цей факт, а розголосити по всьому місту? А знаєте, що тоді буде? Юрба жінок з усього міста, в тому числі і моя дружина, збереться негайно коло його дому, вони закидають його пирогами й тортами. Мені так здається, містер Фінч, що витягти на показ усьому люду скромну, тиху людину, яка вчинила добре діло для вас і для всього міста, було б просто гріх. Цей гріх я не можу взяти на себе. Був би це не він — справа інша. А з цією людиною так не можна, містер Фінч.

Містер Тейт, здавалося, хотів протерти дірку в підлозі носком черевика. Потім смикнув себе за ніс, потер ліве плече.

— Можливо, я й невелика цяця, містер Фінч, і все-таки я поки що шериф округу Мейкомб, і Юел сам упав на свій власний ніж. На добраніч, сер!

Містер Тейт перейшов веранду і вийшов у двір. Грюкнули дверцята автомобіля, і він поїхав.

Аттікус ще довго сидів, дивлячись на підлогу. Нарешті він підвів голову.

— Всевидько,— сказав він,— містер Юел упав на власний ніж. Ти це розумієш?

У батька був такий вигляд, що я зрозуміла: його треба підбадьорити. Я підбігла до нього, обняла і поцілувала так міцно, як тільки могла.

— Звичайно, розумію,— заспокоїла я його.— Містер Тейт сказав усе правильно.

Аттікус звільнився і глянув на мене.

— Що ти маєш на увазі?

— Ну, це було б усе одно, що вбити пересмішника, так же?

Аттікус потерся щокою об мою голову. Потім підвівся й пішов у темний куток веранди, і знову його хода стала легка і молодеча.

Перш ніж зайти в дім, він зупинився перед Страхолюдом Редлі.

— Дякую вам за моїх дітей, Артуре,— сказав він.

РОЗДІЛ XXXI

Страхолюд Редлі зачовгав ногами, і видно було, як у світлі, що падало з вікна вітальні, заблищав його лоб. Кожен його рух був якимсь невпевненим, Редлі немов боявся, що його рука чи нога попаде не туди, куди треба. Раптом він закашлявся, його душив страшний, хриплий кашель, і він мусив знову сісти. Рука Артура потяглася до кишені, він дістав хусточку, покашляв у неї і витер лоб. Його ніколи не видно було, я

звикла до цього, і тепер навіть не вірилося, що він тут, поряд зі мною. І за весь час жодного звуку.

Він знову підвівся. Повернувся до мене і кивнув на двері.

— Ви хочете побажати Джемові на добраніч, містер Артур? Ходімо.

Я повела його через передпокій. Біля Джемового ліжка сиділа тітка Олександра.

— Заходьте, Артуре,— сказала вона.— Він ще спить. Доктор Рейнольдс дав йому міцного снотворного. Джін Луїзо, батько у вітальні?

— Так, напевно, там.

— Піду до нього на хвилинку. Тут доктор Рейнольдс залишив якісь...— Далі з передпокою нічого вже не було чути.

Страхолюд подався непомітно в куток і, витягнувши шию, не зводив очей з Джема. Я взяла його за руку, вона була тепла, дивна річ — така біла і водночас тепла. Я легенько потягла його, він не опирався, і ми підійшли до ліжка.

Доктор Рейнольдс спорудив над рукою Джема щось на зразок намету, певно, щоб ковдра не торкалася руки. Страхолюд нахилився й оглянув його зверху. Його обличчя виражало неприховану цікавість і переляк, ніби він ніколи не бачив живого хлопця. Він навіть рота відкрив і розглядав Джема з голови до ніг. Підняв руку, але відразу й опустив.

— Ви можете погладити його, містер Артур, він спить. Якби не спав — нізащо не дозволив би...— Сама не знаю чому я стала йому про це говорити,— А зараз можна, та ви не бійтеся.

Його рука нерішуче завмерла над головою Джема.

— Не бійтеся, сер, він спить.

Страхолюд ніжно погладив Джема по голові.

Я вже починала розуміти його без слів. Другою рукою він дужче стиснув мою і дав мені зрозуміти, що він уже хоче йти.

Невпевнено ступаючи, він вийшов за мною на веранду і зупинився, все ще тримаючи мене за руку.

— Ти відведеш мене додому?

Він сказав це тихо, майже пошепки, голосом дитини, яка боїться темряви.

Я поставила ногу на верхній східець веранди і зупинилась. Я могла водити його за руку в своїй хаті, але водити за руку по вулиці — ні!

— Містер Артур, зігніть свою руку, отак. Чудово.

Я взяла його під руку.

Йому довелося трохи пригнутися, щоб мені було зручно, і якщо міс Стефані Крофорд стежить за нами з вікна, то хай бачить, як Артур веде мене по вулиці, веде як справжній джентльмен.

Так ми дійшли до ліхтаря на розі вулиці. Скільки разів стояв тут Діл, обнімаючи товстий ліхтарний стовп, усе виглядав, чекав, сподівався. А скільки разів ми з Джемом ходили цією доріжкою, але у двір до Редлі я заходила вдруге в своєму житті. Ми з містером Артуром піднялися східцями, що вели на веранду. Він намацав ручку парадних дверей. Потім

відпустив мою руку, відчинив двері, ввійшов у дім і зачинив за собою двері. Більше я його ніколи не бачила.

Так уже заведено: якщо у вас хтось помре — сусіди несуть вам їжу, хтось захворів — несуть квіти, а коли нічого такого не трапляється — люди просто час від часу дарують щось одне одному. Страхолюд був нашим сусідом. Він подарував нам дві ляльки з мила, поламаний годинник з ланцюжком, дві монетки по одному пенні — на щастя, а також життя. Але сусіди повинні відповідати на подарунок подарунком. Ми ніколи не клали в дупло те, що звідти брали, і ніколи нічого йому не дарували; це мене мучило.

Я повернулася, щоб бігти додому, але на якусь мить затрималась. Переді мною в мерехтливому світлі ліхтарів тяглася наша вулиця, і вогники бігли в далечінь, до самого міста. Я вперше побачила свій квартал з цього місця. Ось будинки міс Моді, міс Стефані, а ось і наш, навіть гойдалку на веранді видно, а за нашим — будинок міс Рейчел, його добре видно, я навіть розгледіла будинок місіс Дюбоз.

Я обернулася. Ліворуч від дверей було вікно з зачиненими віконницями. Я підійшла, стала перед ним, потім оглянулася. Вдень, певно, звідси видно все аж до самої пошти.

Вдень... і раптом ніч розступилася в моїй уяві, настав день. Сусіди заклопотані своїми повсякденними справами. Міс Стефані квапливо переходить дорогу, щоб скоріше розповісти міс Рейчел останні новини. Міс Моді схилилася над своїми азаліями. Літо. Ось біжать по тротуару, підскакуючи, двоє дітей, а назустріч їм, ще далеченько, йде чоловік. Він махає їм рукою, а вони біжать наввипередки йому назустріч.

Ще стоїть літня пора. Ідуть двоє дітей, підходять ближче. Хлопець плентає по тротуару — тягне за собою вудку. Чоловік жде їх. Стоїть руки в боки і жде. Літо, і діти граються на подвір'ї, ось уже їх троє, певно,

приятель появився. Розігрують якусь чудернацьку сценку, самі вигадують, самі й грають.

Осінь, і двоє дітей сваряться на тротуарі перед будинком місіс Дюбоз. Хлопець допомагає своїй сестрі стати на ноги, і вони йдуть додому. Осінь, діти щодня поспішають до школи, там, за рогом вулиці, вони зникають, там же через деякий час вони знову появляються. По їхніх обличчях завжди вгадаєш, який був для них день — сумний чи веселий. Біля дуба вони зупиняються — радісні, збуджені, насторожені.

Зима, діти тремтять від холоду біля хвіртки — чорні силуети на тлі палаючого будинку. Зима, чоловік виходить на середину вулиці, падають на землю його окуляри. Чоловік стріляє і вбиває собаку.

Знову літо, і він бачить, як у його дітей розривається серце. Знову осінь, дітям потрібна його, Страхолюда, допомога.

Аттікус має слушність. Якось він сказав: щоб по-справжньому зрозуміти людину, треба самому влізти в її шкуру та ще трохи й походити в ній. Я тільки постояла на веранді Редлі, проте й цього було досить.

Вогні вуличних ліхтарів стали розпливатися: починалася мжичка. Повертаючись додому, я раптом відчула, що вже стара. Помічаю на кінчику носа маленькі крапельки, починаю дужче косити очима — паморочиться в голові, і я перестаю. Думаю, скільки цікавого я розповім Джемові завтра. Уявляю, як він розсердиться, коли дізнається, що прогавив таку нагоду. Знаю, кілька днів не розмовлятиме зі мною. Іду додому і думаю: ми з Джемом ще будемо рости, але нам мало чого лишилося навчитися, хіба що алгебри.

Я побігла вгору по східцях, і ось я вже дома. Тітка Олександра відпочиває, в кімнаті Аттікуса темно. Заглянула до Джема — може, він прокинувся. Біля Джема, читаючи книгу, сидів Аттікус.

— Джем ще не прокидався?

— Ні, спить сном праведника. До ранку не прокинеться.

— А ти весь час сидітимеш біля нього?

— Посиджу ще годину-дві. Іди спати, Всевидько. У тебе був нелегкий день.

— Мені хочеться трохи посидіти з тобою.

— Посидь,— сказав Аттікус.

Було вже, певно, за північ, дивно, що він так швидко погодився. А втім, він кмітливіший за мене: тільки-но я сіла, як мені захотілося спати.

— Що ти читаєш? — запитала я.

Аттікус перегорнув книгу і подивився на обкладинку.

— Це Джемова. Називається "Сірий привид".

Сон як рукою зняло.

— Чому ти вибрав саме цю книжку?

— Сам не знаю, доню. Просто попала під руку. Якось не довелося прочитати,— відповів він переконливо.

— Будь ласка, почитай уголос. Там таке страшне пишеться.

— Ні,— сказав Аттікус.— Досить з тебе страшного. Це занадто...

— Аттікус, мені не було страшно.

Він підняв брови.

— Ні,— мовила я,— мені стало страшно, але це вже тоді, коли я розповідала містерові Тейту. І Джем не злякався. Спитай у нього, і він тобі скаже те саме. А взагалі по-справжньому страшно буває тільки в книжках.

Аттікус хотів щось сказати, відкрив уже рота, але не сказав. Він забрав великий палець, що притримував посередині розгорнуту книгу, і повернувся до першої сторінки. Я підсунулася ближче і поклала голову йому на коліна.

— Гм-м... "Сірий привид",— почав він,— написав Сектейтері Гокінс. Розділ перший...

Я щосили намагалася не заснути, але за вікном тихо шелестів дрібний дощ, у кімнаті було тепло, батьків голос був такий лагідний і спокійний, а на його колінах було так затишно, що я невдовзі заснула.

Здавалося, минула хвилина, не більше, як я відчула, що він легенько штовхає мене в бік. Він підняв мене, поставив на ноги, повів до моєї кімнати.

— Я все чула, що ти читав,— пробуркотіла я.— Я зовсім не спала, це про корабель, і про Трипалого Фреда, і про хлопчика Стоунера...

Аттікус одстебнув шлейки комбінезона, прихилив мене до себе і стяг його. Притримуючи мене однією рукою, він другою дістав мою піжаму.

— ...і вони думали, що це хлопчик усе перевертає в їхньому клубі, і розливає чорнило, і...

Він привів мене до ліжка і посадив. Потім підняв мої ноги, уклав мене і вкрив ковдрою.

— І вони хотіли його спіймати, але ніяк не могли, бо не знали, який він на вигляд, нарешті побачили його і зрозуміли, що він нічого поганого не робив... Аттікус, він хороший хлопець...

Він укрив мене до самісінького підборіддя і підіткнув ковдру з усіх боків.

— Більшість людей, Всевидько, хороші, коли їх нарешті зрозумієш.

Він погасив світло і пішов до Джема. Він просидить там цілу ніч, він сидітиме біля Джема, коли той прокинеться вранці.

Примітки

1

1066 року під Гастінгсом війська англосаксонського короля Гарольда зазнали поразки, після чого норманський герцог Вільгельм I швидко захопив країну і став королем Англії. Предки Фінчів не брали участі в цій битві, отже, не належали до стародавньої англійської аристократії.

2

Міссурійським компромісом називають угоду 1820 року між членами конгресу США, які представляли рабовласницький Південь, з одного боку, і Північ, що намагалася обмежити поширення рабства,— з другого. Цей компроміс не усував суперечностей між системами найманої та рабської праці і, за словами Маркса, насправді виявився поступкою з боку Півночі.

3

"Сині та Сірі" — армії північних і південних штатів у громадянську війну в США 1861—1865 рр..

4

Роберт Едуард Лі (1807—1870) — головнокомандуючий армією рабовласницької Конфедерації під час громадянської війни 1861—1865 років у США.

5

Через терни до зірок (лат.).